श्रीः

चान्द्रव्याकरणम्

नमो वागीश्वराय ।

अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः ? प्रत्याहारार्थः । प्रत्याहारो हि लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः

अ इ उ ण ॥ १ ॥ [शिवसूत्रम् १]

अ इ उ इत्यनेन क्रमेण वर्णानुपदिश्यान्ते णकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारणं भवत्येकेन । ऋकोऽणो रलो [१|१|१५] इत्यकारेण । जातिनिर्देशश्चायम् ।

ऋ ऌ क ॥ २ ॥ [शि० २]

ऋ ख इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वाश्चान्ते ककारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारणं भवति चतुर्भिः । अकोऽकि दीर्घ [५|१|१०६] इत्यकारेण, इको यणचि [५|१|७४] इतीकारेण, उगित [५|२|४४] इत्युकारेण ऋकोऽणो रलौ [१|१|१५] इत्युकारेण | अकारादयो वर्णा प्रचुरप्रयोगविषयाः, तेषां सुज्ञानमुपदेशप्रयोजनम् । ऌकारस्तु कॢपिस्थ एव प्रयुज्यते क्लॢपेश्च पूर्वत्रासिद्धम् [६|३|२७] इति लत्वमसिद्धम्, तत ऋकार एवाच्कार्याणि भविष्यन्तीति किमर्थम् लकार उपदिश्यते । लत्वविधानाद यानि पराण्यच्कार्याणि तान्य् ऌकारे यथा स्युरिति । कानि पुनस्तानि प्लुतः स्वरितो द्विर्वचनञ्च । कॢ३प्तशिखः प्रकॢप्तः कॢप्तवानिति । यच्चाशक्तिजमसाधशब्दरूपं तदनुकरणस्यापि साधुत्वमिष्यते, तत्स्थस्याप्य् - ऌकारस्याच्कार्यप्रतिपत्तार्थमुपदेशः क्रियते । ऋतक इति प्रयोक्तव्ये शक्तिवैकल्यात् कुमार्या लृतक इति प्रयुक्तम् । तमन्योऽनुकरोति - कुमार्य् ऌतक इतीय माहेति ।

ए ओ ङ्॥ ३ ॥ [**शि०३**]

ए ओ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य

पूर्वाश्चान्ते । डकारमितम करोति

प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारणम भवत्येकेन – इकोऽदेङ क्रियार्थाया [६।२।१] इत्येकारेण ।

ऐ औ च् ॥ ४ ॥ [**शि०४]**

ऐ औ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते कारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारणं भवति चतुर्भिः । अच आदेज्झेतुररक्तविकारे [५/२/३६] इत्यकारेण, खितीच एकाचोऽम [५|२|४] इतीकारेण, एचोऽयवायाव [५।११७५] इत्येकारेण, अजागृ- णिश्वीनां सिच्यतङ्यादैच् [६ | ११३] इत्येकारेण ।

प्रत्याहारेऽनुबन्धाना कथमज्ग्रहणेषु न । ज्ञापकादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवानिति ||

वर्णेषु ये वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयस्तेषु तत्कार्यं न भवति ।

तच्छायानुकारिणो हि ते न पुनस्त एव । पृथक् प्रयत्नं निर्वर्त्य हि वणमिच्छन्त्याचार्याः । नुग् विधिलादेशणत्वेष्वृकारे प्रतिविधातव्यम् ।

हयवरलण् ॥५॥

ह य व र ल इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते णकारमित करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारणं भवति द्वाभ्याम् । इण ष [६|४|३४] इतीकारेण, इको यणचि [५।१।७४] इति यकारेण । इणग्रहणानि सर्वाण्यनेन णकारेण, अण्ग्रहणानि तु पूर्वेण णकारेण । जातिनिर्देशश्चायम् । अय रेफो यकारात् पर उपदिश्यते । तस्य यरुपादाने ययुपादाने यमुपादाने चोपादाने सति प्रातर्नयतीत्यत्र यरो ञमि अम् वा [६।४।१४०] इति ञमादेशं प्राप्नोति, नदीह्रद इत्यत्राचो रहाद् द्वे [६।४।१४१] इति द्विर्वचनं प्राप्नोति, नर रथेनेत्यत्रानुस्वारस्य ययि यम् [६|४|१५१] इति यमादेशं प्राप्नोति । नैष दोष । आकृतौ पदार्थे समुदाये सकृल्लक्ष्ये लक्षणं प्रवर्तत इति दर्शने यरो ञमि ञम् वा [६|४|१४०] इति ञम् प्रत्यासन्नतरो भवतीत्येवमेतत् प्रवर्तते । तदनेन गकारादीनां डकारादयो ये यथा स्वस्थानतो गुणतश्च प्रत्यासन्नतरास्ते विहिता । ये च न स्थानतो नापि गुणतश्च स्थानमात्रेण गुणमात्रेण च ते सर्वे निवर्तिता इति स्थानमात्रेण प्रत्यासन्नो रेफस्य णकारो न भवति । द्विर्वचनेऽपि रेफस्य यरन्तर्भावेऽपि सति यत् कार्यित्वं प्राप्तं तत् साक्षाच्छिष्टेन निमित्तभावेन बाध्यत इति न द्विरुच्यते रेफः । अनुस्वारस्य ययि यम् [६।४।१५१] इत्येतदप्यनुस्वारस्य निमि प्रत्यासन्नतरं सकृदेव यम् विदधाति । न च रेफस्य निमित्तस्यानुनासिकः प्रत्यासन्नतरोऽस्तीति न भविष्यति नरो रथेनेत्यत्र । अत्र हकारादिष्वकार उच्चारणार्थ, अन्यत्र प्रयोजनाभावात्, हलामपि जातिनिर्देशात् ॥

ञमङणनम् ॥६॥ [शि० ७]

ञ म ङ ण न इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते गकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारणं भवति पञ्चभिः । शरछोऽमि [**६।४।१५७**] इत्यकारेण, अनुस्वारस्य ययि यम् | ६|४|१५१] इति यकारेण, यरो ञमि ञम् वा [६|४|१४०] इति ञकारेण विन्मतोर्मम् इनि मकारेण, ङमो ह्रस्वाद् द्वे [६|४|१७] इति ङकारेण । केचित्तु सर्वाण्येतानि प्रत्याहारग्रहणानि नकारेण भवन्त्विति मकारानुबन्धं प्रत्याचक्षते । तथा च सति ञमो ह्रस्वाद् द्वे [६१४/१७] इति द्वित्वभाजोर्झभोरभावाद् द्वित्वाभावप्रतिपत्तौ प्रतिपत्तिगोरवं स्यात् ।

झभञ् ॥७॥ [शि० ८]

झ भ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते ञकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारणं भवत्येकेन - अत आद् यञि[६|२|३९] इति यकारेण ।

घढधष् ॥८॥ [शि० ९]

घ ढ ध इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते कारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारणं भवति द्वाभ्याम् — झष एकाचः स्ध्वोर्बशो भष् [६।३।६९] इति झकारभकाराभ्याम् ।

जबगडदश ॥९॥ [शि० १०]

ज ब ग ड द इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते शकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम्। तस्योच्चारणं भवति पञ्चभिः - भोभगोअघोभ्योऽशि लोप [६/४/२४] इत्यकारेण, हशि चातो रो [५।१।११९] इति हकारेण, वशि [५|४|१२८] इति वकारेण, झलो जश् [६ ३ ६७] इति जकारेण, झष एकाचः स्ध्वोबशो भष् **[** ६ ३ ६९] इति बकारेण।

खफछठथचटतव् ॥ १० ॥ [शि० ११]

ख फ छ ठ थ च ट त इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते वकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम्। तस्योच्चारणं भवत्येकेन। नश्छव्यप्रशान [६ |४| ३ **]** इति छकारेण। खफग्रहणमुत्तरार्थम्।

कपय् ॥११॥ [शि० १२]

क प इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते यकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम्। तस्योच्चारणं भवति पञ्चभिः अनुस्वारस्य ययि यम् [६ |४| १५१] इति यकारेण मय उञोऽचि व [६|४|१६] इति मकारेण, झयो हो झय् [६|४|१५६] इति झकारेण, पुमः खय्यमि [६ ४। २] इति खकारेण, चयः शरि द्वितीय [६।४।१५८] इति चकारेण।

शषसर् ||१२|| [शि० १३]

श ष स इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते रेफमितं करोति प्रत्याहारार्थम्। तस्योच्चारणं भवति पञ्चभिः यरो ञमि ञम्[**६|४|१४०]** इति यकारेण, हलो झरा झरि सस्थाने लोपो वा [६/४/१५५] इति झकारेण, खरि चर् झल [६ |४| १४८] इति खकार- चकाराभ्याम्**,** ङ्णो बुकटुकौ शरि | **६|४|**१२] इति शकारेण।

हल ||१३|| [शि० १४ |

ह इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते लकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम्। तस्योच्चारणं भवति षड्भिः - शिदने काल् सर्वस्य [१|१|१२] इत्यकारेण, हलि पित्युत औत् [६।२।३०**]** इति हकारेण, सुपि वलि तद्वत् [६ | ३|५१] इति वकारेण, रलो हलादेरितो सनि च **[** ६।२।२१] इति रेफेण, झलो झलि [६।३।५५] इति झकारेण, शल इगुपान्तादददृशोऽनिटः क्सः [१।१।६५] इति शकारेण। अथ किमर्थमुपदिष्टोऽप्ययं हकारः पुनरुपदिश्यते ? विकल्पक्सविधीङ्विधयो यथा स्युरिति। तत्र स्निहित्वा स्नेहित्वेत्यत्र रलो हलादेरिदुतो सनि च **[६/२/२१**] इत्यदेङ् विकल्पो यथा स्यात्, लिहेश्चालिक्ष- दिति शल इगुपान्तादददृशोऽनिटः क्सः [१।१। ६५] इति क्सो यथा स्यात्। रुदिहि स्वपिहीति वलादिलक्षणादिङ् [५/४१९९] यथा स्यात्। अदग्धामिति झल्ग्रहणेषु च हकारस्य ग्रहणं यथा स्यात्। हयवरलणित्यत्र तर्हि किमर्थं हकार उपदिश्यते ? अश्ग्रहणे हश्ग्रहणे च ग्रहणं यथा स्यात् णडञवा स्युरेकस्माच्, चतुर्भ्यश्च कचौ, णशौ। द्वाभ्यां ज्ञेयौ, पञ्चभ्यो र्शम्य षड्भ्यो लस्तु विधीयते ॥ एष प्रत्याहारः पूर्वव्याकरणेष्वपि स्थित एव। अयं तु विशेषः, ऐऔष् इति यदासीत् तद् ऐऔजिति कृतम्। तथा हि। लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरु [फिट् सूत्र २।१९] तृणधान्यानां च द्व्यषाम् [**फिट-** सूत्र २/४ **]** इति पठ्यते।

आदिरिता समध्यः || १॥

आदिरन्त्येनासता लक्षितो गृह्यमाणो मध्यैः सह ग्राह्यः | अकोऽकि दीर्घः [५|१|१०६] | दण्डाग्रम्, दधीन्द्रः, मधूष्ट्रः । सुप् सुपा [२२|१] । राजपुरुषः, नीलोत्पलम् ।

उता सवर्गः ||२||

उकारेण लक्षित आदिः सह वर्गेण ग्राह्यः । चोः कुः [६।३।५९] | व्यक्तिः ।

ता तत्कालः ||३||

तकारेण लक्षितस्तत्कालो ग्राह्य । अतो भिस् ऐस् [२।१।२] वृक्षैः, प्लक्षैः । इह न भवति । मालाभिः ।

दोऽपः || ४ ||

दाग्रहणेऽपकारकस्यैव ग्रहणं वेदितव्यम् । दो दत् [६|२| ९६] | दत्तम् । इह न भवति । दातं बहिः, अवदातं मुखम् ।

अनंशचिह्नमित् ॥५॥

अनवयवभूतं यच्चिह्नं तदसद् वेदितव्यम् । इट ईटि [६।३।५७] अकोषीत् । अनशग्रहणं किम् ? एकाचो हलादे क्रियार्थाद, भृशाभीक्ष्ण्ये यङ् [१।१।४०] | पापच्यते । एरच् [०१।०३।४५] चयः, जयः । इणः क्विप्, तुक्, एतीति इत् । गच्छति, न तिष्ठति, लुप्यत इत्यर्थः ।

विधिर्विशेषणान्तस्य ॥६॥

यद् विशेषणं तदन्तस्य विधिर्वेदितव्य । अत इञ् [२|४|१९] । दाक्षिः, प्लाक्षिः । यत्तु न विशेषण न तेन तदन्तविधिः । नडादिभ्यः फक् [२१४१३५] | नाडायनः, चारायणः । इह न भवति । सौत्रनाडिः ।

सप्तम्यां पूर्वस्य ॥ ७ ॥

सप्तमीनिर्देशे पूर्वस्यैव कार्यं वेदितव्यम् । इको यण् अचि [५|१| ७४] | दध्युदकम् । समिदत्रेति कस्मान्न भवति ? अचीत्योपश्लेषिक आधारः । तत्रैतावदुच्यते । पूर्वस्यैव भवति, न परस्येति ।

पञ्चम्यां परस्य ||८||

पञ्चमीनिर्देशे परस्यैव कार्यं वेदितव्यम् । अतो भिस ऐस

[२।१।२] | वृक्षैः । इह न भवति । मालाभिरत्र । इह कस्मात् न भवति दृषद्भिरिति ? अनन्तरे कृतार्थत्वान्न व्यवहितस्य कार्यम् ।

आदेः ||९||

परस्य कार्यं शिष्यमाणमादेर्वर्णस्य प्रत्येतव्यम् । द्व्यन्तप्रादेरनादप ईत् [५|२|११३] । द्वीपः, अन्तरीपः, समीपः, नीपः ।

षष्ठ्यान्त्यस्य ॥१०॥

षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने यत् कार्यं तदन्त्यस्य वेदितव्यम् । अष्टनो **वा** सुप्यात् [५|४|५२] | अष्टाभिः, अष्टभिः ।

डित् ॥ ११ ॥

डकार इद् यस्य सोऽन्त्यस्य भवति । अनङ् **सौ** [५/४०४५] सखा । षष्ठ्येत्येव । विश्नः ।

शिदनेकाल सर्वस्य ||१२||

शकार इद् यस्य सोऽनेकालः चादेशः सर्वस्य स्थाने वेदितव्यः । जसः शी [२|१|८] | सर्वे । भ्रस्जो भर्ज वा [५|३|६२] भ्रष्टा, भष्टः ।

टकितावाद्यन्तौ ||१३||

षष्ठीनिर्दिष्टस्य टित्कितावाद्यन्तौ वेदितव्यौ । ब्रुव ईट् [६ |२| ३४] | ब्रवीति । त्रपुजतुनो षुक् [**३**|**३**|१०८] | त्रापुषम्, जातुषम् ।

मिदचोऽन्त्यात् पर || १४ ||

मकार इद् यस्य सोऽन्त्यादचः परो वेदितव्यः | वच उम् [६। २।६९] | अवोचत् । पराधिकार आ कःप [४|४|१४८] |

ऋकोऽणो रौ ॥ १५ ॥

ऋ ऌ इत्येतयोः स्थाने योऽण् तस्मात् परौ रेफलकारौ वेदितव्यौ । कर्ता । कल्प्ता । ऋकारल्कारौ ।

विप्रतिषेधे ||१६||

द्वयोः सावकाशयोरेकत्र प्रसङ्गे यत् परं तद् भवति । यथा आत्वात् [६।२1४०] एत्वम् [६| २|४१] | वृक्षेभ्यः । मिष्टवाची । तेन पूर्वविप्रतिषेधादयो न पठितव्या भवन्ति ।

तिजः क्षान्तौ सन् ॥ १७॥

तिजः क्षमायां वर्तमानात् सन् परो भवति । तितिक्षते ।

क्षान्ताविति किम् ? तेजनम्, तेजः, तेजयति ।

नकार सन्यडोर [५|१|१] इति चिह्नार्थः ।

कितः संशयचिकित्सयोः ॥ १८॥

कितः संशये चिकित्सायां च वर्तमानात् सन् परो

विचिकित्सति । चिकित्सति । अन्यत्र । निकेतः, सकेतः,

केतनम्, केतः, केतयति।

गुपो निन्दायाम् ॥ १९ ॥

गुपो निन्दाया वर्तमानात् सन् परो भवति । जुगुप्सते । अन्यत्र । गोपिता, गोपनम्, गोपायति ।

बध एरी च ||२०||

बधेर्निन्दायां वर्तमानात् मन् परो भवति, इकारस्य च ईकारः । बीभत्सते । अन्यत्र बधकः ।

शानदानमानः ॥२१॥

शानो दानो मानश्च सन् परो भवति इकारस्य च ईकारः । शीशासति, शीशासते । दीदासति, दीदासते । मीमांसति, मीमांसते । कथं निशानम्, अवदानमिति ? श्यतेद्यतेश्च ल्युटा सिद्धम् । कथं माननं मानो मानयतीति ? चौरादिकेन सिद्धम् । ततश्च वा णिच्, घुषेरविशब्दने [५|४|१५१] इति लिङ्गात् । शान्दान्साहचर्यादिह भौवादिकस्य मानो ग्रहणम् ।

तुमो लुक चेच्छायाम् ||२२||

तुमन्तादिच्छायामर्थे सन् भवति, लुक् च तुमो भवति, श्रुतत्वात् । चिकीर्षति । इह कस्मान् न भवति, कर्तुमिच्छतीति ? पृथक्पदेनाभिधानात् । तुम् इति किम् ? भोजनमिच्छति । इच्छायामिति किम् भोक्तुं गच्छति । चिकीर्षितुमिच्छतीति इच्छासनन्तात् सन् न **भवति** । कथम् ? स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । न हीच्छाया सनो विधानकाले इच्छासनन्ता प्रकृतिरस्ति । इह तु भवत्येव । जुगुप्सिषते । कथम् कूल पिपतिषतीति ? यथा कूलं पतितुमिच्छतीति वाक्यं भवत्येव वृत्तिरपि भविष्यति । वाक्यमेव तर्हि कथं भवति ? लोकस्य तथा विवक्षातः |

व्याप्यात् काम्यच ॥२३॥

इषेर्व्याप्यादिच्छायामर्थे काम्यच् परो भवति । पुत्रमिच्छति, पुत्रकाम्यति । वस्त्रकाम्यति । व्याप्यादिति किम् ? दात्रेणेच्छति । इह क्रस्मान् न भवति राज्ञ पुत्रमिच्छतीति ? सापेक्षत्वात् । न ह्यन्यमपेक्षमाणोऽन्येन सहैकार्थीभावमनुभवितु शक्नोति । इहापि तर्हि न स्यात् - आत्मन पुत्रमिच्छतीति ? नवात्र भवितव्यम् । न हि भव-त्यात्मनः पुत्रकाम्यतीति । कथं तर्हि पुत्रस्यात्मीयभावो गम्यते ? अन्यस्याश्रुतत्वात्, इच्छायाश्च तद्विषयत्वात् । चकार सतिशिष्टस्वरबाधनार्थः । पुत्रकाम्यिष्यतीति ।

ससंख्यादमः क्यज वा ||२४||

इषेर्व्यप्याद् विद्यमानसख्यादमकारान्तादिच्छायामर्थे क्यज् वा भवति । पुत्रमिच्छति, पुत्रीयति, पुत्रकाम्यति । वस्त्रमिच्छति, वस्त्रीयति, वस्त्रकारयति । ससख्यादिति किम् ? स्वरिच्छति । पृथगिच्छति । अम इति किम् ? इदमिच्छति । किमिच्छति । ककारः क्यस्य वा **[५/३/६६**] इति सामान्यग्रहणार्थः, चकार सामान्यग्रहणाविघातार्थः ।

उपमानादाचारे ||२५||

व्याप्यादुपमानादाचारेऽर्थे क्यच् परो भवति । पुत्रमिवाचरति, पुत्रीयति माणवकम् । उपमानादिति किम् ? पुत्रमाचरति ।

आधारात् ||२६||

आधारादुपमानादाचारेऽर्थे क्यच् परो भवति। कुटग्रामिवाचरति कुटीयति प्रासादे। प्रासादीयति कुट्याम्।

कर्तुः क्विप्॥ २७॥

कर्तुरुपमानादाचारेऽर्थे क्विप् परो भवति। अश्व इवाचरति, अश्वति। गर्दभति।

गल्भक्लीबहोडेभ्यो ङित्॥ २८॥

गल्भादिभ्य उपमानभूतेभ्य आचारेऽर्थे क्विप् परो भवति, स च ङिद्वत्। गल्भते, क्लीबते, होडते। गल्भाञ्चक्रे। डकारस्ताडानार्थः। कथं गल्भायते ? मध्येऽपवादा पूर्वान् विधीन् बाधन्ते न परान्।

क्यङ्॥ २९॥

कर्तुरुपमानादाचारेऽर्थे क्यङ् भवति। अश्वायते, गर्दभायते, श्येनायते। पयायते, पयस्यते। क्यङि वा [६।२।१०२] इति सकारलोपः | आजायते, अप्सरायते। ओजोऽप्सरसो [६।२।१०३] इति नित्य सकारलोपः, पुनर्विधानात्।

च्व्यर्थे भृशादिभ्यः स्तलोपश्च॥ ३०॥

अभूततद्भावे भृशादिभ्यः क्यङ्, भवति अन्त्यसकारतका रयोश्च लोपो भवति। अभृशं भृशं भवति, भृशायते। शीघ्रायते। भृश। शीघ्र। चपल। पण्डित। उत्सुक। उन्मनस्, उन्मनायते। अभिमनस्, अभिमनायते। दुर्मनस्, दुर्मनायते। सुमनस्, सुमनायते। रेहत् रेहायते। वेहत्, वेहायते। सश्चत् सश्चायते। तृपत्, तृपायते। शचि। वचस्। अण्डर। ओजस्। नील। मद्र। फेन। हरित। मन्द।। कर्तुरित्येव। अभृशं भृशं करोति। इह कस्मान् न भवति - भृशीभवतीति ? उक्तार्थत्वात्।

डाज्लोहितादिभ्यः क्यष॥ ३१॥

डाजन्ताल्लोहितादिभ्यश्च च्व्यर्थे वर्तमानेभ्यः क्यष् भवति। पटपटायति, पटपटायते। लोहितायति, लोहितायते। वर्मायति, वर्मायते। षकारो वा क्यष [११४१४२] इति चिह्नार्थः। आकृतिगणश्चायम्।

कष्टकक्षसत्त्रगहनाय पापे क्रमणे॥ ३२॥

कष्टादिभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्यः पापे वर्तमानेभ्यः क्रमणेऽर्थे क्यङ् भवति। कष्टाय कर्मणे क्रामति, कष्टायते। कक्षायते। सत्त्रायते। गहनायते। पाप इति किम् ? कष्टाय तपसे क्रामति। चतुर्थीनिर्देशः किम्? रिपुः कष्टं क्रामति।

रोमन्थं वर्तयति हनुचाले॥ ३३॥

रोमन्थशब्दाद् द्वितीयान्ताद्धनुचलनविषयाद् वर्तयतीत्यस्मिन्नर्थे क्यङ् भवति। रोमन्थायते गौः। हनुचाल इति किम् ? कीटो रोमन्थं वर्तयति।

बाष्पोष्मफेनमुद्वमति॥ ३४॥

बाष्पादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्य उद्वमतीत्यस्मिन्नर्थे क्यङ् भवति। बाष्पायते, ऊष्मायते, फेनायते।

सुखादीनि वेदयते ॥ ३५ ॥

सुखादिभ्यो द्वितायान्तेभ्यो वेदयत इत्यस्मिन्नर्थे क्यङ् भवति । सुखायते, दुखायते । इह कस्मान्न भवति - सुखं वेदयते प्रसाधको देवदत्तस्येति ? सापेक्षत्वात् । सुख । दुख । तृ । कुच्छ । अस्र । अलीक | करुण । कृपण | सोढ । प्रतीप |

शब्दादीन् करोति ॥ ३६ ॥

गब्दादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः करोतीत्यस्मिन्नर्थे क्यङ् भवति। शब्दं करोति शब्दायते । वैरायते । कलहायते । अभ्रायते । कण्वायते । मेघायते । अट्टायते । अटायते । अन्ये पुनरटाटेति पठन्ति तेषामटतयङि स्त्रियामकारे च रूपम् । अटाटायते । शीकायते । सोटायते । कोटायते । पोटायते । प्रुष्टायते । सुदिनायते । दुदिनायते । नीहारायते ।

नमस्तपोवरिवसः क्यच् ॥ ३७ ॥

नम आदिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः करोतीत्यस्मिन्नर्थे क्यच् परो भवति । नमस्करोति, नमस्यति देवान् । तपस्यति शत्रून् । वरिवस्यति गुरून् ।

चित्रङ् आश्चर्ये ॥ ३८ ॥

चित्रङ् शब्दाद, द्वितायान्तादाश्चर्ये वर्तमानात् करोतीत्यस्मिन्नर्थे क्यच् परो भवति । चित्रं करोति, चित्रीयते । ङ्कारस्तडानार्थः | आश्चर्य इति किम् ? चित्रं करोति ।

कण्डादिभ्यो यक ॥ ३९ ॥

कण्डादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः करोतीत्यस्मिन्नर्थे यग् भवति । कण्डू करोति, कण्डूयति कण्डूयते । कण्डूञ । मन्तुञ्, मन्तूयति, मन्तूयते । वल्गु, वल्गूयति । असुञ्, असूयति, असूयते । हृणिड, हृणीयते । महिङ्, महीयते । वेङ्, वेयते । लाङ्, लायते । वेङ्लाट् इति केचित् पठन्ति वेट् लाट् इति च तेषां वेङ्लाट्यप्रति वेट्यति लाट्यतीति । तिरस्, तिरस्यति । इयस्, इयस्यति । इरस्, इरस्यति । उरस्, उरस्यति । उषस् उषस्यति । कुसुभ मगध, कुसुभ्यति, मगध्यति । यकि [५|३|६४] इत्यलोपः । गोधा । मेधा । तन्तस् । पम्पस् । भिषज् । अरर । सपर । इषुध । चुरण । तुरण । भुरण । दुवस् । गद्गद । एला । केला । खेला । लेट् । लोट् । सुख । दुःख ।

एकाचो हलादेः क्रियार्थाद् भृशाभीक्ष्ण्ये यङ् ॥ ४० ॥

एकोऽच् यस्य हलादिः क्रियार्थस्तस्माद् भृशार्थे पौनःपुन्ये च वर्तमानाद् यङ् भवति । भृशं शीघ्रम्, आभीक्ष्ण्य पौनःपुन्यम् । अत्यर्थं पुनः पुनर्वा पचति, पापच्यते । एकाच इति किम् ? जागर्त्यभीक्ष्णम् । हलादेरिति किम् ? अभीक्ष्णमीहते । क्रियार्थादिति किम् ? प्राति । भृशम् । प्रादयो हि क्रियाया न वाचका । किं तर्हि ? विशेषद्योतकाः । भृशाभीक्ष्ण्य इति किम् ? पचति । क्रियार्थादित्यधिकार प्राक् सुब्विधेः [२|१|१] ।

ऋसूत्रिमूत्रिसूच्यटश्र्णुर्भ्यः ॥४१॥

एतेभ्यो भृशाभीक्ष्ण्ये य भवति । अरायते । सोसूत्र्यते । मोमूत्र्यते । सोसूच्यते । अटाट्यते । अशाश्यते । प्रोर्णोनूयते ।

गत्यर्थात् कौटिल्य एव ॥४२॥

गत्यर्थेभ्यः कौटिल्य एव यङ् भवति, न भृगाभीक्ष्णयमात्रे। चङ्कम्यते। दन्द्रम्यते। जङ्गम्यते। अन्यत्र पुनः पुनः क्रामति।

लुपसदचरगृजपजभदहदशो गर्ह्यात् ॥ ४३ ॥

लुपादिभ्यो गहितार्थेभ्यो यङ् भवति। गर्हितः लुम्पति लोलुप्यते। सासद्यते। चञ्चूर्यते। निजेगिल्यते। जञ्जप्यते। जञ्जभ्यते। दन्दह्यते। दन्दश्यते। गर्ह्यादिति किम्? लुम्पति। एवशब्दानुवृत्ते गर्हितार्थेभ्य एवैतेभ्यो यो भवति नान्यार्थेभ्यः। पुनः पुनः लुम्पति। प्रकृतिविशेषणं किम्? जपलि वृषलः।

न शुभरुचः ||४४ ॥

शुभिरुचिभ्यां यङ् न भवति। अभीक्ष्णं शोभते। भृशं रोचते।

चुरादिभ्यो णिच् ॥४५॥

चुरादिभ्यः स्वार्थे णिच् परो भवति। चोरयति। नाटयति। णकार आदैजर्थः, चकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थः। चुरादिषु पठ्यते सुपो धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च [धातुपा० १०।१०३] इति। तेनेष्ठवत्कार्याणि भवन्ति न भवन्ति च। पटुं करोति, पटयति। लघयति। इष्ठवद्भावादन्त्याजादिलोपः आदभावश्च। तथा स्थूलमाचष्टे स्थवयति दवयतीत्यादि। सत्यमाचष्टे, सत्यापयति। अर्थापयति। वेदापयति। एषामापुकं वक्ष्यति [६।१।५५] | पाशं विमोचयति, विपाशयति। रूपं पश्यति, निरूपयति। वीणया उपगायति, उपवीणयति। तूलैरनुकुष्णाति, अनुतूलयति। श्लोकैरुपस्तौति, उपश्लोकयति। सेनया अभिनिर्याति, अभिषेणयति। लोमान्यनुमार्ष्टि, अनुलोमयति। त्वचा गृह्णाति त्वचयति। नैकाच [५|३|१६५] इति लोपाभावः। वर्मणा सनह्यति, सवर्मयति। वर्णं गृह्णाति, वर्णयति। चूर्णैरवध्वसयति, अवचूर्णयति। सूत्रं करोति, सूत्रयति। एवं मुण्डयति। मिश्रयति। श्लक्ष्णयति। लवणयति। व्रतयति। वस्त्रं समाच्छादयति, सवस्त्रयति। हलि गृह्णाति हलयति। कलि गृह्णाति कलयति। इष्ठवद्भावादादचामभावः [अन्त्याजादिलोपश्च]। तस्मा नाग्लोपि० [६।१।६२] इति सन्वद्भावाभावः | अजहलत्, अचकलत्। अपीपटदिति बहुलवचनादित्त्वम्। एव कृतयति, तूस्तयतीत्यादि। णिङ्, अङ्गनिरसन इति तत्रैव पठ्यते [धातुपा० १० १०४] हस्तं निरस्यति, हस्तयते। पादयते। उत्पुच्छयते। निपुच्छयते। परिपुच्छयते। निरसन इति किम्? पुच्छमाचष्टे, पुच्छयति। श्वेताश्वाश्वतरगाली- डितारकाणामश्वतरेतकलोपश्चेति तत्रैव पठ्यते [धातुपा० १०।१०५] | श्वेताश्वमाचष्टे तेन वाभिक्रामति, श्वेतयते। अश्वयते। गालोडयते। आह्वरयते। भाण्डानि समाचिनोति, सभाण्डयते। चीवरं समर्जयति परिदधाति वा, सञ्चीवरयते। फलवति [१|४|१२४] इति तङ्। तथा चाह धातुकारोऽपि। पुच्छादिषु धात्वर्थ इत्येव सिद्धम् [पाणिनीयधातुपा० १०।३९५] इति।

प्रयोजकव्यापारे ||४६॥

कर्तारं यः प्रयुक्ते तद्व्यापारे क्रियार्थाण् णिच् परो भवति। कारयति। हारयति। ननु च कर्तापि करणादीनां प्रयोजक इति तद्व्यापारेऽपि णिच् प्राप्नोति। प्रयोजकग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति, चुरादिभ्यश्च पृथग्वचनसामर्थ्यात्। कथं कसं घातयति कथकः, बलिं बन्धयतीति? अत्रापि तथा परेषां प्रत्यायनात्। तथा हि वक्तारो भवन्ति। गच्छ हन्यते कसः।

किं ते गतेन ? हतः स कस इति । एवमारात्रिविवासमाचष्टे, रात्रिः विवासयति । कौशाम्ब्या प्रस्थितो माहिष्मत्याः सूर्यमुद्गमयति । पुष्ययोगमाचष्टे पुष्येण चन्द्रं योजयतीति ।

गुपूधूपविछपणपन आयो वा ॥ ४७ ॥

गुपादिभ्य स्वार्थे आयः परो भवति वा । गोपायिता, गोप्ता ।

धूपायिता, धूपिता । विच्छायिता, विच्छिता । पणायिता, पणिता । पनायिता पनिता । पनिसाहचर्यात् स्तुत्यर्थस्य पणेर्ग्रहणम् । इह न भवति । शतस्य पणिता ।

ऋत ईयङ् ॥ ४८ ॥

ऋत ईयङ् वा भवति । ऋतीयिता, अर्तिता ।

कमो णिङ् ॥ ४९ ॥

कमो णिङ् वा भवति । कामयिता कमिता

शित्यायादयः ॥ ५० ॥

गुपादिभ्यः शिति परभूते आयादयो नित्यं भवन्ति, पुनर्विधानात् । गोपायति, धूपायति, विच्छायति पणायति, पनायति, ऋतीयते, कामयते ।

अनेकाचो लिट आम् कृभ्वस्तिलिट् चानु ॥ ५१ ॥

अनेकाचः क्रियार्थात् परस्य लिट आमादेशो भवति, कृभ्वस्तिभ्यो विहितश्च लिडनुप्रयुज्यते । चुलुम्पाञ्चकार ।

चिकीर्षाञ्चिकार | कारयाम्बभूव । पाचयामास । पृथग्वचनमामर्थ्यादस्तेनं भूभाव | अनेकाच इति किम् ? पपाच ।

इजादेगुरूमतोऽनृछूर्णोः ॥ ५२ ॥

इजादिर्यः क्रियार्थो गुरुमानृच्छत्यूर्णोतिवर्जितस्ततः परस्य लिट आम् भवति, कृभ्वस्तिलिट् चानप्रयुज्यते । ईहाञ्चक्रे । व्युच्छाञ्चकार | इजादेरिति किम् ? ततक्ष । गुरुमत इति किम् ? इयेष | नैष लविधानकाले गुरुमान् । उछेस्तु लविधानकाल एव गुरुमत्त्वादाम् भवत्येव, ऋछिप्रतिषेधाच्च लिङ्गात् । अत एवास्य सयोगपरस्यापि गुरुत्वम् । अनृछूर्णोरिति किम् ? आनछे । प्रोर्णुनाव |

कासयदयासः || ५३ ॥

कास अय दय आसश्च परस्य लिट आम् भवति, कुभ्वस्तिलिट् चानुप्रयुज्यते । पलायाञ्चक्रे । उद्याञ्चके |

आसाञ्चक्रे । कासाञ्चक्रे ।

जाग्रुषो वा ॥ ५४ ॥

जागर्तेरुषश्च परस्य लिट आम् भवति वा, कृभ्वस्तिलिट् चानुप्रयुज्यते। जागराञ्चकार, जजागार। ओषाञ्चकार, उवोष।

भीह्रीहूनां द्वे च ॥ ५५ ॥

भी ह्री हू इत्येतेषां लिट आम् भवति वा तत्सन्नियोगेन च द्वित्वम्, कृभ्वस्तिलिट् चानुप्रयुज्यते। बिभयाञ्चकार, बिभाय। जिह्रयाञ्च- कार, जिह्राय। जुहवाञ्चकार, जुहाव | लिटि* [५/१/२, पा० ६ |१|८]इति सिद्ध द्विर्वचने द्वे चेति नियमार्थं वचनम् एतेषामेवामि द्वित्वं भवति नान्येषामिति। तथा चैवोदाहृतम्।

बिभराम् ॥ ५६ ॥

बिभर्तेर्लिट आम् वा निपात्यते द्वित्वमित्वञ्च कृभ्वस्तिलिट् चानुप्रयुज्यते। बिभराञ्चकार, बभार।

विदाम् ॥ ५७ ॥

विदेर्लिट आम् वा निपात्यते, एङ्भावश्च कृभ्वस्तिलिट् चानुप्रयुज्यते। विदाञ्चकार, विवेद।

लोटः कुलोट् ॥ ५८ ॥

लोडन्तस्य विदेर्विदामिति निपात्यते वा, कृञश्च परो लोडनुप्रयुज्यते। विदाङ्करोतु, विदाङ्कुरुताम्, विदाङ्कुर्वन्तु। वेत्तु, वित्ताम, विदन्तु |

स्यतासी लृलुटोः ॥ ५९ ॥

लृटि लृङि च परभूते क्रियार्थात् स्यः परो भवति, लुटि तास्। करिष्यति। अकरिष्यत्। श्वः कर्ता।

लुङि सिच् ॥ ६० ॥

लुङि परभूते क्रियार्थात् सिच् परो भवति। अकार्षीत्। इकारः सिच्यतङ्यादैच् [६ |१| ३] इति चिह्नार्थः। चकार आगमानुदात्तस्वरबाधनार्थः।

स्पृशमृशकृषतृपदृपो वा ॥ ६१ ॥

स्पृशादिभ्यो लुङि सिज् वा भवति। अस्प्राक्षीत्, अस्पार्क्षीत्, अस्पृक्षत्। अम्राक्षीत् अमार्क्षीत्, अमृक्षत्। अक्राक्षीत्, अकार्क्षीत्, अकृक्षत। अत्राप्सीत् अतार्प्सीत् अतृपत्। अद्राप्सीत्, अदार्प्सीत्, अदृपत्।

दाधागातिस्थाभूपोऽतङि लुक् ॥६२॥

एतेभ्य उत्तरस्य सिचोऽतङि लुग् भवति। अदात्, अधात्, अगात्, अस्थात्, अभूत्, अपात्। अतङिति किम् ? अदिषाता ग्रामौ देवदत्तेन। गातिपिबत्योर्निदशसाहचर्याभ्यां ग्रहणादिह न **भवति**। अगासीद् गायःन | अपासीन् नृपः।

घ्राधेशाछासो वा ॥ ६३॥

प्रादिभ्यः परस्य सिचो लुग् वा भवति। अघ्रात्, अघ्रासीत्। अधात्, अधासीत्। अशात्, अशासीत्। अच्छात्, अच्छासीत्। असात्, असासीत्। अतङीत्येव। अघ्रासाता सुमनसौ देवदत्तेन।

तनादिभ्यस्तथासोः ॥ ६४ ॥

तनादिभ्यः परस्य सिचस्तथासो परतो लुग् वा भवति। अतत,**अतथा**। अतनिष्ट, अतनिष्ठा। असात, असाथा। असनिष्ट, असनिष्ठा। तथासोरिति किम्? अतनिषाताम्। थासा सहचरितस्यैव तशब्दस्य ग्रहणादिह न भवति। अतनिष्ट यूयम्। करोतेरलुक्पक्षेऽपि ह्रस्वात् [६।३।५६] इति सलोपः | अकृत, अकृथा।

शल इगुपान्तादशोऽनिटः क्सः ॥ ६५ ॥

शलन्तादिगुपान्ताद् दृशिवजितात् क्रियार्थादनिटो लुङि क्सो भवति। अलिक्षत् अधुक्षत्। शल इति किम्? अभैत्सीत्। इगुपान्तादिति किम्? अधाक्षीत्। अदृश इति किम्? अदर्शत्, अद्राक्षीत्। अनिट् इति किम्? अकोषीत्।

श्लिषः ॥ ६६ ॥

श्लिष्यतेर्लुङि क्सो भवति। पुनर्विधानात् पुष्यत्यादिविहितोऽङ् बाध्यते। उपाश्लिक्षत् कन्यां देवदत्तः | चिणपि तर्हि बाध्येत, उपाश्लेषि कन्या देवदत्तेनेति? पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते न परान्। अनिट् इत्येव। अश्लेषीत्। अधाक्षीदित्यर्थः।

सत्त्वाश्लेषे ॥६७॥

प्राणिविषय एवाश्लेषे वर्तमानाच्छिष्यतेलुङि क्सो भवति, नान्यत्र। उपाश्लिषज्जतु च काष्ठ च। व्यत्यश्लिष्ट जतु च काष्ठं च।

णिश्रिद्रुस्रुकमः कर्तरि चङ् ॥६८॥

ण्यन्ताच्छ्रयत्यादिभ्यश्च लुङि कर्तरि चङ् भवति। अचीकरत्। अशिश्रियत्। अदुद्रुवत्। असुस्रुवत्। अचकमत। कर्तरीति किम्? अकारयिषाता कटौ देवदत्तेन। चकारश्चङि [५।१।२४] इति चिह्नार्थः। ङकारोऽदेङ् प्रतिषेधार्थः।

धेश्वेर्वा ॥६९॥

धेट् श्वयतेश्च लुङि वा चङ् भवति। अदधत्, अधासीत्, अधात्। अशिश्वियत् अश्वयीत्, अश्वत्। कर्तरीत्येव। अविषाता गावौ वत्सेन।

ऋसृशाससुख्यावचोऽङ् ॥७०॥

एतेभ्यो लुङ्यङ् भवति। आरत्, समारत्। असरत्। अशिषत्। आस्थत्, पर्यास्थत्। आख्यत्। अवोचत्। शास्साहचर्यादाद्ययोर्लुप्तशपोर्ग्रहणम्। तेनह न भवति। आर्षीत्। असार्षीत्।

ह्वलिप्सिचः ॥७१ ॥

ह्वयतेर्लिपः सिचश्च लुङ्यङ् भवति। अह्वत्। अलिपत्। असिचत्।

तङि वा ॥ ७२ ॥

ह्वादिभ्यस्तङ्यङ् वा भवति। अह्वत, अह्वास्त। अलिपत, अलिप्त। असिचत, असिक्त|

लृदिद्द्युतादिपुष्यत्यादिभ्योऽतङि ||७३ ||

लृदितो द्युतादिभ्यः पुष्यत्यादिभ्यश्च लुङ्यतङ्यङ् भवति। अगमत्, असृपत्। व्यद्युतत्, अश्वितत्। अपुषत्। अशुषत्। अतडीति किम् ? व्यद्योतिष्ट व्यलोटिष्ट | श्यना निर्देशात् पुष्णातेर्न भवति। अपोषीत्।

इरितो वा ॥ ७४ ॥

इरितः क्रियार्थालुङ्यतङ्यङ् वा भवति। अरुधत्, अरौत्सीत्। अतङीत्येव। अरुद्ध |

जॄश्विस्तम्भुस्रुचुम्लुचुग्लुचः ॥७५॥

एतेभ्यो लुङ्यतङ्यङ् वा भवति। अजरत्, अजारीत्। अश्वत्, अश्वयीत्, अशिश्वियत्। अस्तभत्, अस्तम्भीत्। अम्रुचत्, अम्रोचीत्। अम्लुचत्, अम्लोचीत्। न्यग्लुचत न्यग्लोचीत्। न्यग्लुञ्चीदिति ग्लुञ्चेरेतद्रूपम्। ननु च न्यग्लुचदिति ग्लुञ्चेरपि रूपमिष्यत एव तथा च गत्यर्थता गम्यते। अनेकार्था हि धातव इति ग्लुचिरपि गत्यर्थो भविष्यति।

चिण् ते पदः॥ ७६ ||

लङि तभूते पदश्चिण् भवति। उदपादि। त इति किम् ? उदपत्साताम्। चकारश्चिण [१।१।८५] इति चिह्नार्थः। णकार आदैजर्थः।

दीपजनबुधपूरितायिप्यायो वा ॥ ७७ ॥

दीपादिभ्यस्तभूते लुङि परतश्चिण् वा भवति। अदीपि, अदी- पिष्ट। अजनि, अजनिष्ट। अबोधि, अबुद्ध। अपूरि, अपूरिष्ट। अतायि अतायिष्ट | अप्यायि, अप्यायिष्ट।

भावाप्ययोः ॥ ७८ ॥

क्रियायाः क्रियाव्याप्ये चार्थे लुङि ते परतः क्रियार्थाच्चिण् भवति। आसि भवता। अकारि कटो भवता। अकारि कटः स्वयमेवेति स्वयशब्दादत्र कर्ता प्रतीयते, चिण् पुनर्व्याप्य एव। यदा तु कर्तरि लकारस्तदा, अकृत कट स्वयमेव। तथा, अदोहि गौः स्वयमेव, अदुग्ध गौः स्वयमेवेति। रुधेरपि व्याप्यविवक्षायामिष्यत एव चिण्। अरोधि गौर्देवदत्तेनेति। यदा तु गोरात्मन एव कर्तृत्वं तदा, अरोधि गौरात्मनेति भवत्येव। य एव चार्थ आत्मनेति स एव चार्थः स्वयमेवेति। अरोवीति चोक्ते नाश्रुते कर्तृवाचिनि पदान्तरे कर्तृत्वं गम्यते। तस्मादिहापि व्याप्यविवक्षाया चिणा भवितव्यम्। यदा तु कर्तरि लकारस्तदा, अरुद्ध गौः स्वयमेवेति। तदाप्यात्मानमिति पदान्तराद् व्याप्यता गम्यते स्वयमेवेति वा वचनात्। अतप्त तपस्तापस इति कर्तर्येव लकारः, तपआप्याद् [११४/७५] इति तङ्। तपिश्चात्र करोत्यर्थे वर्तते। अकृत तपस्तापस इत्यर्थः।

नानोस्तपः ।। ७९ ।।

अनोर्विशेष्यात् तपश्चिण् न भवति । अन्ववातप्त पापेन कर्मणा । अनोरिति किम् ? अतापि पृथिवी राज्ञा ।

तिङ्शिति यगलिडाशीर्लिङि ॥ ८० ॥

तिङि शिति च भावाप्ययोर्यग् भवति, लिटमाशीर्लिङं च वर्जयित्वा । आस्यते देवदत्तेन । आस्यमानम् । गम्यते ग्रामः । गम्यमानः । अलिडाशीर्लिङीति किम् ? बभूवे देवदत्तेन । बिभिदे कुसूलः । भविषीष्ट । पक्षीष्ट ओदनः । भिद्यते कुसूलः स्वयमेवेति भिद्यत इति श्रवणाद् व्याप्यता गम्यते स्वयमेवेति श्रवणात् कर्तृत्वम्, कर्तृत्वविवक्षाया तु भिनत्ति कुसूल आत्मानमिति । दुग्धे गौः । पयो मुञ्चतीति गम्यते । तथा, अदुग्ध गौः स्वयमेवेति । प्रस्नुते गौः स्वयमेव। नमते दण्डः स्वयमेवेति स्नु-नमः स्वयम् [१|४|१०२] इति तङ् अवकिरते हस्ती स्वयमेव ,श्रथ्नीते माला स्वयमेव, ग्रथ्नीते माला स्वयमेव, चिकीर्षते कटः स्वयमेवेति किरादिश्रन्थग्रन्थसनामाप्ये [१४ १००] इति तङ् । तस्मादुदुम्बरः सलोहितफलं पच्यत इति व्याप्यतैवात्र सक्रियाविशेषणा विवक्षिता । कर्तृत्वविवक्षायां तु पचत्यात्मानमिति । परिवारयन्ते कण्टका वृक्षमिति पदसंस्कारकाले फलवति [१|४|१२४] इति तङ् । पदान्तरसम्बन्धे तु कर्तु फलासम्भवो गम्यते । तथा कारयते कटः स्वयमेव, चोरयते गौः स्वयमेव, भूषयते कन्या स्वयमेव, मण्डयते कन्या स्वयमेव, श्रयते दण्डः स्वयमेव, ब्रते कथा स्वयमेव, आहते गौः स्वयमेवेति कर्तृतैव गम्यते । आङो यमहन ० [११४/७३] इति तङ् ।

तपस्तपआप्यात् ॥ ८१ ॥

तप आप्य यस्य तस्मात्तपतेर्यग् भवति । तप्यते तपस्तापसः । तपआप्यात् [१।४।७५ **]** इति तङ् । तपआप्यादिति किम् ? उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । कर्त्रर्थ आरम्भः |

कर्तरि शप् ।। ८२ ।।

क्रियार्थात्तिङि शिति च परभूते कर्तरि शब् भवति । तरति । नयति । धारय । पारय । अलिडाशीर्लिङीत्येव । बभूव । भूयात् । शकार एचोऽशित्यात् [५।१।४९] इति चिह्नार्थः । पकारः शपुश्यन [५/४/३५] इति चिह्नार्थः |

अदादिभ्यो लुक ॥ ८३ ॥

अदादिभ्यः परस्य शपो लुग् **भवति** । अत्ति । हन्ति ।

हूनां द्वे च ॥ ८४ ॥

जुहोत्यादिनां शपो लुग् भवति द्वित्वं च । जुहोति बिभेति ।

चिण ॥ ८५ ॥

चिणः परस्य तशब्दस्य लुग् भवति । उदपादि । तिङ् शितीत्येव । अकारितराम् ।

यङो बहुलम् ॥ ८६ ॥

यङो बहुलं लुग् भवति। रोरवीति, रोरूयते। क्वचित्तु नित्यमेव भवति। लोलुव, पोपुव। क्वचिन्न भवति। लोलूया।

दिवादिभ्यः श्यन्॥ ८७॥

दिवादिभ्यः परस्य शपो विषये श्यन् भवति। दीव्यति, सीव्यति।

भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषो वा॥ ८८॥

भ्राशादिभ्यः श्यन् वा भवति। भ्राश्यते, भ्राशते। भ्लाश्यते

भ्लाशते। भ्रम्यति भ्रमति। भूवादित्वान्न दीर्घत्वम्। क्राम्यति। क्रामति। क्लाम्यति, क्लामति। त्रस्यति त्रसति। त्रुटति त्रुटति। लष्यति, लषति।

यस॥ ८५॥

यस श्यन् वा भवति। यस्यति, यसति।

समः॥१०॥

सम एव पराद् यसः श्यन् वा भवति। सयस्यति, सयसति। सम इति किम्? आयस्यति।

कुषिरज आप्ये॥ ९१॥

कुषेः रजश्च यदाप्य तस्मिन्नेव कर्तरि श्यन् भवति। कुष्यति पाद स्वयमेव। रज्यति वस्त्रं स्वयमेव। आप्य इति किम्? कुष्णाति, रजति।

तुदादिभ्य शः॥ ९२॥

तुदादिभ्यः शः परो भवति। तुदति। नुदति।

रुधादीनां श्नम्॥ ९३॥

रुधादीनामन्त्यादचः परं श्नम् (इन ?) भवति। रुणद्धि। भिनत्ति|

तनादिभ्य उः॥ १४॥

तनादिभ्य उः परो भवति। तनोति। सनोति। करोति।

स्वादिभ्यः श्नुः॥९५॥

स्वादिभ्यः श्नुः परो भवति। सुनोति। सिनोति।

श्रुकृव्धिवां श्रृकृधि च॥ ९६॥

श्रु कृवि धिवीत्येतेषां श्नुर्भवति शृणोति। कृणोति। धिनोति।

अक्षो वा ॥९७॥

अक्षःश्नुः परो भवति वा। निरक्ष्णोति, निरक्षति। [

तनूकृतौ तक्षः ॥९८॥

तनूकरणे तक्ष श्नुर्वा भवति। निस्तक्ष्णोति, निस्तक्षति। तनूकृताविति किम्? सन्तक्षति वाग्भिः।

स्तम्भुस्तुन्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुभ्यः ॥ ९९ ॥

एतेभ्यः श्नुः परो भवति। स्तभ्नोति। स्तुभ्नोति। स्कम्भ्नोति। स्कुभ्नोति। स्कुनोति।

श्ना ॥ १०० ॥

एतेभ्य एव श्ना परो भवति। स्तभ्नाति। स्तुभ्नाति। स्कस्नाति। स्कुनाति। स्कुनाति।

क्र्यादिभ्यः ॥१०१॥

कादिभ्य इना परो भवति। क्रीणाति। प्रीणाति।

हलो हौ शानच् ॥१०२॥

हलन्ताद्धौ परतः श्नाविषये शानच् परो भवति। पुषाण, गृहाण। हल इति किम्? क्रीणीहि। हाविति किम्? अश्नाति।

बहुलम् ॥ १०३ ॥

बहुलमित्येतदधिकृतं वेदितव्यम्।

भावाप्ययोः॥१०४।

क्रियायाः क्रियाव्याप्ये ...र्थे इत्येतदधिकृतं वेदितव्यम्।

तव्यानीयर् केलिमरः ॥ १०५ ॥

तव्यादय क्रियार्थात् परे भावाप्ययोर्बहुलं भवन्ति। कर्तव्यम्। करणीयम्। कर्तव्यः कटः। करणीयः कटः। भिदेलिमा भाषा। बहुलाधिकारात् करणादिष्वपि भवन्ति। स्नानीय चूर्णम्। दानीयो ब्राह्मण। समावर्तनीयो गुरु। प्रवचनीयः उपाध्यायः। उपस्थानीयः शिष्यः। तव्यस्य वा स्वरितत्वं वक्ष्यामः।

वास्तव्यः ॥ १०६ ॥

वसेस्तव्यं कर्तरि दीघत्वं च निपात्यते। वसतीति वास्तव्यः।

यत् ॥ १०७॥

क्रियार्थाद् बहुल् भावाप्ययोर्यत् परो भवति। चेयम्, जेयम्, भव्यम्| भव्यः पुरुषः। गेयानि ब्राह्मणेन सामानि। गेयो ब्राह्मणः साम्नाम्। ऋहलो ण्यत् वक्ष्यति [१|१|१३०]।

पुशकितकिचतियतिशसिसहियजः॥ १०८॥

पवर्गान्ताच्छकादिभ्यश्च भावाप्ययोबहुलं यद् भवति। जप्यम, लभ्यम्। शक्यम्। तक्यम्। चत्यम्। यत्यम्। शस्यम्। सह्यम्॥ यज्यम्। जनिवघोरिगुपान्तानां च स्वरं वक्ष्याम|

गदमदयमोऽपादेः|| १०९॥

गदादिभ्यः प्रादिरहितेभ्यो यद् भवति। गद्यम्। मद्यम्। यम्यम्। अप्रादेरिति किम्? प्रगाद्यम्। प्रमाद्यम्। आयाग्यम्। प्र। परा। अप। सम्| अनु। अव। निर्। दुर्। वि। आट। अधि। अपि। नि। अति। सु। उद्। अभि। प्रति। परि। उप। यमो नियमार्थं वचनम्।

चरः॥११०॥

चरतेर्भावाप्ययोर्यद् भवति। चयम्। अप्रादेरित्यव| अभिचार्यम्।

अगुरावाङः॥ १११॥

चरतेराङः परादगुरौ यद् भवति। **आचर्यो** देशः। अगुराविति किम्? आचार्यः|

अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यविक्रेयानिरोधेषु॥ ११२॥ अवद्यमिति निपात्यते गर्ह्येऽर्थे। अनुद्यमन्यत्। पण्यमिति निपात्यते विक्रेयेऽर्थे| पाण्यमन्यत्। वर्येत्यनिरोधे गम्यमाने। वृत्यान्या। स्त्रीलिङ्गनिर्देशादिह न भवति। वार्या ऋत्विजः।

वह्यं करणम्॥ ११३॥

वह्यमिति निपात्यते करणं चेत्। वहन्त्यनेनेति वा शकटम्।

वह्यं वाह्यमन्यत्।

अर्यः स्वामिवैश्ययोः॥ ११४॥

अर्य इति निपात्यते स्वामिनि वैश्ये च। आर्योऽन्यः|

ऋतुमत्युपसर्या॥११५॥

उपसर्येति निपात्यते ऋतुमती चेत्। उपसार्यान्या।

अजर्यं सङ्गतम्॥ ११६॥

अजर्यमिति कर्तरि निपात्यते सङ्गतं चेत्। अजर्यमार्यसङ्गतम् [जातकमाला]| सङ्गतमिति किम्? अजरिता कम्बलः।

वदः सुपः क्यप् च ॥११७॥

वदतेः सुपः परात् क्यब् भवति, यत् च। ब्रह्मोद्यम् ब्रह्मवद्यम्। सुप इति किम्? वाद्यम्। अप्रादेरित्येव। अभिवाद्यम्।

भुवः ॥११८॥

भवतेः सुप परात् क्यब् भवति। ब्रह्मभूयं गतः। सुप इत्येव। भव्यम्। अप्रादेरित्येव। प्रभव्यम्।

भावे हनस्त च ॥ ११९ ॥

हन्ते सुप पराद् भावे क्यब् भवति, तकारश्चान्तादेश। ब्रह्म-

हत्या | भाव इति किम्? श्वघात्यः। सुप इत्येव। घातो वर्तते। अप्रादेरित्येव। उपघातः। ण्यदपि न भवति बहुलाधिकारात्।

इण् स्तुशासुवृञ्दृजुषः ॥१२०॥

इणादिभ्यः क्यब् भवति। इत्यः। स्तुत्यः। शिष्यः। वृत्यः। वृङस्तु वार्या ऋत्विजः। आदृत्यः | जुष्यः। कथम् उपेयः, अवश्यस्तुत्यः, आशास्यमन्यत् पुनरुक्तभूतम् [रघु० ५।३४] अनिवार्यो गजरन्यै स्वभाव इव देहिनामिति [महाभारते] ? बहुलाधिकारात्।

ऋदुपान्तादक्लृपिचृतः ॥१२१॥

ऋकारोपान्तात् क्रियार्थात् क्लुपिचृतिवर्जितात् क्यब् भवति। वृत्यम्। अक्लूपिचत इति किम्? सङ्कल्प्यम्। विचर्त्यम्।

खेयम् ॥ १२२ ॥

खनतेः क्यपि खेयमिति निपात्यते।

भृञोऽसंज्ञायाम् ॥ १२३॥

भृञोऽसंज्ञायां क्यब् भवति। भृत्यः। असञ्ज्ञायामिति

। किम्? भार्या। ननु च सञ्ज्ञायामपि स्त्रियां क्यबस्ति? न तस्य भावे विधानात्।

समो वा ॥ १२४ ॥

सपूर्वाद् भृञः क्यब् भवति वा। सभृत्यः, सभार्यः।

कृषिमृजिशंसिदुहिगुहः ॥१२५॥

कृञ्जादिभ्यः क्यब् भवति वा। कृत्यम्, कार्यम्। वृष्यम्, वर्ष्यम्। मृज्यम्, मार्गतम्। शस्यम्, शस्यम्। दुह्यम्, दोह्यम्। गुह्यम्, गोह्यम्।

राजसूयरुच्चकृष्टपच्याव्यथ्या॥ १२६॥

एते शब्दा निपात्यन्ते। राज्ञा सोतव्यो राजसूयः। कथं सूर्यः ? सुरशब्दात् स्वार्थिको यत्, अथवा सूर्यागस्त्ययो [५|३|१५३] इति निपातनात्। मृषापूर्वाद् वदतेः क्यप् सिद्ध एव। मृषोद्यम्। पक्षे न भविष्यति बहुलाधिकारात्। रोचत इति रुच्यः। कृष्टे पच्यन्त इति कृष्टपच्याः शालयः | न व्यथते, अव्यथ्यः |

कुप्याज्यभिद्योद्ध्यसिध्ययुग्यानि नाम्नि॥१२७॥

एनानि शब्दरूपाणि सञ्ज्ञायां निपात्यन्ते। कुप्यम्, धनम्। आज्यम्, घृतम्। भिद्यो नाम नदः। एवमुद्ध्यः | सिव्यः। कथं पुष्यः? निष्यपुष्ययोः [५|३|१५४] इति निपातनात्। युग्यम्, यानम्। अन्यत्र | गोप्यम्, अङ्ग्यम्, भेद्यम्, उज्झ्यम्, सेधनं सेध्यम्, योग्यम्।

जित्याविपूयविनोया हलिमुखकल्केषु॥ १२८॥

जित्यादयो हल्यादिष्वर्थेषु निपात्यन्ते। जित्या हलिः, जेयमन्यत्। विपूयो मुञ्जः, विपाव्यमन्यत्। विनीयः कल्कः, विनेयमन्यत्।

पदास्वैरिपक्ष्यबाह्यासु ग्रहः॥ १२९॥

दादिष्वर्थेषु ग्रहः क्यब् भवति। प्रगृह्यं पदम्, यदचि न सन्धीयते। अवगृह्यं पदम्, यस्यावग्रहः क्रियते। अस्वैरिषु। गृह्यका इमे। अवरुद्धका इत्यर्थः। पक्षेषु। अर्जुनगृह्या। बाह्यायाम्। ग्रामगृह्या **स्त्रीः** | ग्राह्यमन्यत्।

ऋहलो ण्यत्॥ १३०॥

ऋवर्णान्ताद्धलन्ताच्च क्रियार्थाण् ण्यद् भवति। कार्यम्, हार्यम्। पाक्यम्, वाक्यम्।

पाणिसमवाभ्यां सृजः॥ १३१॥

पाणिपूर्वात् समवपूर्वाच्च सृजतेर्ण्यद् भवति। पाणिसर्ग्य रज्जुः। समवसर्ग्या। पाणिसमवाभ्यामिति किम्? सृज्यम्।

ओरावश्यके॥ १३२॥

उवर्णान्तादवश्यम्भावे गम्यमाने ण्यद् भवति। लाव्यम्। अवश्यलाव्यम् । लव्यमन्यत्।

आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमिदम॥ १३३॥

आङ्पूर्वात् सुनोतेर्यौत्यादिभ्यश्च ण्यद् भवति। आसाव्यम्, याव्यम्, वाप्यम्, राप्यम्, अभिलाप्यम्, अपत्राप्यम्, आचाम्यम्, अवदाभ्यम्।

अमावसो वा ॥ १३४ ॥

अमापूर्वाद् वसतेयद् भवति वा । सह वसतोऽस्याः चन्द्रार्कावित्यमावास्या, अमावस्या । ण्यता मुक्तेः यद् भवति । अनौवस इति प्रतिषेधान् नाद्युदात्तत्वं भवति ।

प्रणाय्योऽसम्मते ॥ १३५ ॥

प्रणाय्य इति निपात्यतेऽसम्मतश्चेत् । प्रणाय्यश्चौरः | असम्मत इति किम् **?** प्रणेयः साधुः । कथं तदेतज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म ब्रूयात् प्रणाय्याय चान्तेवासिने इति ? बहुलाधिकारात् ।

धाय्यपाय्यानाय्यसान्नाय्यनिकाय्या नाम्नि ॥ १३६ ॥

धाय्यादयः शब्दाः सञ्ज्ञायां निपात्यन्ते ।

धाय्या सामिधेनी । ततोऽन्यत्रापि रूढा वर्तते । धाय्या शासति । धेयमन्यत् । पाय्यमानम् । पेयमन्यत् । आनाय्यो दक्षिणाग्निः । यो हि गार्हपत्यादानीयः प्रणीयते । आनेयोऽन्यः । सान्नाय्यम् हविर्विशिष्टमेव । सन्नेयमन्यत् । निकाय्यो निवासः | निचेयोऽन्यः |

क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्यौ ॥ १३७ ॥

क्रुतावभिधेय एतौ शब्दौ निपात्येते । कुण्डै पीयते सोमोऽस्मिन् कुण्डपाय्यः क्रतुः। निपातनादाद्युदात्तत्वम् । सञ्चीयते सोमोऽस्मिन्निति सञ्चाय्यः क्रतुः ।

अग्नौ चित्योपचाय्यपरिचाय्या ॥ १३८ ॥

चित्यादयोऽग्निविषये निपात्यन्ते । चित्योऽग्निः । चयनं चित्या । चिनोतेः क्यप्, अन्तोदात्तत्वं च । अग्नेश्चित्या, अग्निचित्या । उपचीयते, उपचाय्योऽग्नि । परिचीयते, परिचाय्य । समूह्य इत्यूहिना सिद्धम्, तस्यापि वह्यर्थे क्वचित् प्रयोगात् [पा० ३।१।१३१।१-३] । सवाह्य इति चाग्नौ भवत्येव ।

कर्तरि ण्वुल्तृजचः ॥ १३९ ॥

कर्तरि कारके क्रियार्थात् परे ण्वुल्तृचो भवन्ति । पाचकः, पक्ता, पचः । बहुलमित्येव । पादाभ्यां ह्रियते, पादहारकः । गले चुप्यते, गलेचोपकः । श्वपचो जारभर इत्यण्विषयेऽप्यज् भवति बहुलाधिकारात् । कथं नदी चरी भपी प्लवी चोरी गाही सूदी देवीति ? गौरादिषु पठितव्या । कर्तरीत्यधिकारः प्राक् सुब्विधेः [२|१|१] ।

नन्दिग्रहादिभ्यो ल्युणिनी ॥ १४० ॥

नन्द्यादिभ्यो ग्रहादिभ्यश्च कर्तरि ल्युणिनी परौ भवतः । नन्दि- वासिमदिदूषिसाधिशोभिवर्धिरोचिभ्यो ण्यन्तेभ्यः सञ्ज्ञायाम् । **नन्दयतीति** नन्दनः । एव वासन । मदन । दूषण | साधन | शोभन । वर्धन | रोचन | सहितपिदमः सञ्ज्ञायामण्यन्तात् । सहन । तपन | दमन । दुर्धर्षण (?)* | जल्पन | दर्पण | रमण | सक्रन्दन । सहर्षण | सकर्षण । जनार्दन । मधुसूदन । पवन । लवण । निपातनाण् णत्वम् । विभीषण | चित्तविनाशन | कुलदमन | व्याप्यपूर्वाणामण्विषयेऽपि भवति । गृह्णातीति ग्राही ।

स्थायी। निरक्षी। निश्रावी। याचिव्रजवदवसा नञ् पूर्वाणाम्। अयाची। अव्राजी। अवादी। अवासी। अचाम-चित्तकर्तृ काणाम्। अकारी धर्मस्य बालातप। विषायी, विषयीति देशे। अभिभवी, अभिभावीति भूते। परिभवी, परिभावीति पक्षे ह्रस्वत्व निपातनात्। कथम् उत्साही, उद्वासी, उद्भासी, समर्दी निवेशीति ? अत इनिना [४|२| ११९] सिद्धम्। एवमव्याहारी, अपराधी, उपरोधी।

ज्ञा-कॄ-प्री-इगुपधान्तात् कः॥१४१॥

जानातेः किरतेः प्रीणातेरिगुपान्ताच्च कर्तरि कः परो भवति। जानातीति ज्ञः। उत्किरः। प्रियः। विक्षिपः। बहुलमित्येव। विक्षेप्ता, विक्षेपकः | देवः | प्रसेव : मेषः।

आतः प्रादिभ्यः ॥ १४२ ॥

आकारान्तात् क्रियार्थात् प्रादिभ्यः परात् को भवति। प्रस्थः | त्रैङ् पालने [धातुपा० ११४८४] इत्यस्य सुत्रम्। सुग्लः

पाघ्राध्माधेट्दृशः शः ॥ १४३ ॥ [

पादिभ्यः पर शो भवति। उत्पिबः। घ्रादिसाहचर्यात् पिबते- ग्रहणम्। उज्जिघ्रः। बहुलाधिकाराद् व्याघ्र इति को भवति। विधमः। उद्धयः। पश्य, विपश्य, उत्पश्य।

धारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिविन्दोऽप्रादेः ॥ १४४ ॥

धार्यादिभ्यो विन्दतेश्च प्रादिरहितेभ्यः शो भवति। धारयः, पारयः, वेदयः, उदेजयः, चेतयः, सातयः, साहयः, विन्दः, गोविन्दः, अरविन्दः | अप्रादेरिति किम् ? प्रवदकः।

लिपो नेश्च ॥ १४५ ॥

लिम्पते प्रादिरहितान् नेश्च परात् शो भवति। लिम्पः | निलिम्पा नाम देवाः। कथं ददो दध इति ? दददधोरचा सिद्धम्। स्वरविशेषमष्टमे वक्ष्यामः।

ज्वलादिभ्यो णो वा ॥ १४६ ॥

ज्वल दीप्तो [धातुपा० १५६१] इत्येवमादिभ्यो णः परो वा भवति। ज्वालः ज्वलः। चालः। चलः | [धातुपा० ११५८७] कसपर्यन्ता ज्वलादयो वृत्करणात्।

श्यादिण् व्यधश्वसतनः ॥ १४७ ॥

श्यायतेराकारान्तेभ्य इणादिभ्यश्च णो भवति। अवश्याय। कबाधनार्थ श्याग्रहणम्। दायः धायः। प्रत्यायः व्याधः, श्वासः अवतानः। लेहः, श्लेष इत्यचा सिद्धम्।

आसमः स्रोः ॥ १४८ ॥

आङः समश्च परात् स्रवतेर्णो भवति। आस्रावः, सत्रावः। कथं मास्रवः ? बहुलाधिकारात्। आसम इति किम् ? परिस्रवः
।

हृसोऽबात् ॥ १४९ ॥

हृ सा इत्येताभ्यामवात् पराभ्यां णो भवति। अवहारः, अवसायः | अवादिति किम् ? हरः।

दुन्योऽप्रादेः ॥ १५० ॥

दुनोतेनयतेश्च प्रादिरहिताण णो भवति। दावः नायः। अप्रादेरिति किम् ? प्रदवः, प्रणयः। बहुलाधिकारात् वनदवः |

भुवो वा ॥ १५१ ॥

भवतेर्णो वा **भवति**। भावः, भवः।

ग्रहः || १५२ ॥

अस्माण्णो वा भवति। ग्राहो जलचरः। ग्रहः सूर्यादिः।

गेहे कः ॥। १५३ ॥

गेहे ऽभिधेये ग्रह को भवति। गृहम् गृहा।

गस्थकन् ॥ १५४ ॥

गायतेस्थकन् भवति। गाथकः |

ण्युट् ॥ १५५ ॥

गायतेः परो ण्युड् भवति। गायनः, गायनी।

हो व्रीहिकालयोः ॥ १५६ ॥

जहातेव्रीहौ काले च ण्युड् भवति। हायना नाम व्रीह्य | हायन सवत्सर। व्रीहिकालयोरिति किम् ? हाता।

नृतिखनिरजः शिल्पिनि ष्वुन् ॥ १५७ ॥

नत्यादिभ्यः शिल्पिनि कर्तरि ष्वुन् **भवति**। नर्तकः, खनकः, रजकः। उच्चारणादनुनासिकलोपः। षकारो ङीषर्थः।
नर्तकी, खनकी, रजकी।

प्रुसृल्वो वुन् ॥ १५८ ॥

प्रु सृ लू इत्येतेभ्यः शिल्पिनि वुन् भवति। प्रवकः, सरकः, लवकः। यस्य तु न तच्छिल्पम्, प्रोता स भवति।

आशिषि ॥ १५९ ॥

आशंसायां गम्यमानायां क्रियार्थाद् वुन् भवति। जीवतात, जीवकः। नन्दतात्, नन्दकः |

इति चान्द्रे व्याकरणे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः।

व्याप्यादण् ॥ १ ॥

क्रियाया यद् व्याप्य ततः परात् क्रियार्थादण् भवति। कुम्भं करोति, कुम्भकारः। काण्डलावः | वेदाध्यायः। बहुलाधिकारादिह न भवति। आदित्यं पश्यति। हिमवन्तं श्रृणोति। ग्रामं गच्छति। कथं मासशीला, मासकामा, मासभक्षा, कल्याणाचारा, कल्याणप्रतीक्षा, दुःखक्षमेति ? मासे शीलमस्याः, मांसशीला। एव सर्वत्र योज्यम्। यद्येवम्भोऽभिगमोऽस्या अम्भोऽभिगमेति प्राप्नोति, अम्भोऽभिगामीति चेष्यते। न भविष्यति, समासप्रकरणेऽपि बहुलाविकारात्।

आतोऽप्रादेः कः ॥ २ ॥

आकारान्तात् प्रादिरहितात् को भवति। गोदः, कम्बलदः। अप्रादेरिति किम् ? वडवासन्दायः। बहुलमित्येव। स्वर्गह्वायः, तन्त्रवायः, धान्यमायः, गोदायो व्रजतीति। सप्रादेरपि क्वचिद् भवति। प्रपाप्रदः, पथिप्रज्ञः, गोसख्यः। पूर्वक एवायं कः। अण् तु न सर्वत्रेत्युक्तम्।

सुपः ॥ ३ ॥

सुबन्तात् परादाकारान्तात् क्रियार्थात् को भवति। कच्छेन पिबति, कच्छपः। द्वाभ्यां पिबति द्विपः | पादपः। समे तिष्ठति, समस्थः। विषमस्थः। तुन्दं परिमाष्टि, तुन्दपरिमृजः। पूर्वकः एव चायं कः। अलस एवोच्यते। एव शोकमपनुदतीति शोकापनुदः पुत्रो जातः, आनन्दकर एवोच्यते। अन्यत्र तुन्दपरिमार्जः शोकापनोदः | एव मूलानि विभुजतीति मूलविभुजो रथः। नखमुचानि धनूषि। काकगुहास्तिला। अंशं हरतीति श्वपचादिवदच्। अंशहर। पूर्ववदणभावः। उद्यमने तु दृश्यते भारहारः | एवं कवचहरः क्षत्रियकुमारः | एव ताच्छील्ये पुष्पाहर इति। तथा पूजार्हा ब्राह्मणी। स्तम्बेरमो हस्ती। कर्णेजपः सूचकः। सप्तम्या बहुलम् [५|२| ११] इत्यलुक्। शक्तिग्रहः, लाङ्गलग्रहः अङ्कुशग्रहः, यष्टिग्रहः, तोमरग्रहः, घटग्रहः, घटीग्रहः, धनुर्ग्रह इति सर्वमचा सिद्धम्। एवं सूत्रग्रह इति धारणे, अन्यत्र सूत्रग्राहः। सञ्ज्ञायामपि। शं करोति, शङ्करः। खे शेते, खशयः। पार्श्वेन शेते, पार्श्वशयः। उत्तानं शेते, उत्तानशयः। दिग्धसहशय इति समासद्वयम्। किङ्करा यत्करा, तत्करा, बहुकरेति पूर्ववदेवाच।

चरेष्टः ॥ ४ ॥

सुपः पराच्चरतेष्टो भवति। कुरुषु चरति

कुरुचरः। कुरुचरी। भिक्षायां चरति, भिक्षाचरः। सेनायां चरति सेनाचर। आदायचरः | बहुलाधिकारादिह न भवति — कुरुश्चरतीति।

पुरोऽग्रतोऽग्रेभ्यः सर्तेः ॥ ५ ॥

पुरस् अग्रतस् अग्र इत्येतेभ्यः परात् सर्तेष्टो भवति। पुरःसरः, पुरःसरी। अग्रतःसरः, अग्रतःसरी। अग्रेसरः, अग्रसरी। निपातनादलुक्, असख्यमेकारान्तं वा।

पूर्वात् कर्तुः ॥ ६ ॥

पूर्वशब्दात् कर्तृवाचिनः परात् सर्वेष्टो भवति। पूर्वसर्ता, पूर्वसरः। पूर्वसरी। कर्तुरिति किम्? पूर्वं सरति, पूर्वसारः|

कुञो हेतुशीलातुलोमेषु ||७|

सुपः परात् करोतेर्हेतौ कर्तरि शीले वा गम्यमानेऽनुलोमे वा कर्तरि टो भवति। प्रतीतशक्तिकं कारणं हेतुः। विद्या यशस्करी। कन्या शोककरी। धनं कुलकरम्। शीलः प्रकृतिः। श्राद्धकरः। अनुलोमोऽनुकूलः। वचनकरः। एवम् दिवाकरः, दिवसकरः, दिनकरः, निशाकरः, रजनीकरः, क्षपाकरः, विभाकरः, प्रभाकरः, भास्करः कस्कादित्वात् सकारः कारकरः, अन्तकरः, अनन्तकरः, आदिकरः, बहुकरः, नान्दीकरः, किङ्करः, लिपिकरः, लिबिकरः, बलिकरः, भक्तिकरः, कर्तृकरः, चित्रकरः, क्षेत्रकरः, एककरः जङ्घाकरः, बाहुकरः, अहस्करः, यत्करः, तत्करः, धनुष्करः, अरुष्करः, कर्मकरः, घटीकर इत्यादि। हेत्वादिष्विति किम्? कुम्भकारः कर्मकारः, शब्दकारः, श्लोककारः, कलहकारः, गाथाकारः, वैरकारः, चाटुकारः, सूत्रकारः, मन्त्रकारः, पदकारः, क्रमकारः। कुम्भादिकरणशीलेषु तु बहुलाविकारान् न भविष्यति।

स्तम्बशकृद्भ्यां व्रीहिवत्सयोरिन् ॥८॥

स्तम्बशकृद्भयां परात् करोतेर्व्री हिवत्सयोरर्थयोरिन् भवति। नकार आद्युदात्तार्थः। स्तम्बकरिर्व्रीहिः। शकृत्करिर्वत्सः। व्रीहिवत्सयोरिति किम्? स्तम्बकारः, शकृत्कारः।

हृञो **दृतिनाथात्** पशौ ||९।

हरतेदृ तिनाथाभ्या परात् पशौ कर्तरि इन् भवति। दृतिहारि पशु। नाथहरिः। पशाविति किम्? दृतिहार, नाथहार।

फलेग्रहिरात्मम्भरिः कुक्षिम्भरिः ॥१०॥

एते शब्दा निपात्यन्ते। फलानि गृह्णाति, फलेग्रहिः। आत्मानमेव बिभर्ति, आत्मम्भरिः। कुक्षिमेव बिभर्ति, कुक्षिम्भरिः।

एजे खश्॥११॥

एजयतेः सुपः परात् खश् भवति। खकारः खिति ससख्यस्य [५।२७५] इति विशेषणार्थः। अङ्गमेजयः जनमेजयः।

शुनीस्तनाद धेट् ||१२||

शुनीस्तनाभ्यां पराद् धेट् खश् भवति। शुनिन्धयः, शुनिन्धयी। स्तनन्धयः, स्तनन्धयी। प्रकृतावानर्थक्याट् टकारो ङीबर्थो विज्ञायते।

नासिकानाडीमुष्टिघटीखरीभ्यः ॥ १३॥

एतेभ्यः पराद् धेटः खश् भवति। नासिकन्धयः, नाडिन्धयः, मुष्टिन्धयः, घटिन्धयः खरिन्धयः।

ध्मः पाण्यादिभ्यश्च ॥ १४॥

धमतेर्नासिकादिभ्यः पाण्यादिभ्यश्च परात् खश् भवति। नासिकन्धमः, नाडिन्धमः, मुष्टिन्धमः, घटिन्धमः खरिन्धमः| पाणिन्धमः, करन्धमः, वातन्धमः इत्यादि।

कुलादुदो रुजिवहः ॥ १५ ॥

कुलपूर्वाद् उद्पराभ्यां रुजिवहिभ्यां खश् भवति। कूलमुद्रुजः,कूलमुद्वहः।

वहाभ्राल्लिहः ॥ १६ ॥

वहाभ्राभ्यां पराल्लिहः खश् भवति। वहलिहो गौः। अलिहो वायुः।

परिमाणात् पचः ॥ १७ ॥

परिमाणार्थात् परात् पचतेः खश् भवति। द्रोणम्पचा स्थाली। खारिम्पचः कटाहः।

मितनखात् ॥ १८ ॥

मितनखाभ्यां परात् पचतेः खश् भवति। मितम्पचा ब्राह्मणी। नखम्पचा यवागूः

विध्वरुस्तिलात्तु दः ॥ १९॥

विध्वादिपूर्वात् तुदतेः खश् भवति। विधुन्तुदः, अरुन्तुदः, तिलन्तुदः।

वातमजशर्धं जहेरम्मदपरन्तपद्विषन्तपभगन्दरपुरन्दराः ॥२०॥

एते शब्दा निपात्यन्ते। वातमजन्तीति वातमजाः मृगाः। शर्धं जहति, शर्धजहा भाषा। इरया माद्यति इरम्मदः। परं तापयति, परन्तप। द्विषन्तं तापयति, द्विषन्तपः। भगं दारयति, भगन्दरः। पुरं दारयति, पुरन्दरः।

उग्रासूर्याद्दशः ||२१||

उग्रासूर्याभ्यां पराद् दृशः खश् भवति। उग्रं पश्यति, उग्रम्पश्य। सूर्यं न पश्यन्ति, असूर्यम्पश्यानि मुखानि। दृशिना सम्बद्धस्य नञः सूर्येण सहैकार्थ्यं गमकत्वात्।

ललाटात् तपः ॥ २२ ॥

ललाटात् परात् तपतः खश् भवति। ललाटन्तपः। सूर्यादि।

प्रियवशाद्वदः ||२३||

प्रियवशाभ्यां पराद् वदः खश् भवति। प्रियंवदः, वंशवदः।

वाचंयमो व्रते ॥ २४ ॥

वाचयम इति निपात्यते व्रते गम्यमाने। वाग्यामोयत्र।

सर्वात् सह ||२५||

सर्वशब्दात् परात् सहतेः खश् भवति। सर्वंसहः।

कूलाभ्रकरीषाच्च कषः ॥२६॥

कलादिभ्यः सर्वाच्च परात् कषतेः खश् भवति। कूलङ्कषा नदी। अभ्रङ्कषी गिरि। करीषङ्कषा वात्या। सर्वङ्कषः खलः |

मेघर्तिभयात् कृञः खः ||२७||

मेघादिभ्यः परात् करोतेः खो भवति। मेघङ्करः, ऋतिङ्करः, भयङ्करः। कथमभयङ्करः ? भयेन सुबन्तस्य तदन्तविधिः |

क्षेमप्रियमद्रादण् च ॥ २८ ॥

क्षेमादिभ्यः परात् करोतेः खो भवति, अण् च। क्षेमङ्करः, क्षेमकारः। प्रियङ्करः, प्रियकारः। मद्रङ्कर, मद्रकारः | अणुग्रहणं हेत्वादिषु प्रतिषेधार्थम्।

आशिताद्भुवो भावकरणयोः ॥ २९ ॥

आशितशब्दात् पराद्भवतेर्भावे करणे च खो भवति। दुखमाशितम्भवम्। अलमाशितम्भव ओदनः।

भृवृतजिसहितपिदमो नाम्नि ||३०||

एभ्यः सज्ञायां खो भवति। विश्वम्भरा वसुधा। पतिवरा कन्या। रथन्तरं साम। शत्रुञ्जयः। शत्रुंसह। शत्रुन्तपः। अरिन्दमः।

धारेर्धर् च ॥ ३१ ॥

धारयतेः सुपः परात् खो भवति, घरादेशश्च। वसुन्धरा।

गम ||३२||

सुप पराद् गमः खो भवति। सुतङ्गमः, भुजङ्गमः, मितङ्गमा हस्तिनी, पूर्वङ्गमाः पन्थानः, हृदयङ्गमा वाचः।

विहायसो विह च ||३३||

विहायसः परात् गमः खो **भवति**, विह इत्ययं चादेशः। विहङ्गमः।

खड् ||३४||

सुपः परात् गमः खड् भवति। तुरङ्गः, **भुजङ्गः**, प्रवङ्गः, प्लवङ्गः। वहायसो विह् चत्येव। विहङ्गः।

ड ||३५||

सुप परात् गमेर्डो भवति। भुजंगः, तुरंगः, **प्रवगः,** प्लवगः, पतंगः, अन्तगः, अत्यन्तगः, अध्वगः, दूरगः, पारगः, सर्वगः, अनन्तगः, सर्वत्रगः, पन्नगः, ग्रामगः, गुरुतल्पगः, **सुगः,** दुर्गः, निर्गोदेशः। विहायसो विह चेत्यव। विहगः|

उरग ||३६||

अयं शब्दो निपात्यते। उरसा गच्छति, उरगः।

हन ||३७||

सुपः पराद्धन्तेर्डो भवति। क्लेशमपहन्तीति क्लेशापहः। तिमि वव्यात्, तिमिहः। तमोऽपहः| दुखापहः| पटहः। कथं दावघाटः ? घटतेर्भविष्यति। एव चानघाटः, वर्णसघाटः। च वहन्तीति चाघातः। एव वर्णसघातः। दार्वाघातोऽपि तर्हि प्राप्नोति ? असंज्ञायामिष्यत एव।

शीर्षकुमाराण् णिनि ||३८||

शीर्षकुमाराभ्यां पराद्धन्तेर्णिनिर्भवति। शीर्षघाती, कुमारघाती।

टक् ||३९||

सुपः पराद्धन्तेर्बहुलं टग् भवति। जायाघ्नस्तिलकालकः। पतिघ्नी पाणिलेखा। जायाघ्नो ब्राह्मणः। पतिघ्नी वृषली। श्लेष्मघ्नं त्रिकटुकम्। पित्तघ्नं घृतम्। वातघ्नं तैलम्। कृतघ्नः खलः| शत्रुघ्नः शूरः। गोघ्नोऽतिथिरिति बहुलाधिकारात् सम्प्रदानेऽपि।

शक्तौ हस्तिकपाटात् ॥४०॥

शक्तौ गम्यमानायां हस्तिकपाटाभ्यां पराद्धन्तेष्टम् भवति| हस्तिघ्नः। कपाटघ्नः। शक्ताविति किम् ? हस्तिघातः, कपाटघातः| हस्तिकपाटादिति किम् ? चौरघातः।

नगरादहस्तिनि ॥४१॥

नगरात् पराद्धन्तेरहस्तिनि कर्तरि टग् भवति। नगरघ्नोऽग्निः। अहस्तिनीति किम् ? नगरघातो हस्ती।

पाणिघताडघौ शिल्पिनि ॥४२॥

एतौ शब्दौ शिल्पिनि कर्तरि निपात्येते। पाणिभ्यां हन्ति पाणिं वा हन्ति, पाणिघः। ताडं हन्ति, ताडघः। शिल्पिनीति किम्? पाणिघातः ताडघातः|

राजयः ||४३||

अथ शब्दो निपात्यते। राजानं हन्ति, राजघः।

गः ॥ ४४॥

सुपः पराद् गायतेष्टग् भवति। वक्त्रगः, वक्त्रगी|

। सामगः,सामगी। बहुलमित्येव। सामसंगायः।

शीधुसुरात् पिबः || ४५||

शीधुसुरापूर्वात् पिबादेशसम्बन्धिनः पा पाने [धातुपा० १।२७४] इत्येतस्माट्टग् भवति। शीधुपः, शीधुपी। सुरापः सुरापी। शीधुसुरादिति किम्? क्षीरपा। पिब इति किम्? सुरां पाति, सुरा। कथं संज्ञायां सुरापा सुरापीति? तत्र व्युत्पत्त्यर्थत्वात् क्रियाया द्वयमपि भविष्यति।

सुभगाढ्यस्थलपलितनशान्धप्रियादच्वेर्भुवः खिष्णुच खुकञौ ॥४६॥

सुभगादिभ्योऽच्व्यन्तेभ्यश्च्विसादृश्याच्च्व्यर्थे वर्तमानेभ्यः पराद्भवतेः कर्तरि खिष्णुच्खुकञौ भवतः। सुभगम्भविष्णुः, सुभगम्भावुकः। आठप्रम्भविष्णुः, आढग्रम्भावुकः। स्थूलम्भविष्णुः, स्थूलम्भावकः। पलितम्भविष्णुः, पलितम्भावुकः। नग्नम्भविष्णुः, नग्नम्भावुकः। अन्वम्भविष्णुः अन्धम्भावुकः। प्रियम्भविष्णुः प्रिय- म्भावुकः। अच्वेरिति किम्? आग्रीभविता। स्वाप्रम्भविष्णुरित्यादि तदन्तविधिना सिद्धम्।

कृञः करणे ख्युन् ॥४७॥

सुभगादिभ्योऽच्व्यन्तेभ्यश्च्विसादृश्याच्च्व्यर्थे वर्तमानेभ्य परात् करोतेः करणे कारके ख्युन् भवति। सुभगङ्करणम्। आढ्यङ्करणम्। स्वाढ्यङ्करणम्। स्थूलङ्करणम्। पलितङ्करणम्। नग्नङ्करणम्। अन्धङ्करणम्। प्रियङ्करणम्।

स्पृशोऽनुदकात् क्विन् ॥४८॥

स्पृशोऽनुदकात् परात् क्विन् भवति। घृतं स्पृशतीति घृतस्पृक्। मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृक्। अनुदकादिति किम्? उदकस्पर्शः। ककारोऽदेङभावार्थः। नकारः क्विनः [६ | ३|६०] इति चिह्नार्थः, इकारो वेरनचः [५|१|६४] इति [

चिह्नार्थः] |

दधृगुष्णिक्क्रुञ्चः ॥ ४९॥

एते शब्दा क्विनन्ता निपात्यन्ते। धृषेर्द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च। दधृक्। उत्पूर्वस्य स्निहेस्तकारलोपः षत्वं च। उष्णिक्। क्रुञ्चेरनुनासिकलोपाभावः। क्रुङ्। ऋत्विक् स्रग् दिगिति निपातनात् सिद्धम्। ऋत्विग्भ्यः ० [४।१।१५१], सजो विनि [४२।१३७], दिगादिभ्य [३।३।१७] इति निपातनात्।

अञ्चुयुजः ॥५०॥

अञ्चुयुजिभ्यां क्विन् भवति। प्रत्यङ्, युङ् 1

समानान्यत्यदादेरुपमानाद् व्याप्ये दृशः क्सकञौ च ॥५१॥

समानान्याभ्यां त्यदादिभ्यश्चोपमानेभ्यः परादृशेर्व्याप्ये क्सकञौ भवतः, क्विश्च। समान इव दृश्यते सदृक्षः सदृशः, सदृक्। अन्यादृक्षः, अन्यादृशः, अन्यादृक्। त्यादृक्षः, त्यादृशः, त्यादृक्। तादृक्षः, तादृशः, तादृक्। समानान्यत्यदादेरिति किम् ? वृक्ष इव दृश्यते। उपमाना- दिति किम् ? स दृश्यते। व्याप्य इति किम् ? स इव पश्यति। नकार ०कञ् क्वरप्ख्युन [२।३।१७] इति विशेषणार्थः।

।

भजो ण्विः ॥ ५२॥

भजः सुपः पराण् ण्विः परो भवति। अर्धभाक् पादभाक्। **क्विप्विज्मनिनक्वनिप्वनिपः ॥५३॥**

क्विप् विच् मनिन् क्वनिप् वनिप् इत्येते क्रियार्थात् परे बहुलं भवन्ति। उखास्रत्, पर्णध्वत्, वेदिषत्, अण्डसू, द्विट्, प्रद्विद्, मित्रद्विद्, मित्रध्रुक्, गोधुक, अश्वयुक्, वेदवित्, काष्ठभित्, रज्जुच्छित्, गोजित्, ग्रामणी, अग्रणी, सेनानी सम्राट् विराट्, विभ्राद्, सस्यात्, क्रव्यात्। बहुलाधिकारादन्नाद, क्रव्याद्। विच्। रेट्। मनिन्। सुदामा। क्वनिप्। सुधीवा। वनिप्। भूरिदावा | इकारो वेरनचः [५|१|६४] इति चिह्नार्थः।

दुहो दुघः ||५४||

दुहः सुप पराद् दुघः परो भवति। कामदुघा धेनुः। बहुलाधि कारात् कामधुक्।

आवश्यके णिनिः ॥ ५५॥

अवश्यम्भावे गम्यमाने क्रियार्थाण् णिनिर्भवति। अवश्यन्दायी। शतं दायी।

अजातेः शीलाभीक्ष्ण्ययोः ॥ ५६ ॥

अजातिवाचिनः सुप परात् क्रियार्थाच्छीलाभीक्ष्ण्ययोर्गम्यमानयोर्णिनिर्भवति। उष्णभोजी। क्षीरपायिना उशीनरा। उदासारी। प्रत्यासारी। अजातेरिति किम् ? ब्राह्मणानामन्त्रयिता।

साधोः ॥५७॥

साधुशब्दात् परात् क्रियार्थाण्, णिनिर्भवति। साधुकारी साधुदायी। कथं ब्रह्मवादी ? ब्रह्मणो वादो ब्रह्मवादः, सोऽस्यास्तीति ब्रह्मवादी।

कर्तुरुपमानात् ॥५८॥

कर्तृवाचिन उपमानार्थात् परात् क्रियार्थाण् णिनिर्भवति। उष्ट्र इव क्रोशति, उष्ट्रक्रोशी। उपमानादिति किम् ? शालीनिव कोद्रवान् भुङ्क्ते

कर्तुरिति किम् ?। उष्ट्रः क्रोशति।

व्रते ||५९||

सुपः परात् क्रियाद् व्रते गम्यमाने णिनिर्भवति। अश्राद्धभोजी। अर्थित्वात् प्रवृत्तौ नियमः। सति भोजनेऽश्राद्धमेव भुङ्क्ते न श्राद्धमिति।

मनः || ६०||

मन्यते सुपः पराण् णिनिर्भवति। पटुमानी।

आत्मनि खश्च ॥ ६१ ॥

आत्मविषयान्मन्यते सुपः परात् खश् भवति णिनिश्च। पण्डितमात्मानं मन्यते, पण्डितम्मन्यः पण्डितमानी।

भूते ॥ ६२॥

अयमधिकारः |

यजः ||६३||

यजतेः सुप पराद् भूतेऽर्थे वर्तमानाम् णिनिर्भवति। अग्निष्टो- मेनेष्टवान् अग्निष्टोमयाजी। भूत इत्येव। अग्निष्टोमेन यजते।

हनः कुत्सायाम् || ६४॥

हन्तेः सुप परात् कुत्सायां गम्यमानायां णिनिर्भवति। पितृव्यघाती, मातुलघाती। कुतः सायामिति किम् ? चौरं हतवान्। ब्रह्महा भ्रूणहा वृत्रहेति पूर्वक एव क्विप्। अन्यपूर्वादपि दृश्यते। मधुहा। अन्योऽपि च दृश्यते। ब्रह्मघ्नः। वृत्रस्य हन्तुः [कुमारसम्भव २।२०] | अन्यतो- ऽपि च दृश्यते। ब्रह्मवित्। भूत एव भविष्यति, तत्र प्रसिद्धत्वाद् बहुलाधिकाराद्वा। एवं सुकृत्, कर्मकृत्, पापकृत्, मन्त्रकृत्, पुण्यकृदिति पूर्वेणैव सिद्धम्। अन्यपूर्वादपि च दृश्यते। सूत्रकृत्, शास्त्रकृत्, भाष्यकृत्। अन्यपूर्वोऽपि च दृश्यते। मन्त्रवित्। अन्योऽपि च दृश्यते। कर्मकारः, मन्त्रकारः। सोमसुदिति पूर्वेणैव सिद्धम्। अन्यपूर्वादपि च दृश्यते। सुरासुत्। अन्योऽपि च दृश्यते। सोमं सुतवान्। अग्निचित् श्यनचित्, कङ्कचिदिति पूर्वेणैव

सिद्धम्। सोमविक्रयी घृतविक्रयी, तेलविक्रयी, क्षीरविक्रयी। विरुयशब्दादिनि भविष्यति। देवदृश्वा राजयुध्वा, राजकृत्वा, सहयुध्वा, सहकृत्वेति पूर्वेणैव क्वनिपा सिद्धम्, अनिष्टनिवृत्तिस्तु बहुलाविकारात्।

ङः ॥६५॥

सुपः परात् क्रियार्थाद्भूते वर्तमानाद्बहुलं डो भवति। उपसरे जातः, उपसरजः। ब्राह्मणेभ्यो जातः, ब्राह्मणजो धर्मः, क्षत्रियजं युद्धम् बुद्धिजः सस्कारः। न जातोऽजः। द्विर्जातो द्विजः। प्रजाता प्रजा। अभिजा, परिजा। पुमनुजा। अनुजा। प्रह्वः। ब्रह्मज्यः | परिखाता परिखा। वरमाहतवान् वराहः।

क्तवतुः ॥ ६६॥

क्रियार्थात् परो भूते काले कर्तरि क्तवतुर्भवति। गतवान् शयितवान्।

भावाप्ययोः क्तः ॥ ६७॥

भावे प्राये चार्थे भूते वर्तमानात् क्रियार्थात् क्तो भवति। आसितो भवता। कृतः कटो भवता।

कतरि चारम्भः ||६||

क्रियारम्भे कर्तरि क्तो भवति, यथाप्राप्तं च। प्रकृतो भवान् कटम् प्रकृतः कटो भवता। प्रसुप्तो भवान् प्रसुप्तः भवता।

श्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजॄभ्यः ॥ ६९ ॥

श्लिषादिभ्यः कर्तरि क्तो भवति, यथाप्राप्तं च। आश्लिष्टो गुरुः भवान्, आश्लिष्टो गुरुर्भवता। अधिशयितः खट्वां भवान्, अधिशयिता खट्वा भवता। उपस्थितो गुरुः भवान् उपस्थितो गुरुर्भवता। उपासितो गुरुः भवान् उपासितो गुरुर्भवता, अनूषितो गुरु भवान्, अनूषितो गुरुर्भवता। अनुजातो माणवको माणविकाम्, अनुजाता माणविका माणवकेन। आरूढो वृक्षो भवान्, आरूढो वृक्षो भवता। अनुजीर्णो वृषली देवदत्त, अनुजीर्णा वृषली देवदत्तन।

गत्यर्थानाप्यादाधारे च ॥७०॥

गत्यर्थादिव्याप्याच्च क्रियार्थादाधारे क्तो भवति, कर्तरि च यथाप्राप्तं च। इदमेषां यातम्, इह ते याताः, इह तैर्यातम्, अयं तैर्यातः पन्था। इदमेपामासितम् इह त आसिता इह तैरासितम्। देवश्चेदृष्टः सम्पन्नाः शालय इति कारणसामग्रीसम्मत्तिरत्राभिमता।

आहारार्थात् ॥७१॥

अभ्यवहारार्थदाधारे क्तो भवति यथाप्राप्तं च। इदमेषां भुक्तम्, इदमेषां पीतम्। इह तैर्भुक्तम्, इह त स्तैर्भुक्तं पीतमुदकम्। अकर्त्रर्थो योगविभागः। कथं पीता गाव इति ? पीतमासा विद्यत इति पीता, बाहुलकाद्वा।

सुत्वा सुत्वानौ सुत्वान इति क्वनिपा सिद्धम्। यज्वा यज्वानौ यज्वान इति वनिपा सिद्धम्।

जॄषोऽतृन् ॥७२॥

जीर्यतेरतृन् भवति। जरन् ((Greek geron), जरती।

श्रुसद्वसो लिड् वा ॥ ७३ ॥

शणात्यादिभ्यो भूते लिड् वा भवति। उपशुभावः, उपाश्रोषीत्, उपाश्रृणोत्। उपससाद, उपासदत्, उपासीदत्। अनूवास, अन्ववात्सीत्, अन्ववसत्।

लिटः क्वसुः ||७४ ||

लिटः क्वसुरादेशो वा भवति। उपशुश्रुवान्, उपशुश्राव। जग्मिवान्, जगाम।

इयिवाननाश्वाननूचानः ॥७५ ||

लिङन्ता एते शब्दा वा निपात्यन्ते। ईयिवान् इयाय, उपेयिवान्, उपेयाय, समीयिवान्, समियाय। अनाश्वान्, नाश। अनूचान्, अनुवाचः।

लुङ् ॥७६॥

भूते वर्तमानात् क्रियार्थाल्लुङ् भवति। अकार्षीत्। कथं रात्रि शेषेऽमुत्रावात्ममिति ? सकला रात्रिः जागरितो रात्रेर प्रभातत्वादद्यतनमिव कालो मन्यते। यस्तु मुहूर्तमपि सुप्तः सोऽनद्यतनमेव जानन्नाह। अमुत्रावसमिति। सर्वत्र च भूतकालसामान्यविवक्षायां लुङ् भवत्येव। यथा। अगमाम घोषान्, अपाम पयः, अशयिष्महि पूतितृणष्विति।

अनद्यतने लङ् ॥७७॥

अविद्यमानाद्यतने भूतेऽर्थे वर्तमानात् क्रियार्थाल्लङ्, भवति। अपचत्। अनद्यतन इति किम् ? अपाक्षीत्। अन्यार्थं किम् ? अद्य ह्यो वाभुक्ष्महि।

स्मृत्युक्तौ लृट् ॥७८॥

स्मृतिवचने सति भूतानद्यतनेऽर्थे लृड् भवति। स्मरसि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्यामः? अभिजानासि देवदत्त कलिङ्गेषु वत्स्यामः ?

न यदि ॥ ७९ ॥

यच्छब्दे प्रयुज्यमाने स्मृतिवचने सति भूतानद्यतनर्थे वर्तमानात् क्रियार्थालुड् भवति न।। स्मरसि देवदत्त यत् कश्मीरेष्ववसाम ?

वाकाङ्क्षायाम् ||८०||

क्रियान्तराकाङ्क्षायां सत्यां स्मृतिवचने प्रयुज्यमाने भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानात् क्रियार्थाल्लड् वा भवति, यदि चायदि वा। स्मरसि देवदत्त यत् कश्मीरेषु वत्स्यामो यत् तत्रौदनं भोक्ष्यामहे। स्मरसि देवदत्त यत् कश्मीरेष्ववसाम यत् तत्रोदनमभुज्ज्महि ? स्मरसि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्यामस्तत्रोदनं भोक्ष्यामहे ? स्मरसि देवदत्त कश्मीरेष्ववसाम

तत्रौदनमभुमहि ? इह कस्मान् न भवति - स्मरसि देवदत्त, इति ह कश्मीरेष्ववसाम, कश्मीरेषु शश्वदवसामेति ? व्यवस्थितविभाषया बहुलाविकाराद्वा ।

परोक्षे लिट् ॥ ८१ ॥

परोक्षसाधनविषये भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानात् क्रियार्थाल्लिड् भवति । जगाम । सुप्तोऽह किल विललाप । मत्तोऽह किल विललाप । अत्यन्तापह्नवे प्रत्यक्षस्याप्यपह्न तत्वात् । । क कलिङ्गं जगाम? कामरूपं विवेश ? परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये दर्शनयोग्यत्वात् परोक्षत्वस्याविवक्षायां लड् भवत्येव । अजयज्जर्तो हूणानिति । सतोऽपि चाविवक्षा भवति, यथानुदरा कन्येति । एवम् इति हाकरोत् इति ह चकार । शश्वदकरोत्, शश्वच्चकार । किमगच्छत् पाटलिपुत्रम् ? किं जगाम ? कथं भूतानद्यतने परोक्षे चापरोक्षे च करोति स्म, वसन्तीह पुरा छात्रा इति ? स्मपुराशब्दाभ्यां भूते काले ज्ञापिते तस्मिन् काले वर्तमानत्वात् । यथा

भाषते राघवस्तदेति । ऊषुरिह पुरा छात्रा इति परोक्षे लिडस्त्येव । परोक्षत्वस्याविवक्षायाम् अवसन्निह पुरा छात्रा इति लड् । अनद्यतनस्याप्यविवक्षायाम् अवात्मुरिह पुरा छात्रा इति लुड् । पृष्टप्रतिवचने ननु करोमीति वर्तमाने क्रियाफलस्यानुवृत्तेः । एवम्, अह नु करोमोति । न करोमीति वर्तमानेऽपि प्रतिषेधः |

वर्तमाने लट् ॥ ८२॥

वर्तमानर्थे वर्तमानात् क्रियार्थालड् भवति । पचति, पठति । **विदेः श्वसुः ॥८३ ॥**

विदेः परस्य लटः श्वसुर्बहुलं भवति । विद्दान्, वेत्ति, विदन् ।

शतृ ॥ ८४ ॥

लटः शत्रादेशो भवति बहुलम् । सन् ब्राह्मणः, अस्ति ब्राह्मणः । जुह्वत्, जुहोति । हे पचन् । पचन्तं पश्य । पचता कृतम् । जल्पन्तो ज्ञायन्ते पण्डिताः । पठन्नास्ते । मा पचन् । धारयन्नुपनिषदम् । चौरस्य द्विषन् । चौर द्विषन् । सुन्वन्तः । अर्हन् ।

इङः शक्तौ ॥८५॥

इङः शक्तौ गम्यमानायां लटः शत्रादेशो भवति । अधीयन् पारायणम् शक्ताविति किम् ? शक्नोति । अधीते पारायणम्, न च शक्नोति।

शानच् ॥८६॥

लटः शानजादेशो भवति बहुलम् । पचमानः, पचते । हे पचमान । पचमानं पश्य । पवमानेन कृतम् । शयाना भुञ्जते यवना । अधीयान आस्ते । मा पचमानः । पूङ्यजोश्च शानच्याद्युदात्तत्वं वक्ष्यामः |

शक्तिवयःशीलेषु ॥ ८७॥

शक्त्यादिषु गम्यमानेषु लटः शानज् भवति ।पुनर्विधानादतडानभ्योऽपि । कतीह कण्वे निघ्नानाः ? कतीह जल्पमानाः ? कतीह कवचं पर्यस्यमानाः ? कतीह नृत्यमानाः ?

तौ लृटः ॥८८॥

तौ शतृशानची लृटोऽपि बहुलं भवतः। करिष्यन् करिष्यमाणः। करिष्यति, करिष्यते।

शीलसाधुधर्मेषु तृन् ॥ ८९ ॥

शीलादिष्वर्थेषु क्रियार्थाद्बहुलं तृन् भवति। उपादाता कुमारकान्। गन्ता खेटम्। मुण्डयितारः श्राविष्ठायना भवन्ति वधूमूढाम्। शीलादिष्वित्यधिकारः पादपरिसमाप्तं यावत्। कथं होता पोता नेष्टा त्वष्टा क्षत्तेति ? औणादिका एवैते

निराअलम्भां कुरिष्णुच् ॥९०॥

निरा अलमित्येताभ्यां परात् कृञः शीलादिषु गम्यमानेष्विष्णुज् भवति। निराकरिष्णुः, अलङ्करिष्णुः।

उद्ः पचपतमदः ॥९१॥

उदः परेभ्यः पचादिभ्यः शीलादिषु गम्यमानेप्विष्णुज् भवति। उत्पचिष्णुः, उत्पतिष्णुः, उन्मदिष्णुः।

प्रजनरुच्यपत्रपट्टतुट्टधुसहचरभ्राजः ॥ ९२ ॥

एभ्यः शीलादिष्विष्णुज् भवति। प्रजनिष्णुः, रोचिष्णुः, अपत्रपिष्णुः, वर्तिष्णुः, वर्धिष्णुः, सहिष्णुः, चरिष्णुः, भ्राजिष्णुः।

भुवः ॥ ९३॥

भवतेरिष्णुज् भवति। भविष्णुः।

जिग्लश्च क्नुः ॥ ९४ ॥

जयतेग्लयितेर्भवतेश्च शीलादिषु कुत्नुर्भवति। जिष्णुः, ग्लास्नुः,

स्थास्तुः ॥९५॥

स्थास्नुरितीत्वाभावो निपात्यते।

त्रसिगृधिषिक्षिपेः क्रुः ॥९६॥

त्रसादिभ्यः शीलादिषु क्नुर्भवति। त्रस्नुः, गृध्नुः, धृष्णुः, क्षिप्नुः। शमादिभ्यो घिनुण् न वक्तव्यः। शमोऽस्यास्तीति शमी। एव दमी, तमी, श्रमी, भ्रमी, क्षमी, क्लमी, उन्मादी | तथा सम्पर्की, अनुरोधी, आयामी, आयासी, परिसारी, ससर्गी, परिदेवी, सज्वरी, सज्वारी, परिक्षेपी, परिराटी, परिवादी, परिवाही, परिमाही, दोपी, द्वेषी, द्रोही, दोही, योगी, आक्रीडी, विवेकी, त्यागी, रागी, भागी, अतिचारी, अपचारी, आमोषी, अभ्याघाती, विकाषी, विलासी, विकत्थी, विस्रम्भी अपलाषी, विलाषी, प्रलापी, प्रसारी, प्रद्रावी, प्रमाथी, प्रवादी, प्रवासी। अन्यपूर्वेभ्योऽपि दृश्यते। विरोधी प्रयामी प्रयासी, विसारी, विसर्गी, सवादी, विवादी, अनुवादी, विदाही, सञ्चारी, व्यभिचारी, विघाती, विद्रावी, सवासी। अन्येभ्योऽपि च दृश्यते। रोगी, भोगीत्यादि। तृनपि शमादिभ्यो यथादर्शन बहुलाधिकाराद् भविष्यति। प्रवदिता,

प्रवसिता। निन्दा- दिभ्यो वुञ् च न वक्तव्य। निन्दक इति ण्वुला सिद्धम् एव हिंसकः, क्लेशकः, खादकः, विनाशकः, परिक्षेपकः परिराटकः, परिवादकः, व्याभाषकः, असूयकः, परिदेवकः, आक्रोशकः। अन्येभ्योऽपि च दृश्यते। घातकः, मारकः।

चालशब्दार्थादनाप्यादुश्च ॥९७॥

चालार्थाच्छब्दार्थाच्च व्याप्यरहिताच्छीलादिषु युज् भवति। चालनं, चोपनं। रवणं, शब्दनं। अनाप्यादिति किम्? पठिता विद्याम्।

तङ्वतो हलादेरङः ॥९८॥

तवान् यो हलादिरङकारकस्तस्माच्छीलादिष्वथषु युज् भवति। वर्तनं, वर्धनं, देवनं। परिदेवक इति न भवति बहुलाधिकारात्। तङ्वत इति किम्? भविता। हलादेरिति किम्? एधिता। आदिग्रहणं किम्? जुगुप्सनं, तितिक्षणं इत्यत्रापि यथा स्यात्। अङ इति किम्? शयिता। अनाप्यादित्येव। वसिता वस्त्रम्।

जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः ॥ ९९ ॥

एभ्यः शीलादिषु युज् भवति। जवनः चक्रमणः, दन्द्रमणः, सरणः, गर्धनः, ज्वलनं, शोचनं, अभिलषणः, प्रपतनः, प्रपदनः। चलनार्थानां पदेश्च ग्रहणं व्याप्यवदर्थम्। पदिग्रहणमुकञा बाधितस्य युचः पुनविधानार्थमित्येके। तदनर्थकं बहुलाधिकारात्। ताच्छीलिकेषूत्सर्गस्यापवादसमावेशा भावज्ञापनार्थमित्यपरे। तथाप्यनर्थकं समावेशस्यापि दर्शनात्। तथा हि। गामुको गन्तेति समावेशोऽपि दृश्यते। एवं विकत्थी विकत्थन इति भासुरः भास्वरः भासनमिति, जागरिता जागरूक इति, वर्धिष्णुर्वर्धन इति, अपलाषुकोऽपलषण इति। तस्माद् बहुलाधिकारादेवात्र सिद्धम्।

क्रुधभूषार्थात् ॥ १०० ॥

कोधार्थेभ्यो मण्डनार्थेभ्यश्च शीलादिषु युज् भवति। क्रोधनः, कोपनः | भूषणः, मण्डनः।

न यदीक्षः ॥ १०१ ॥

यकारान्ताद्दीक्षश्च युज् न भवति। क्नुयिता। दीक्षिता। सूदि- दीपिभ्यां प्रतिषेधो वक्तव्यः सूदिता, दीपिता? न वक्तव्यः | अरिसूदन इतीह दृश्यते। दीपेरपि रो बाधको भविष्यति। कथं तर्हि दीपिता? तुनो रेणः समावेशो भविष्यति, युचो न भविष्यति, बहुलाधिकारात्।

लषपतपदस्थाभूशवृषहनकमगम उकञ् ॥ १०२ ॥

लषादिभ्यः शीलादिषूकञ् भवति। अपलाषुकः, प्रपातुकः उपपादुकः, उपस्थायुकः, प्रभावुकः, प्रशारुकः, प्रवर्षुकः, आघातुकः, कामुकः, आगामुकः।

जल्पभिक्षकुलुण्टङः षाकन् ॥ १०३॥

जल्पादिभ्यः शीलादिषु षाकन् भवति। जल्पाकः, भिक्षाकः, कुट्टाकः, लुण्टाकः, वराकः। षकारो ङीषर्थः, जल्पाकी। कथं प्रजवी ? प्रजवोऽस्यास्तीति प्रजवी। एवं विजयी, दरी, क्षयी, विश्रयी, अत्ययी, वसा, अव्यथी, अभ्यमी, परिभवी, प्रसवीति।

स्पृहिगृहिपतिशीङ आलुच् ॥ १०४ ॥

एभ्यः शीलादिष्वालुज् भवति। स्पृहयालुः, गृहयालुः, पतयालुः, शयालुः। कथं दयालुः, निद्रालुः, तन्द्रालुः, श्रद्धालुरिति ? मत्वर्थीयं वक्ष्याम [४/२/१५७]।

धेसिशदसदो रुः ॥ १०५ ॥

धादिभ्यः शीलादिषु रुर्भवति। धारुः, सेरुः, शत्रुः, सद्रुः। कथं दारु ? अङ्गुलेर्दारुणि [४/४/९७] इति निपातनात्।

सृघसदः क्मरच ॥१०६॥

एभ्यः क्मरज् भवति। सृमरः, घस्मरः,अद्मरः।

भञ्जिभासिमिदो घुरच् ॥१०७॥

भञ्जादिभ्यो घुरज् भवति। भज्यते स्वयमेव भनक्ति वात्मानम्, भङ्गुरं काष्ठम्। यस्तु परं भनक्ति तत्र न भवति बहुलाधिकारात्। भासत इति भासुरः। मेदुरः।

विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ॥ १०८॥

विदादिभ्यः कुरज् भवति। वेत्तीति विदुरः। भिद्यते स्वयमेव भिनत्ति वात्मानम् भिदुरः। छिद्यते स्वयमेव छिनत्ति वात्मानम्, छिदुरः। यस्तु परं **भिनत्ति** छिनत्ति वा तत्र न भवति, बहुलाधिकारात्। तत्रापि केचिदिच्छन्ति - दोषान्धकारभिदुरो दृप्तारिपक्षच्छिदुर इति।

इण् जिसृनशः करप् ॥१०९॥

इणादिभ्यः क्वरब् भवति। इत्वरः, जित्वरः, सृत्वरः, विनश्वरः।

गत्वरः ॥ ११० ॥

गत्वर इति निपात्यते।

यजजपदहदशो यङः ॥। ११२।

यजादिभ्यो यडन्तेभ्य ऊकः परो भवति। यायजूकः, जञ्जपूकः, दन्दहूकः, दन्दशूकः।

सहिचलिवहः किकिनौ ||**११३** ||

सहादिभ्यो यडन्तेभ्यः किकिनौ परौ भवतः। सासहिः, चाचलिः, वावहिः।

पापतिः ||११४ ॥

पापतिरिति नीगभावो निपात्यते ।

चक्रिसस्रिजज्ञय ||११५ ॥

चादयो निपात्यन्ते । कथं दधि ? अस्थिदधि० [५|४ | ३१] इति निपातनात् सिद्धम् । नेमिरित्यौणादिकः [१/६४] |

स्म्यजसहिंसदीपनमकमकम्पो रः ॥ ११६ ॥

स्म्यादिभ्यो रो भवति । स्मेःर, अजस्रम्, हिस्रः, दीप्रः, नम्रः,

। कम्रः, कम्प्रः । युजपि भवत्येव । कमनः, कम्पन इति ।

सनाशंस उः ॥११७॥

सनन्तेभ्य आशसश्च उः परो भवति । चिकीर्षुः । आशसुः ।

विन्दुरिच्छुः ॥ ११८ ॥

एतौ शब्दौ निपात्येते।

स्वप्नक् तृष्णक् ॥ ११९॥

स्वपितृषो नजिङ् निपात्यते ।

शॄवन्देरारुः ॥१२०॥

शृणातेर्वन्दतेश्च आरुः परो भवति । शरारुः, वन्दारुः |

भियः क्रुः ॥ १२१ ॥

बिभेतेः क्रुः परो भवति । भीरुः । कना भीरुकः । लत्वेन | भीलुकः ।

स्थाभासपिसकसो वरच ॥१२२॥

स्थादिभ्यो वरज् भवति । स्थावरः । ईश्वरार्थात् ० [२२/६९] इति ईश्वरः । भास्वरः, पेस्वरः, कस्वरः ।

यो यङः ॥१२३||

यातेर्यङन्ताद् वरज् भवति । यायावरः । कथं भ्राट्, भा, धूः विद्युत्, ऊर्क्, पूः, ग्रावस्तुत्, स्वयम्भूः प्रतिभूरिति ? क्विपा पूर्वण सिद्धम् । वाक् प्राट्, श्रीः, शतद्रुः, कटप्रूः, स्रूः, जूरित्यौणादिका [३/६९] | एवमायतस्तू, जुहूः, दिद्युत्, जगत् ददूदिति । धीरिति सुप्यसुधिय [५/३/८९] इति निपातनात् सिद्धम् । विभुः, प्रभुः, सम्भुः, शम्भुः, मितद्रु- रित्योणादिका [१ २१] । धात्री, दात्रम्, नेत्रम्, शस्त्रम्, योत्रम्, योक्त्रम्, स्तोत्रम् तोत्तम्, सेत्रम्, सेक्त्रम्, मेड्ढम्, पत्तम्, दष्ट्रा, नीति करणे

ष्ट्रनौणादिका [३।४२] | तथा हलस्य पोत्रम्, सूकरस्य पोत्रम्, अरित्रम्, लवित्रम्, धवित्रम्, सवित्रम्, खनित्रम्, सहित्रम्, चरित्रम्, पवित्रम्। यज्ञे पवित्रम्, पवित्रा नाम नदी पवित्रो नाम ऋषि, पवित्रोऽग्निरिति। प्रक्ष्विण्ण इति यत्राभूतकालता तत्र क्तः। एव राज्ञा मत, राज्ञामिष्टः, राज्ञा बुद्धः, राज्ञा पूजितः। एव शीलितः, रक्षितः, क्षान्तः, आक्रुष्टः, जुष्टः, रुष्टः, रुषितः, अभिव्याहृतः, दयितः, हृष्टः, कान्तः, संयतः, उद्यतः, अमृत इति। कष्टमिति भूततायामेव हेतोः, फल त्वत्र भावि।

इति चान्द्र व्याकरणे प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः |

उणादयः ॥ १ ॥

क्रियार्थात् परे बहुलमुणादयो भवन्ति। केचिद्वर्तमाने। कारुः, वायुः। केचिद् भूते वृत्तं तदिति वर्त्म। भसितं तदिति भस्म। केचिद्भविष्यति। ग्रामगमी, ग्रामागामी।

भविष्यति लट् ॥२॥

भविष्यदर्थे वर्तमानात् क्रियार्थालुट् परो भवति। करिष्यति।

अनद्यतने लुट ||३||

अविद्यमानाद्यतने भविष्यदर्थे वर्तमानात् क्रियार्थालुट् परो भवति। श्वः कर्ता। अन्यपदार्थ किम् ? अद्य श्वो वा गमिष्यति। कथं यावद् भुङ्क्ते ततो व्रजतीति ? वर्तमानममीपस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्। पदाद्वा। वर्तमानता गम्यते, पदान्तराद्भविष्यत्ता। लृट् तर्हि कस्मान्न भवति ? ततः प्रभृति वर्तमानस्य विवक्षिततत्वात्। भविष्यद्विवक्षायां तु यावच्छब्दप्रयोगो न स्यात्। अधीष्व माणवक, पुरा विद्योतते विद्युदिति वर्तमानस्यैव विवक्षिततत्वात्, तत्समीपस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्। पुराशब्दाद्वा भविष्यत्तावगमे तदा तस्य वर्तमानत्वात्। कदाकर्हिशब्द- प्रयोगे तु स्वे स्वे विषये विवक्ष्यमाणे लकारत्रयं भवति। कदा भुङ्क्ते ? कदा भोक्ष्यते ? कदा भोक्ता ? कर्हि भुङ्क्ते ? कर्हि भोक्ष्यते ? कर्हि भोक्ता ? लिडादयोऽपि भवन्ति। कदा बुभुजे ? कदा भुक्तवान्? तथा किंवृत्तप्रयोगे लिप्सायां गम्यमानायाम्। को भवते भिक्षां ददाति ? को भवतं भिक्षां दास्यति ? को भवते भिक्षाया दाता ? तथा लिप्स्यमानसिद्धावपि विवक्षितायाम्। यो भवते भिक्षां ददाति स स्वर्गलोकं याति। यो भवते भिक्षां दास्यति स स्वर्गलोक यास्यति। यो भवते भिक्षाया दाता स स्वगलोकस्य याता। यो भवते भिक्षामदात् स स्वर्गलोकमगमत्। तथा। उपाध्यायश्वेदागच्छत्यथ त्वं छन्दोऽधीष्व। उपाध्यायश्चेदागमिष्यत्यथ त्व व्याकरणमधीष्व। उपाध्यायश्चेदागन्ता अथ त्वं मीमासामधीष्वेति। तथा, ऊर्ध्वं मुहूर्तादुपाध्यायश्चेदागच्छति, उपाध्यायश्चेदागमिष्यति, उपाध्यायश्चेदागन्ता, अथ त्वं छन्दोऽधीष्वेति। ऊर्ध्वं मुहूर्तादुपाव्यायश्चेदागच्छेदथ त्वं छन्दोऽधीष्वेत्याशसायां लिङ् अस्त्येव। तरमादूर्ध्वमौहूर्तिकादन्यत्रापि भवितत्यमेव लिङ्। उपाध्यायश्रचेदागच्छेदथ त्वं छन्दोऽधीष्वेति।

माङि लुङ् ॥४॥

माङि प्रयुज्यमाने भविष्यदर्थे वर्तमानात् क्रियार्थाल्लुङ् भवति। मा कार्षीत्। ङकारः किम् ? मा करोतु। मा करिष्यति।

स्मपरे लङ् च ॥५॥

स्मोत्तरे माङि प्रयुज्यमाने लङ् भवति, लुङ् च। मा स्म करोत्। मा स्म कार्षीत्।

तुमुन् भावे क्रियायां तदर्थायाम् || ६ ||

भविष्यदर्थे वर्तमानात् क्रियार्थाद् भावे तुमुन् भवति क्रियायां तदर्थायां प्रतीयमानायाम्। पक्तुं व्रजति। भाव इति किम्? पक्ष्यामीति व्रजति। क्रियायामिति किम्? भिक्षिष्य इत्यस्य जटा। तदर्थायामिति किम्? गमिष्यतस्ते भविष्यत्यन्न भोजनाय। तुमुनो नकारः स्वरार्थः, उकार उच्चारणार्थः। कथं कारको व्रजति? पूर्वेण ण्वुला सिद्धम्। तृजादयोऽपि तर्हि प्राप्नुवन्ति? न, तैस्तादर्थ्यानवगमात्। न हि कर्ता व्रजति, विक्षिपो व्रजतीति तादर्थ्यं गम्यते। ण्वुलपि तर्हि न प्राप्नोति न हि कारको व्रजतीति तादर्थ्यं गम्यते। अथ प्रकरणात् तादर्थ्यं गम्येत? तृजादिष्वपि **समानम्**। तस्मान्नैव तादर्थ्ये ण्वुलादयः सम्भवन्ति, प्रकरणात्तु तादर्थ्यं गम्यते। तथापि बहुलाधिकाराण् ण्वुल् भविष्यति, तृजादयो न भविष्यन्ति। पाकाय व्रजति, पक्तये व्रजति, पचनाय व्रजतीत्येवमादि घञाद्यन्तात् तादर्थ्यं चतुर्थ्या सिद्धम्। गोदायो व्रजतीति कविषयेऽपि बहुलवचनादण् भविष्यति। अन्यत्रापि तर्हि प्राप्नोति बहुलाधिकारादन्यत्र न भविष्यति।

घञ् कारके च ॥७॥

भावे कारके च क्रियार्थाद्बहुलं घञ् भवति। **भावे**। पाकः, त्यागः। कारकेऽपि सज्ञायां तावत्। पद्यतेऽनेनेति पादः। रुजतीति रोगः। विशतीति वेशः। स्पृशतीति स्पर्शो व्याधिविशेषः | सरति कालान्तरमिति सारः स्थिरोऽर्थः। सरन्त्यनेनति सारो बलम्। अतीसारो व्याधिः। विसारो मत्स्यः। प्रास्यत इति प्राप्तः। दीर्यन्त एभिरिति दाराः। जीर्यतेऽनेनेति जारः। असज्ञायामपि दायो दत्तः। लाभो लब्धः।

संख्यातात् ||८||

सख्यायां परिमितार्थाद् घञ् भवति। एकस्तण्डुलनिश्चाय | बहुलाधिकारादेको निश्चयः। एका तिलोच्छ्रिति।

इङः षिद्वा ॥ ९ ॥

इङो घञ् भवति, षिद्वा। उपेत्याधीयतेऽस्मादुपाध्यायः। उपाध्यायी, उपाध्याया।

श्रृ वायुवर्णनिवृतेषु ॥ १०॥

श्रृ इत्येतस्माद् घञ् भवति वाय्वादिष्वर्थेषु। शारो वायुः। शारो वर्णः। नीशार आवरणम्। एतेष्विति किम्? शरः।

प्रादिभ्यो रुवः ॥ ११॥

प्रादिभ्यः पराद् रौतेर्घञ् भवति। सरावः। प्रादिभ्य इति किम्? रवः। कथ रावः? बहुलाधिकारात्।

समो युद्रुदवः ॥१२॥

समः परेभ्यो यौत्यादिभ्यो घञ् भवति। सयावः, सन्द्रावः,

सन्दावः | सम इति किम् ? यवः, द्रवः, दवः । कथं यावो द्रावो दाव इति ? सपूर्वेभ्यो घञ् एवेति नियमादपोऽपि वानित्यत्वात् ।

वेः क्षुश्रुवः ॥१३॥

विपूर्वात् क्षोतेः श्रृणोतेश्च घञ् भवति । विक्षावः, विश्रावः । वेरिति किम् ? क्षवः श्रवः ।

श्रिवादेः || **१४** ||

श्रयतेर्भवतेश्च प्रादिरहिताद् घञ् भवति । श्रावः, भावः । अप्रादेरिति किम् ? प्रश्रयः प्रभवः । कथं प्रभावः, विभावः, अनुभाव इति ? बहुलाधिकारात् । प्रकृष्टो वा भावः प्रभावः, विगतो वा भावो **विभावः**, अनुगतो वा भावोऽनुभावः ।

नियः ॥ १५ ॥

नयतेः प्रादिरहिताद् घञ् भवति । नायः । अप्रादिरित्येव । प्रणयः । कथं नयः ? न्यायो नये [१।३।२८] इति निपातनात् ।

अवोदः ||**१६**||

अव उदित्यवपूर्वान् नियो घञ् भवति । अवनायः उन्नायः । कथमुन्नयः ? बहुलाधिकारात् । उद्गतो वा नय उन्नयः ।

परेर्द्युते ॥१७॥

परिपूर्वान् नयतेद्यूतविषये घञ् भवति ।

हन्ति । द्यूत इति किम् ? परिणयः । परिणायेन शारीन् हन्ति। द्युत इति किम्? हन्ति।

प्रात् स्रुद्रुस्तुवः ॥१८॥

प्रपूर्वेभ्यः स्रवत्यादिभ्यो घञ् भवति । प्रस्रावः, प्रद्रावः

प्रस्तावः । प्रादिति किम् ? स्रवः द्रवः । कथं स्रावः ? बहुलाधिकारात् ।

निरभेःपूल्वः ||**१९**||

निरभिपूर्वाभ्यां पूलूभ्यां घञ् भवति । निष्पावः, अभिलावः । **न्युदो ग्रः** ||**२०**||

नेरुदश्च पराद् गिरतेर्घञ् भवति । निगारः, उद्गारः । न्युद इति

किम् ? गरः ।

कृ धान्ये ॥ २१॥

किरतेर्धान्यविषये न भवति । उत्कारो धान्यस्य । धान्य इति

घञ् किम् ? पुष्पोत्करः |

नीवाराः ||**२२**||

नीवारा इति निपात्यते वान्येऽभिवेये।

यज्ञे संस्तावः॥ २३ ॥

संस्ताव इति निपात्यते यतविषये। संस्तवोऽन्यः |

प्रस्रोऽन्यत्र ||२४||

यज्ञादन्यत्र प्रपूर्वात् स्तृणातेर्घञ् भवति। प्रस्तारः। यज्ञे तु बर्हिष्प्रस्तरः।

प्रथने वेरशब्दे ||२५||

प्रथनेऽभिये विपूर्वात् स्तृणातेर्घञ् भवति शब्दादन्यत्र। पटस्य विस्तारः | अशब्द इति किम् ? वाक्यविस्तरः |

छन्दोनाम्नि ||२६||

छन्दोनामविषये स्तृणातेघञ् भवति। प्रस्तारपङ्क्तिः, विष्टारपङक्तिः, आस्तारपङक्तिश्छन्दः।

अवात् त्रश्च ||२७||

अवपूर्वात् तरतेः स्तृणातेश्च घञ् **भवति**। अवतारः, अवस्तारः। बहुलाधिकारादवतरः।

न्यायो नये ||२८||

न्याय इति निपात्यते नयेऽर्थे। न्ययोऽन्यः।

पर्यायः क्रमे ||२९||

पर्याय इति निपात्यते क्रमेऽर्थे। पर्ययोऽन्यः |

व्युपाच्छीङः ॥३०॥

विपूर्वादुपपूर्वाच्च शीङ् क्रमे घञ् भवति। तव राजविशायः, मम राजोपशायः। क्रम इत्येव। विशयः। उपशयः।

हस्तप्राप्ये चेरस्तेये || ३१॥

हस्तप्राप्यविषयाच्चिनोतेरस्तेये घञ् भवति। पुष्पप्रचायः | हस्तप्राप्य इति किम् ? वृक्षाग्रे पुष्पप्रचयः | अस्तेय इति किम् ? पुष्पप्रचयं हस्तेन करोति चौरः।

चितिराशिवासदेहेषु चः कुः ||३२||

चित्यादिष्वर्थेषु चिनोतेर्घञ् भवति, चकारस्य च ककारः | आकायमग्निं चिन्वीतः। गोमयनिकायः। ब्राह्मणनिकायः। कायः शरीरम् 1

सङ्घेऽनुत्तराधरे ||३३||

प्राणिसमूहे चोत्तराधरवर्जिते चिनोतेर्घञ् भवति, चकारस्य च ककारः । वैयाकरणनिकायः | अनुत्तराधर इति किम् ? सूकरनिचयः ।

उदः श्रियुपूद्रवः ||३४||

उत्पूर्वेभ्यः श्रयत्यादिभ्यो घञ् भवति । उच्छ्राय, उद्यावः

उत्पावः उद्दवः । उद इति किम् ? प्रश्रयः । कथं समुच्छ्रयः ? बहुलाविकारात् ।

आक्रोशे न्यवाद् गुहः ॥ ३५ ॥

आक्रोशे गम्यमाने निपूर्वादवपूर्वाच्च ग्रहो घञ् भवति । निग्राहस्ते वृषलो भूयात् । अवग्राहस्ते वृषलो भूयात् । आक्रोश इति किम् ? निग्रहः, अवग्रहः ।

समो मुष्टौ ॥ ३६ ॥

सम्पूर्वाद् ग्रहो मुष्टावर्थे घञ् भवति । सग्राहो मल्लस्य । मुष्टाविति ? संग्रहः |

परेर्यज्ञः ||३७||

परिपूर्वाद् ग्रहो यज्ञविषये घञ् भवति । उत्तरपरिग्राहः । यज्ञ

इति किम् ? परिग्रहः |

प्राल्लिप्सायाम् ||३८||

प्रपूर्वाद, ग्रहो लिप्सायां गम्यमानायां घञ् भवति । पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः पिण्डपातार्थी । लिप्सायामिति किम् ? प्रग्रहः ।

वा वणिजाम् ||३९||

वणिक्सम्बन्धिन्यभिधेये प्रपूर्वाद् **ग्रहो** घञ् वा भवति । तुलाप्रग्राहेण चरति वणिक्, तुलाप्रग्रहेण चरति वणिक् ।

रश्मौ ||४०||

पूर्वाद् ग्रहो रश्मावभिधेये घञ् वा भवति । **प्रग्राहः, प्रग्रहः** ।

अवाद् वर्षविबन्धे ॥ ४१॥

अवात् पराद् ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे वा घञ् भवति । अवग्राहो वृष्टे, अवग्रहो वा ।

आङो रुप्लो ||४२॥

आङ्-पूर्वाद् रौते प्लवतेश्च वा घञ् भवति । आरावः, आप्लावः । आरवः, आप्लबः |

वृञ आच्छादेः ||४३||

वृणोतेराच्छादेऽर्थे वा घञ् भवति। प्रावारः, प्रावरः।

परेर्भुवोऽवज्ञाने ॥४४॥

परिपूर्वाद् भवतेरवज्ञानेऽर्थे वर्तमानाद्वा घञ् भवति। परिभावः, परिभवः। अवज्ञान इति किम्। सर्वतो भवनं परिभवः।

एरच् ॥४५॥

इवर्णान्तात् क्रियार्थादज् भवति। चयः, जयः। भयम्। चकारस्थाथघाञ्क्ताजबित्रस्यान्त इति चिह्नार्थः।

स्थास्नापाव्यधिहनियुधः कः ॥४६॥

स्थादिभ्यो भावे कारके च को भवति। आखूत्थो वर्तते। प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्निति प्रस्थः। प्रस्नान्त्यस्मिन्निति प्रस्नः। प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा। आविध्यतेऽननत्याविधः। विहन्यतेऽस्मिन्निति विघ्नः। निघ्नः, उपघ्नः स्तम्बघ्नः। आयुध्यन्तेऽननत्यायुधम्।

ऋदोरप् ॥४७॥

ऋकारान्तेभ्य उवर्णान्तेभ्यश्चाब् **भवति**। करः धरः। भवः पवः।

गृहनिश्चिगमवशरणः ॥४८॥

ग्रहादिभ्योऽब् भवति | ग्रहः, कपिरिकादीनाम् [**६।३।४६**]

इति रेफस्य लत्वम्, ग्लहः। वरः, दरः, निश्चयः, गमः, वशः, रणः।

प्रादिभ्योऽद् ॥४९॥

प्रादिपूर्वाददोऽब् भवति। प्रघसः। प्रादिभ्य इति किम्? घासः।

नेर्ण च ॥ ५० ॥

निपूर्वाददो णो भवति, अप् च। न्यादः, निघसः।

व्यधजपादेः ॥५१॥

व्यधो जपश्च प्रादिरहितादब् भवति। व्यधः जपः अप्रादेरिति

आव्याधः, उपजापः।

स्वनहसो वा ॥५२॥

स्वनो हसरचाब् भवति वा। स्वनः, स्वानः | हंस हास |

अप्रादेरित्येव। प्रस्वानः प्रहासः।

यमः संव्युपाच्च ॥ ५३ ॥

यमः समादिपूर्वादप्रादेश्चात् भवति वा। संयमः, संयामः | वियमः वियामः | उपयम उपयामः। यमः, यामः |

गदनदपठस्वनः ॥५५॥

गदादिभ्यो निपूर्वेभ्योऽब् वा भवति। निगदः, निगादः। निनदः, निनादः। निपठः, निपाठः। निस्वनः, निस्वानः |

क्वणो वीणायाश्च ॥ ५६ ॥

क्वणतेर्निपूर्वदप्रादेर्वीणासम्बन्धिनश्चाब् वा भवति। निक्वणः, निक्वाणः | प्रक्वणो वीणाया, प्रक्वाणः। क्वणः, क्वाणः |

पणः परिमाणे ॥५७॥

पणतेः परिमाणेऽब् भवति। पणः। परिमाण इति किम् ? पाणः।

मदोऽप्रादेः ॥५८॥

मदोऽप्रादेरन् भवति। मदः। अप्रादेरिति किम् ? प्रमादः। **प्रसंभ्यां हर्षे ॥ ५९ ॥**

प्रपूर्वात् संपूर्वाच्च मदो हर्षोऽब् भवति। प्रमदः कन्यानाम्। सम्मदः कोकिलानाम्।

समुद्ग्रामजः पशुषु ॥ ६० ॥

सपूर्वादुत्पूर्वाच्चाजः पशुविषयेऽब् भवति। समजः पशूनाम्। समूह इत्यर्थः। उदजः पशूनाम्। प्ररणमित्यर्थः। पशुष्विति किम् ? समाजो ब्राह्मणानाम्। उदाजः शकुनीनाम्।

प्रजने सर्तेः ॥ ६१ ॥

प्रथमगर्भग्रहणे सतरब् भवति। गवामुपसरः। उपसारोऽन्यः। **हवः ||६२||**

ह्वयतेरपि हव इति निपात्यते। हवः, निहवः, अभिहवः, उपहवः, विहवः, आहवः।

निपानमाहावः || ६३॥

आहाव इति निपात्यते निपानं चेत्। आह्वायोऽन्यः |

वधो घातः ||६४||

वध इति निपात्यते हनो भावे, घात इति च।

मूर्तौ घनः ॥ ६५ ॥

घन इति निपात्यते मूर्तिश्चेत्। घातोऽन्यः। अन्तर्घणो नाम **वाहीकेषु** देशविशेषस्तत्र पूर्वपदाद् [६।४।१०२] इति णत्वमस्त्येव। तथा प्रघण इति गृहैकदेशस्य संज्ञायामस्त्येव।

गृहांशे प्रघाणः ॥ ६६ ॥

अगारैकदेशे प्रघाण इति निपात्यते। यस्योपरि काष्ठानि हन्यन्ते उद्गतो घन इत्युद्घनः | अपघन इति पाणिपादस्याभिधानम्, अपपूर्वेण घनेन सिद्धम्। एवमयोधनः विघनः। द्रुघण इति संज्ञायां णत्वम्। स्तम्बघन इति स्तम्बपूर्वेण घनेन सिद्धम्।

परिघोद्घनिघाः ||६७||

परिघः, उद्घः, निघ इति हनो निपात्यन्ते। सनुत्तराधरे [१ | ३|३३] इति सङ्घः।

ड्वितः क्त्रिः ॥ ६८॥

डितः क्रियार्थात् क्त्रिः परो भवति। कृत्रिमम् पवित्रमम्।

ट्वितोऽथुच् ॥६९॥

ट्वितोऽथुज् भवति। वेपथुः, क्षवथुः, श्वयथुः।

विछरक्षो नङ् ॥७०॥

आभ्यां न भवति। विश्नः, रक्ष्णः। कथं याच्ञादयः ? टु याचृ याच्ञायाम् [धातुपा० १५९१], शीङ् स्वप्ने [धातुपा० २।५१], प्रश्नाख्यानयोरिञ् च [१|३|९२], यज्ञे संस्तावः यत्नकथोपयोगषु० [१।४।७८] इति निपातनात्।

प्रादिभ्यो दाधः किः ॥ ७१ ॥

प्रादिपूर्वाभ्यां दाधाभ्यां किर्भवति। आदिः, निधिः। कथमन्तर्धिः ? तिरोऽन्तधौ [२२३३] इति निपातनात्।

व्याप्याादाधारे ||७२ ||

व्याप्यपूर्वाभ्यां दाधाभ्यामाधारे किर्भवति। वालधिः, इषुधिः।

अभिविधाविनुण् ॥७३॥

अभिव्याप्तौ भाव इनुण् भवति। साकटिनः वर्तते। साराविणम्।

स्त्रियां क्तिन् ॥७४॥

स्त्रीलिङ्गे भावे कारके च क्तिन् भवति। कृतिः, इष्टिः। **ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयः ॥ ७५ ॥**

एते शब्दा अन्तोदात्ता साधवो भवन्ति। अवतेरूति। यतेर्यति। जवतेर्जूति। सिनोते सुनोतेर्वा साति। हिनोतेर्हेति। कीर्तयते कीर्ति।

व्यतिहारे णच ॥७६॥

क्रियाव्यतिहारे स्त्रियां णज् भवति। व्यवहासी **व्यवचर्ची**।

।।

नाम्नि क्तिच् ॥७७॥

सञ्ज्ञायां क्तिज् भवति । तन्तिः, रन्तिः वन्तिः, भूतिः ।

समजमनविदसुशीभृविणो भावे क्यप् ॥७८॥

समजादिभ्यं सञ्ज्ञायां भावे क्यब् भवति । समज्या, मन्या, विद्या, सुत्या, शय्या, भृत्या, इत्या । आसुतिः, भृतिः समितिरित्यपि भवति, बहुलाधिकारात् । भाव इति किम् ? भार्या । नाम्नीत्येव । सवित्ति ।

ने सत्पतः ॥ ७९ ॥

निपूर्वाभ्यां सदिपतिभ्यां क्यब् भवति । निषद्या, निपत्या | [

कुव्रजयजः ॥ ८० ॥

कृञ्आदिभ्यः क्यब् भवति | कृत्या, व्रज्या, इज्या ।

मृगयाटाट्ये ॥ ८१ ॥

एतो शब्दौ भावे निपात्येते । मृगयतेर्मृगया, अटाट्यतेरटाट्या । कथमिच्छा, क्रियेति १० इच्छायाम् [१।१।२२] ०क्रियायाम् ० [१।३।६] इति निपातनात् ।

परेः सृचरो यः॥ ८२ ॥

परिपूर्वाभ्यां सूचरिभ्यां स्त्रियां यो भवति । परिसर्या, परिचर्या ।

जागुः ||८३॥

जागर्तेर्यो भवति । जागर्या ।

अः सनाद्यन्ताच्च ॥८४॥

जागर्तेः सनाद्यन्ताच्च परोऽकारो भवति । जागरा । चिकीर्षा, जिहीषी, पुत्रीया । अटाटातेरटाटा । कण्डूतिरिति बहुलाधिकारात् ।

गुरोर्हलः ॥ ८५ ॥

गुरुमतो हलन्ताद् परो भवति । ईहा, ईक्षा । कथमाप्तिः, राद्धिरिति । बहुलाधिकारात् ।

भिदादिषितोऽङ् ॥८६॥

भिदादिभ्यः पितरच स्त्रियामङ् भवति । भिदा । छिदा । विदा | क्षिपा । गुहा । मेधा । सेधा । गोधा । तारा | हारा । कारा । आरा । धारा। रेखा । लेखा । ऊहा । चूडा । पीडा । वपा । वसा । रुजा । मृजा । भित्तिरित्यादिपु क्तिनपि भवति बहुलाधिकारात् । षितः खल्वपि । जुष्, जरा । डुपचष् पचा । क्षिषु हिंसायाम् । [धातुपा० ९।२७], क्षिया । घटादयः षितः [धातुपा० ११५२२] | घटा । ऋपः कृपायामिति वचनात् [धातुपा० १ ५१९] कृपा । पक्तिरिति बहुलाधिकारात् ।

आतोऽन्तःप्रादिभ्यः ॥८७॥

आकारान्तादन्तःप्रादिपूर्वात् स्त्रियामङ् भवति। अन्तर्धा। सन्धा, संस्था, उपदा, उपधा। कथं श्रद्धा प्रज्ञाश्रद्धा **०** [४|२|१०५] इति निपातनात्। अन्तःप्रादिभ्य इति किम्? स्थितिः। कथमवस्थितिः, सुस्थितिः, सुगीतिः, प्रपीतिरिति। बहुलाविकारात्।

कुम्बिचर्चिभ्याम् ||८८ ॥

एताभ्यां चुरादिण्यन्ताभ्यामङ् भवति। कुम्बा, चर्चा। पूजाया स्वते [४|४|५४] इति निपातनात् पूजा, ० कथोपयोगेषु **०** [११४१७८] **इति कथा,** स्मृ चिन्तायाम् [धातुपा ० १ २६५] इति चिन्ता|

णिश्रन्थग्रन्थविदासघट्टवन्दो युच् ॥८९॥

ण्यन्ताच्छ्रन्थादिभ्यश्च युज् भवति। कारणा, हारणा। श्रन्थना, ग्रन्थना, वेदना, उपासना, घट्टना, बन्दना।

इषोऽनिच्छायाम् ॥९०॥

इषेरनिच्छायां युज् भवति। अन्वेषणा, पर्येषणा। अनिच्छायामिति किम्? इष्टिः। परीष्टिरिति बहुलाधिकारात्

ण्वुच् ॥९१॥

स्त्रीलिङ्गे भावे कारके च क्रियार्थाद्बहुलं ण्वुज् भवति। आसिका। शायिका। प्रवाहिका। उद्दालपुष्पभञ्जिका। भवत शायिका। अर्हति भवान् इक्षुभक्षिकाम्। इक्षुभक्षिका मे धारयसि। इक्षुभक्षिका म उपादिः।

प्रश्नाख्यानयोरित्र च ॥९२॥

प्रश्ने आख्याने च इञ् भवति, यथाप्राप्तं च। कां त्वं कारि- मकार्षी? कां कारिकाम्? कां कृतिम्? कां क्रियाम्? का कृत्याम्? सर्वां कारिमहमकार्षम्। सर्वां कारिकाम्। सर्वां कृतिम्। सर्वां क्रियाम्। सर्वां कृत्याम्। कथं वापिर्वासिरिति? औणादिक इञ् [१।५६] | कथमाजिराति? औणादिक इण् [११५७] | पादस्याज्यातिगोपहते पद [५।२।५८] इति लिङ्गाद्वा।

सम्पदादिभ्यः क्विप् ॥ ९३॥

भावे कारके च सम्पदित्येवमादिभ्यः क्विप् भवति। सम्पत्। विपत्। प्रतिपत्। परिषत्। बहुलाधिकारात् सम्पत्तिरित्यादौ क्तिनपि भवति।

आक्रोशे नवोऽनि ॥ ९४॥

आक्रोशे गम्यमाने नञ्-पूर्वात् क्रियार्थादनिर्भवति। अकरणिस्ते भूयात्। आक्रोश इति किम्? अकृतिस्तव पटस्य। नञ इति किम्? मृतिस्ते वृषल भूयात्।

ग्लाहाज्यः ||१५||

ग्ला हा ज्या इत्येतेभ्योऽनिर्भवति। ग्लानिः, हानिः, ज्यानिः। कथं कृषिः किरिगिरिरिति? औणादिका एते।

इकिश्तिपः स्वरूपे || ९६ ।।

क्रियार्थस्य स्वरूपेऽभिधेये क्रियार्थात् पर इ-कि- श्तिपो भवन्ति । इन्धिः, युधिः पचतिः । कथमकारः ककारः इत्यादि ? कारशब्देन समासः, यथा एवङ्कारः, ओङ्कारः, चीत्कारः, शीत्कारः, हुङ्कारः, वषट्कारः, स्वाहाकारः इत्यादिः । औणादिको रेफः [२८८] | कथं मत्वर्थीयो मतुबर्थीय इति ? गहादेराकृतिगणत्वाच्छः ।

ल्युट् ।।९७।।

क्रियार्थात् परो बहुलं ल्युड् भवति । गमनम्, भोजनम्, पानम्, दानम् । इध्मव्रश्चन, पलाशशातन । प्ररकन्दन । प्रपतन | गोदोहनी, सक्तुधानी । करणम्, सम्प्रदानम्, अपादानम्, अधिकरणम् ।

ष्ठिवुसिवो दीर्घश्च ।।९८।।

ष्ठीव्यते सीव्यतेश्च ल्युड् भवति दीर्घश्च बहुलम् । निष्ठीवनम्, निष्ठेवनम् । सीवनम्, सेवनम् ।

कृञः कर्तरि ।। ९९ ।।

करोतेः कर्तरि ल्युड् भवति दीर्घश्च । करोतीति कारणम् । कर्तरीति किम् ? करणम् ।

घः ।।१००।।

क्रियार्थाद्बहुलं घो भवति । बकः । कषः, निकषः । गोचरः, सञ्चरः। वहः | आपणः |

व्रजव्यजौ ।। १०१ ।।

एतौ शब्दौ निपात्येते । व्रजः, व्यजः । कथं निगम इति ? अपा सिद्धम्, स्वंर तु वक्ष्यामः । हलन्ताद् घञ् उक्त एव [१।३|७] । लेखः, वेदः, वीमार्गः, अध्यायः, न्यायः, उद्यावः, महारः, आवारः, आवायः इति बहुलाधिकारात् । तथा तैलोदको घृतोदक इति घञैव । इह तु न भवति - उदकोदञ्चन इति । आनाय इति जालेऽभिधेये । आनयोऽन्यः |

खनो डरेकौ च ।।१०२।।

खनतेर्घो भवति, डर इकश्च । आखनः, आखरः आखनिकः | आखनिकबक इति बकशब्देन समासः । आख इति डेन सिद्धम् । आखान इति घञा सिद्धम् ।

ईषद्दुसुभ्यः खल ।। १०३ ।।

ईषदादिभ्यः परात् क्रियार्थात् खल् भवति । ईषत्करः कटो भवता । दुष्करः । सुकरः । ईषल्लभ्य इति बहुलाधिकारात् ।

कर्त्राप्याभ्यां च भूकृञ् ।।१०४।।

ईषदुसुभ्यः पराभ्यां कर्त्राप्याभ्यां परौ यौ भूकृञौ ताभ्यां खल् भवति । ईषदाढ्येन भवनम, ईषदाढ्यम्भवम् । दुराढ्येन भवनम, दुराढ्यभवम् । स्वाढ्येन भवनम, स्वाढ्यम्भवम् । ईषदाढ्यं क्रियते, ईषदाढ्यङ्करः । दुराढ्यङ्करः । स्वाढ्यङ्करः । यदा त्वीषदाढ्य एव किञ्चित् क्रियते तदा कस्मान्न भवति ? करोतेरभूतप्रादुर्भावार्थत्वात् ।

आतो युच् ।। १०५ ।।

आकारान्तात् क्रियार्थादीषदादिभ्यः पराद् युज् भवति। ईषत्पानः, दुष्पानः, सुपानः|

शासियुधिदृशिधृषिमृषः ॥ १०६॥

शास्यादिभ्य ईषदादिपूर्वेभ्यो युज् भवति। दुशासनः, दुर्योधनः, दुर्दर्शनः, दुर्धर्षणः, दुर्मर्षणः| बहुलाधिकाराद् भावाप्ययोरेव खल्युचौ भवतः।

*कदा त्वमागतोऽसि देवदत्त ? एष आगच्छामि। आगच्छन्तमेव मां विद्धि। कदा गमिष्यसि ? एष गच्छामि। गच्छन्तमेव मा विद्धीति वर्तमानतैवात्र लटो गम्यते। भूतभविष्यत्ता त्वर्थप्रकरणशब्दान्तरादिभिः, वर्तमानसमीपोऽपि वा वर्तमान एव -- भूतस्तावत् तत् फल- स्यानुवृत्तेः, भविष्यन्नपि तदर्थसावनानुष्ठानात्। क्रियाकालविवक्षायां तु यथाप्राप्तमेव। अद्यागमम्। अद्य गमिष्यामि। आशंसायां तु भविष्यत्कालोऽपि व्यापारः सिद्धेरभिप्रेतत्वाद् वर्तमानवद् भूतवद् वा प्रतिभाति।

उपाध्यायश्चेदागच्छति। युक्ता व्याकरणमधीमहे। उपाध्यायश्चेदागत। एतदधीतं व्याकरणम्। उपाध्यायश्चेदागमत्। एते व्याकरणमध्यगीष्महि। भूतविशेषस्याविवक्षितत्वाल्लङ्-लिटौ न भवतः। यथास्व कालविवक्षायां तु यथाप्राप्तमेव। उपाध्यायश्चेदागमिष्यति। युक्ता व्याकरणमध्येष्यामहे। उपाध्यायश्चेदागन्ता युक्ता व्याकरणमव्येतास्महे| क्षिप्रवचने पुनरप्राप्तस्यैव क्षिप्रत्वमाशास्यत इति भूतवद्वर्तमानवद्वा विधिर्न भवति। उपाध्यायश्चेत् क्षिप्रमार्गामिष्यति। क्षिप्रं व्याकरणमध्येष्यामहे। क्षिप्रतायाश्च विवक्षितत्वादनद्यतनविवक्षा नास्तीति लुङपि न भवति। आशंसावचने प्राथन० [१२१] इति लिङ् अस्त्येव। उपाध्यायश्चेदागच्छेत्। आशसे युक्तो व्याकरणमधीयीय। क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोर्विप्रकर्षविवक्षायां अभावादनद्यतनवद्विधिर्न भवति। यावज्जीवं भृशमन्नमदात्। यावज्जीवं भृशमन्नं दास्यति। येय पोर्णमास्यतिक्रान्ता, एतस्यामुपाध्यायोऽनीनाधित। येय पौर्णमास्यागामिनी, एतस्यामुपाध्यायोऽग्नीनाधास्यते।। तथा भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् प्रविभागे सन्निकर्षख्यापनपरत्वाद् विवक्षायां लुङ् न भवति। योऽयमध्वा गन्तव्यः आ पाटलिपुत्रात् तस्य यदवरः कौशाम्ब्यास्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे। आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे। भूतस्य तु भेदेनानुभूतत्वादनद्यतनविवक्षाप्यस्ति। योऽयमध्वा गत आ पाटलिपुत्रात् तस्य यदवरः कौशाम्ब्यास्तत्रोदनमभुञ्जमहि। योऽयं संवत्सरोऽतीतस्तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्यैमहि। मर्यादावचनाभावेऽपि विप्रकर्षपरत्वाद्विवक्षायां अनद्यतनविधिभवत्येव। योऽयमध्वा निरवधिको गन्तव्यस्तस्य यदवरः कौशाम्ब्यास्तत्रौदनं भोक्तास्महे| योऽयं काल आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे। परस्मिन् पुनः प्रविभागे विप्रकृष्टपरत्वादनद्यतनविवक्षाप्यस्त्येव। योऽयमध्वा गन्तव्य आ पाटलिपुत्रात् तस्य यत् पर कौशाम्ब्यास्तत्रौदनं भोक्तास्महे। भविष्यत्सामान्यविवक्षायां तु लृटापि भवितव्यम्। एव कालकृतेऽपि परस्मिन् प्रविभागे यथाविवक्षं लुड्लुटौ सिद्धौ। योऽयं सवत्सर आगामी तस्य यत् परमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे, अध्येष्यामहे इति वा। अहोरात्राणामहोरात्रैर्वा प्रविभागे भेदस्य विवक्षितत्वादवरस्मिन्नपि प्रविभागेऽनद्यतनविवक्षास्त्येव। योऽयं त्रिंशद्रात्र आगामी तस्य योऽवर पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्यतास्महे| योऽयं त्रिशद्रात्र आगामी तस्य योऽवरोऽर्धमासस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे| योऽयं मास आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे।

लिङ्यतिपत्तौ लृङ् ॥१०७॥

लिङ्विषये क्रियातिपत्तौ लृङ् भवतीत्यतदधिकृतं वेदितव्यम्।

आ शेषाद्भूते वा ॥ १०८ ॥

आ शेषस्शब्दनाद् [११६] भूते काले लिङ् विषये क्रियातिपत्तौ लङ् वा भवतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यम्। यावच्च भूते वेत्यनुवर्तते तावत, पूर्वयोगो भविष्यति नित्यो द्रष्टव्यः, न तु वर्तमाने, तत्र क्रियातिपत्तेरभावात्। अपि तत्रभवान् वृषलं याजयति। जातु तत्रभवान् वृषलं याजयति। गर्हामहे, अन्याय्यमिति। भूतभविष्यतोरपि पूर्ववल्लट्। गर्हायाश्च चिकीर्षितत्वात् क्रियाप्रबन्धाविराम एवात्र विवक्षितः। अगर्हायां तु यथाकालं लुङादयः।

गर्हायां कथमि लिङ् ॥१०९॥

गर्हायां गम्यमानायां कथशब्दे सति लिङ् भवति वा। कथं नाम तत्रभवान् वृषलं याजयेत्। अयीयजत्। अयाजयत्। याजयाञ्चकार। याजयिष्यति। याजयिता। याजयति। भूतभविष्यतोरपि पूर्ववत्लट्। क्रियातिपत्तौ भूते वा लुङ्, भविष्यति नित्यम्। कथं नाम तत्रभवान् वृषलमयाजयिष्यत्। गर्हायामिति किम्? कथं नाम तत्रभवान् ब्राह्मण-मयाजयत्? एवं यथाकालं लुङादयः।

किमि लृट् च ॥ ११० ॥

किंशब्दे सति गर्हायां लृङ् भवति, लिङ् च। को नाम तत्र वृषलः, कतरो नाम वृषलः, कतमो नाम वृषलः, यः तत्रभवान् याजयिष्यति याजयेत्? वाग्रहणानभिसम्बन्धाल्लुङादयो न भवन्ति। गर्हायामित्येव। को नाम ब्राह्मणो य तत्रभवान् याजयेत्? इत्यादि। क्रियातिपत्तौ भूते वा लृङ्, भविष्यति नित्यम्। को नाम वृषलो य तत्रभवानयाजयिष्यत्?

क्रोधाश्रद्धयोः ॥ १११ ॥

अमर्षेऽनवक्लृप्तौ च लृङ् भवति लिङ् च। न मर्षयामि, न श्रद्दधे, नावकल्पयामि यत् तत्रभवान् वृषलं याजयिष्यति। याजयत्। क्रियातिपत्तौ भूते वा लुङ्, भविष्यति नित्यम्। न मर्षयामि न श्रद्धे, नावकल्पयामि यत् तत्रभवान् वृषलमयाजयिष्यत्।

किंकिलास्त्यर्थयोः लृट् ॥११२॥

किंकिलशब्देऽस्त्यर्थेषु च सत्सु क्रोधाश्रद्धयोरर्थयोर्लृङ् एव भवति, न लिङ्। किंकिल तत्रभवान् वृषलं याजयिष्यति? न मर्षयामि, न श्रद्धे नावकल्पयामि। अस्ति नाम, भवति नाम विद्यते नाम यत् तत्रभवान् वृषलं याजयिष्यति?

यद्यदियदाजातुषु लिङ् ॥११३॥

यदादिषु सत्सु कोधाश्रद्वयोर्लिङ् वा भवति, न लृट्। यत्, तत्र - भवान् वृषलं याजयेत्, यदि तत्रभवान् वृषलं याजयेत्, यदा तत्रभवान् वृषलं याजयेत् जातु तत्रभवान् वृषलं याजयेत्। न मर्षयामि, न श्रद्धे, नावकल्पयामि। क्रियातिपत्तौ भूते वा लुङ्, भविष्यति नित्यम्। यत् तत्रभवान् वृषलमयाजयिष्यत्।

यच्चयत्रयोर्गर्हायां च ॥ ११४॥

यच्चशब्दे यत्रशब्दे च सति गर्हायां गम्यमानायां क्रोधाश्रद्धयोश्च लिङ् भवति। यच्च तत्रभवान् वृषलं याजयेत। यत्र तत्रभवान् वृषलं याजयत्। विग्रहे, न मर्षयामि न श्रद्दधे नावकल्पयामि। क्रियातिपत्तौ भूते वा लुङ्, भविष्यति नित्यम्। यच्च तत्रभवान् वृषलमयाजयिष्यत्।

आश्चर्ये ॥ ११५ ॥

यच्चशब्दे यत्रशब्दे च सत्याश्चर्ये गम्यमाने लिङ् भवति । आश्चर्यम्, अद्भूतम, चित्रं यच्च तत्रभवान् वृषलं याजयेत्, यत्र तत्रभवान् वृषलं याजयेत् । क्रियातिपत्तौ भूते वा लुङ्, भविष्यति नित्यम् । यत्र तत्रभवान्, वृषलमयाजयिष्यत् ।

शेषे लुट ॥ ११६ ॥

यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्नाश्चर्ये लृङ् भवति । आश्चर्यम्,

अद्भूतम, चित्रम् अन्धो नाम पर्वतमारोक्ष्यति, बधिरो नाम शब्दं श्रोष्यति । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीतेति लिङा बाधितत्वान्न लुङ् भविष्यति । क्रियातिपत्तौ भूते वा लुङ्, भविष्यति नित्यम् ।

उताप्योर्बाढार्थ लिङ् ॥ ११७ ॥

उत अपि इत्येतयोर्बाढार्थे प्रयुज्यमानयोः क्रियार्थाल्लिङ् भवति । उत कुर्यात् । अपि कुर्यात् । बाढं कुर्यादित्यर्थः । बाढार्थ इति किम् ? उत दण्डः पतिष्यति ? अपिधास्यते द्वारम् । प्रश्न आवरणं च गम्यते । भूते वा [१।३।१०८] इति निवृत्तम् । अतो भूते भविष्यति च क्रियातेपत्तौ लिङ् विषये लुङ्, नित्यं द्रष्टव्यः । उताकरिष्यत् । अप्यकरिष्यत् । कामप्रवेदने प्रार्थन० [१३ | १२१] इति लिङ् भविष्यति । कामो मे भुञ्जीत भवान् । कच्चिज्जीवति ते मातेति प्रश्नमात्रे प्रार्थनाभावान्न भविष्यति ।

सम्भावनेऽलमर्थे तदर्थाप्रयोगे ॥ ११८ ॥

अलमर्थविषये सम्भावने गम्यमाने लिङ् भवति, तदर्थश्चेच्छब्दो न प्रयुज्यते । अपि पर्वतं शिरसा भिन्द्यात् । अपि द्रोणपाकं भुञ्जीत । अलमर्थं इति किम् ? विदेशस्थायी देवदत्तो ग्रामं गमिष्यति । तदर्थाप्रयोग इति किम् ? वसति चेत् सुराष्ट्रेषु भोक्ष्यतेऽलं लवणेन | क्रियाति- पत्तौ लुङ् भवत्येव । अपि वज्राहतो नापतिष्यत् ।

धातूक्तावयदि वा ॥ ११९ ॥

धातुनोच्यमाने सम्भावने वा लिङ् भवति यच्छब्दस्याप्रयोगे । सम्भावयामि श्रद्धे, अवकल्पयामि, भुञ्जीत भवान्, भोक्ष्यते भवान्, अभुङ्क्त भवान् । अयदीति किम् ? सम्भावयामि यत् स भुञ्जीत । क्रियानिपत्तौ लङ् भवत्येव । सम्भावयामि नाभोक्ष्यत भवान् ।

हेतुफलयोः ॥ १२० ॥

हेतुभूतायां फलभूतायां च क्रियायां वर्तमानात् क्रियार्थाल्लिङ् वा भवति । दक्षिणेन चेद् यायान्न शकटः पर्याभवत् । दक्षिणेन चेद् यास्यति न शकटः पर्याभविष्यति । इह कस्मान्न भवति हन्तीति पलायते, वर्षतीति धावति ? इतिशब्देनैव हेतुहेतुमद्भावस्य द्योतितत्वात् । यस्त्वाह । भविष्यत्कालत्वादस्य योगस्य वर्तमाने न भविष्यति तस्येह स्यात् । हनिष्यतीति पलायिष्यते । क्रियातिपत्तौ लङ् भवत्येव । दक्षिणेन चेदयास्यन्न शकःट पर्याभविष्यत् । केनचिल्लिङ्गेन भविष्यन्ती क्रियातिपत्तिमवगम्य प्रयुङ्क्ते । भूतेऽपि च प्रयोगो दृश्यते ।

अमङ्क्ष्यद् वसुधा तोये च्युतशैलेन्द्रबन्धना ।

नारायण इव श्रीमन् यदि त्वं नाधरिष्यथा ॥

इच्छार्थेषु प्रार्थन० [१२२] इत्येव लिङ्-लोटौ भविष्यतः। इच्छामि भुञ्जीत भवान् इच्छामि भुङ्क्ता भवान्। अन्यथा हीच्छन् करोमीत्यपि स्याताम्। इच्छति भोक्तुं कामयते भोवतुम्, गवेषयति भोक्तुमिति तुमुन् भावे क्रियायां तदर्थायाम् [१|३|६] इति सिद्धम्। पुनर्विधानादिहापि स्यात्- इच्छन् करोतीति। भुञ्जीयेतीच्छतीति लिङ् ०प्रार्थन० [१२१] इति भविष्यति। इच्छत् कामयेतेति विधिरेव गम्यते।

विधिसंप्रश्नप्रार्थनेषु ॥ १२१ ॥

विधिरप्राप्तनियोगो दृष्टार्थो वादृष्टार्थो वा प्रत्याख्याने सप्रत्य- वायो वा निष्प्रत्यवायो वा, सत्कारपूर्वको वा न्यक्कारपूर्वको वा। संप्रश्न संप्रधारणा। प्रार्थनं याचनमिष्टार्थशंसनम्| च। तेषु विध्यादिषु क्रियार्थाल्लिङ्, भवति। कटं कुर्याद् भवान्। यजेत्। दद्यात्। यत्राङ्गीकृतस्य प्रत्याख्याने प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणम्। इह भवान् भुञ्जीत। यत्र प्रत्याख्याने कामचारस्तदामन्त्रणम्। इह भवान् आसीत्। सत्कारपूर्वको नियोगोऽध्येषणम्। माणवको भवान्, अध्या- पयेत्। न्यक्कारपूर्वको नियोगः प्रैषः, तत्र लोटं वक्ष्यति [१२३]| संप्रश्ने। कि नु खलु भो व्याकरणमधीयीय ? प्रार्थने।। लभेयाहं भिक्षाम्। जीवेद्भवान्।

लोट् ॥। १२२।

विध्यादिषु क्रियार्थाल्लोड् भवति। कटं करोतु भवान्। तृष्णां छिन्धि, भज क्षमामं, जहि मदम्, कुरु दयाम। इह भवानं भुङ्क्ताम्। इह भवानास्ताम्। माणवकं भवान् अध्यापयतु। किं नु खलु भो व्याकरणमध्ययै ? देहि मे भिक्षाम्। जीवतु भवान्।

प्रैषानुज्ञाप्राप्तकालेषु || १२३॥

प्रेषादिषु लोड् भवति | ग्रामं गच्छ। कर्तुमिच्छतोऽनुज्ञानमनुज्ञा। एवं कुरु। कटं कुरु, प्राप्तस्ते कालः कटकरणे।

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ १२४ ॥

ऊर्ध्वमौर्हूतिके वर्तमानात् क्रियार्थात् प्रैषादिषु लिङ् भवति, लोट् च। ऊर्ध्वं मुहर्तात् कटं कुर्याः कट कुरु। उर्ध्वं मुहूर्तादेव कुर्याः, एवं कुरु। ऊर्ध्वं मुहूर्तात् कटं

कुर्याद् भवान्, कटं करोतु भवान्, भवतो हि प्राप्तः काल कटकरणे।

स्मे लोट् ॥ १२५ ॥

स्मशब्दप्रयोगे ऊर्ध्वमौहूर्तिके वर्तमानात् क्रियार्थात् प्रैषादिषु लोडेव भवति। ऊर्ध्वं मुहर्ताद् ग्रामं गच्छतु स्म भवान्। एवं करोतु स्म भवान्। कट करोतु स्म भवान्। भवतो हि प्राप्तः कालः कटकरणे।

अधीष्टौ ॥ १२६ ॥

अध्येषणायां स्मशब्दप्रयोगे लोडेव भवति। अङ्ग स्म विद्वन् माणवकमध्यापय। प्रैषादिषु चान्यत्र च तव्यादयः सिद्धा एव। भवता खलु कटः कर्तव्यः करणीयः कार्यं कृत्यः। तथोर्ध्वमौहूर्तिके चादिषु च। कालो भोक्तुम्, समयो भोक्तुम्, वेला भोक्तुमिति पूर्वक एव तुमुन्। वृत्तेभवतेर्वा तदर्थस्य प्रतीयमानत्वात्।

अर्हशक्त्योः ॥ १२८ ॥

अर्हार्थे शक्तौ च लिङ् भनति। भवान् खलु कन्यां वहेत्। भवानहं। भवान् शक्तः। अग्निष्टोमयाजीति भूत एव कालः। अस्य पुत्रो जनितेति पदान्तरसम्बन्धे भविष्यत्कालता गम्यते। एवं कृतः कटः श्वो भविता। भावि कृत्यमासीत्। गोमानासीत्। गोमान् भवितेति। लुनीहि लुनीहीत्येवाय लुनाति। अधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीत इति लोड एवैतन्मध्यमपुरुषैकवचनयोः। आभीक्ष्ण्ये द्विर्वचनम्। एतदुक्तं भवति। एवमसौ त्वरावान् यदन्यानपि प्रेरयन्निव ता क्रियां करोतीति। एव लुनीतः लुनीतेत्यवायं लुनाति। अधीध्वमधीध्वमित्येवायमधीते। तथा कालान्तरेष्वपि। लुनीहि लुनीहीत्यवायमलावीत्, लुलाव, लविष्यति, लविता। एव स्वशब्देऽपि योज्यम्। तथा समुच्चयेऽपि। मठमट विहारमटेत्येवायमटति। छन्दोऽधीष्व व्याकरणमवीष्वेत्येवायमधीते। व्यापारभेदे तु सामान्यवचनस्यैव व्यापकत्वादनुप्रयोगो भवति। ओदनं भुङ्क्ष्व, सक्तून् पिब, धानाखादेत्येवायमभ्यवहरति।

अलंखल्वोः प्रतिषेधे क्त्वा वा ॥ १२९ ॥

अलंखलुशब्दयोः प्रतिषेधार्थयोः प्रयोगे क्त्वा वा भवति। कृत्वा, खलु कृत्वा। अल कृतेन खलु कृतेन। अलखल्वोरिति किम् मा कार्षो। प्रतिषेध इति किम् ? अलङ्कारः।

मेङः ॥ १३० ॥

मयतेः क्त्वा वा भवति। अपूर्वकालार्थ आरम्भः | जपमित्य याचते। अपमातुं याचते। याचित्वापमयते।

एककर्तृकयोः पूर्वात् ॥ १३१ ॥

एककर्तृकयोर्व्यापारयोर्मध्ये य पूर्वव्यापारस्तदर्थात् क्त्वा भवति। भुक्त्वा व्रजति। द्विवचनस्यातन्त्रत्वात् भुक्त्वा पीत्वा व्रजति। परापेक्षया वा। एककतृकयोरिति किम् ? भुक्तवति देवदत्ते यज्ञदत्तो व्रजति। पूर्वादिति किम्? भुङ्क्ते च पचति च। अप्राप्य नदीं पर्वतः, अतिक्रम्य पर्वतं नदीति भवते सर्वत्र सम्भवादेककर्तृकता पूर्वकालता च गम्यते।

आभीक्ष्ण्ये ण्मुल् च ॥१३२॥

एककर्तृकयोः पूर्वस्मिन् व्यापारे पौनःपुन्यविशिष्टे वर्तमानात् क्रियार्थाण्णमुल् भवति, क्त्वा च। भोजं भोजं व्रजति। भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति। आभीक्ष्ण्ये [६|३|१] इति द्विर्वचनम् यदयं भुक्ते ततो व्रजतीति यच्छब्दप्रयागे ततः शब्देन क्रमस्याभिधानात् क्त्वा न भवति। अभीक्ष्ण्याभावाच्च ण्मुल् न भवति। यदयं पुनःपुनर्भुङ्क्ते ततो व्रजतीति पुनःपुनःशब्देनैवाभीक्ष्ण्याभिधानान् न भवति। यदयं भुक्त्वा गच्छति ततोऽधीत इति भोजनगमनयो क्रमे क्त्वा, गमनाध्ययनयोस्तु क्रमस्य ततः-शब्देनाभिधानात् न भविष्यति।

पूर्वाग्रे प्रथमेषु ॥। १३३ ॥

पूर्वादिषु प्रयुज्यमानेषु णमुल् भवति, क्त्वा च। पूर्वेभोजं व्रजति, पूर्वं भुक्त्वा व्रजति। अग्रेभोजं व्रजति, अग्रे भुक्त्वा व्रजति। प्रथमभोजं व्रजति, प्रथमं भुक्त्वा व्रजति। पूर्वं भुक्ते ततो व्रजतीति ततःशब्देन क्रमस्याभिधानान् न भविष्यति।

व्याप्यादाक्रोशे कृञः खमुञ् ॥ १३४ ॥

व्याप्यात् परात् करोतेः खमुञ् भवत्याक्रोशे गम्यमाने। दस्यु कारमाक्रोशति। आक्रोश इति किम् ? साधु कृत्वा स्तौति।

स्वाद्वर्थाददीर्घात् ॥१३५॥

स्वादुवचनाददीर्घान्तात् परात् करोतेः खमुञ् भवति। स्वादुंकारं भुक्ते। सपन्नंकारं भुङ्क्ते। लवणंकारं भुङ्क्ते। अदीर्घादिति किम्? स्वादूकृत्य भुक्ते। स्वाद्वीं कृत्वा। अन्यथाकारं भुङ्क्ते एवकार, कथंकारम्, इत्थंकारमिति णमुल् न वाच्यो घञन्तेन क्रियाविशेषणेन सिद्धत्वात्। यथा ओदनपाकं शेत इति। एवं यथाकारं तथाकारमहं भोक्ष्ये, किं तवानेन? कन्यादर्शं वरयति। ब्राह्मणवेदं भोजयति। यावद्वेदं भुक्ते। यावज्जीवमधीते। चर्मपूरं ददाति। उदरपूरं भुङ्क्ते। गोष्पदपूरं वृष्टो देव | गोष्पदं प्रातीति गोष्पदप्रमुदकम् | गोष्पदप्रं वृष्टो देव। तथा च सर्वा विभक्तयः, समासे च विभक्तिलोपः। एव चेलक्नोपं वृष्टो देवः। वस्त्रक्नोपं वृष्टो देव | वसनक्तोपम्। निमूलकाषं कषति। समूलकाषं कषति। शुष्कपेषं पिनष्टि, चूर्णपेषम्, रूक्षपेषम्। समूलघातं हन्ति। अकृतकारं करोति। पाणिघातं वेदी हन्ति। उदपेषं पिनष्टि। तैलपेषं पिनष्टि। हस्तवर्तं वर्तयति। स्वपोषं पुष्णाति, गोपोषम्, रैपोषम्। चारकबन्धं बद्धः। क्रौञ्चवन्धम्। जीवनाशं नष्टः | पुरुषवाहं वहति। ऊर्ध्वशोषं शुष्कः, ऊर्ध्वपूरं पूर्णः।

जीवाद् ग्रहो ण्मुल् स चानु ॥ १६६ ॥

जीवाद् व्याप्यात् परस्माद् ग्रहेर्ण्मुल् भवति स च ग्रहिरनु प्रयुज्यते। जीवग्राहं गृह्णाति।

हस्तेन ॥ १३७ ॥

हस्तकरणकाद् ग्रहेर्णमुल् भवति स चानुप्रयुज्यते। हस्तग्राहं गृह्णाति। करग्राहं गृह्णाति।

उपमानात् कर्तुश्च ॥१३८॥

उपमानात् कर्तुर्व्याप्याच्च परात् क्रियार्थाण्ण्मुल् भवति, स च क्रियार्थोऽनुप्रयुज्यते। चूडकनाशं नष्टः। सुवर्णनिधाय निहितः। ओदनपाचं पक्वः। घञि हि कुत्वं स्यात्। उपमानादिति किम्? चूडको नष्टः |

उपदंशशस्तृतीयायाम् ॥१३९॥

उपपूर्वाद् दशतेस्तृतीयान्ते उपपदे ण्मुल् भवति। मूलकेनोपदशं भुङ्क्ते। मूलकोपदशं भुङ्क्त इति घञापि सिद्धम्। तृतीयायामिति किम्? मूलकमुपदश्य भुङ्क्ते।

हि सार्थादेकाप्यात् || १४० ||

हिंसार्थादनुप्रयोगेण सह समानव्याप्यात् तृतीयान्ते उपपदे ण्मुल् भवति। दण्डेनोपघातं गाः कालयति। दण्डोपघातम्। एकाप्यादिति किम्? दण्डेनोपहत्य भूमिं गां शादयति गोपालको यष्ट्या।

सप्तम्यां चोपात् पीडरुधकर्षः ॥ १४१ ॥

उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्यः सप्तम्यन्ते उपपदे तृतीयान्ते च ण्मुल् भवति। पार्श्वयोरुपपीडं होते, पार्श्वेनोपपीडम्, पार्श्वोपपीडम्। व्रज उपरोधं गं शादयति, व्रजेनोपरोधम्, व्रजोपरोधम्। वपकर्षम्, पाणिनोपकर्षम्, पाण्युपकर्षम्।

आसत्तौ ॥ १४२॥

पाणाप्रत्यासत्तौ गम्यमानायां सप्तम्यन्त उपपदे क्रियार्याण्ण्मुल् भवति। केशेषु ग्राहं युध्यन्ते। केशग्राहम्।

प्रमाणे ॥ १४३ ॥

प्रमाणे गम्यमाने सप्तम्यन्त उपपदे क्रियार्थाण्णमुल् भवति। द्यङ्गुलोर्कर्षं गण्डिकां छिनत्ति। द्वाङ्गे उत्कर्षम्।

पञ्चम्यां त्वरायाम्॥ १४४॥

पञ्चम्यन्त उपपदे त्वरायां गम्यमानायां क्रियार्थाण्णमुल् भवति। शय्योत्थाय व्रजति। शय्यायां उत्थाय व्रजति। त्वरायामिति किम्? आसनादुत्थाय धावति।

द्वितीयायाम्॥ १४५॥

द्वितीयान्त उपपदे त्वरायां गम्यमानायां क्रियार्थाण्णमुल् भवति। यष्टिग्राहं युध्यन्ते। यष्टीर्ग्राहम्।

अध्रुवे स्वाङ्गे॥ १४६॥

अध्रुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्त उपपदे क्रियार्थाण्णमल् भवति। भ्रूविक्षेपं जल्पति। भ्रुवं विक्षेपम्। अभ्रुव इति किम्? उत्क्षिप्य शिरः कथयति।

अद्रवं मूर्त्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम्।

अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तेन चेत् तत्तथा युतम्॥ [महाभाष्यम्]

पीडायाम्॥ १४७॥

पीडायां गम्यमानायां स्वाङ्गे द्वितीयान्त उपपदे क्रियार्थाण्णमुल् भवति। उरः प्रतिपेषं युध्यन्ते। उरांसि प्रतिपेषम्।

विशिपतिपदिकन्दां वीप्साभीक्ष्ण्ययोः॥ १४८॥

विश्यादिभ्यो वीप्सायामाभीक्ष्ण्ये च गम्यमाने द्वितीयान्त उपपदे ण्मुल् भवति। गेहानुप्रवेशमास्ते। गेहं गेहमनुप्रवेशम्। गेहमनुप्रवेशमनप्रवेशम्। गेहानुप्रपातमास्ते। गह गहमनुप्रपातम्। गेहमनुप्रपातमनुप्रपातम्। गेहानुप्रपादमास्ते। गेहं गेहमनुप्रपादम्। गेहमनुप्रपादमनुप्रपादम्। गेहावस्कन्दमास्ते। गेहं गेहमवस्कन्दम्। गेहमव- स्कन्दमवस्कन्दम्। वीप्साभीक्ष्ण्ययोरिति किम्? गहमनुप्रविश्यास्ते।

असुतृषः कालेषु विच्छेदे॥ १४९॥

अस्यतेस्तृषेश्च कालेषु द्वितीयान्तेषूपपदेषु विच्छेदे गम्यमाने ण्मुल् भवति। ग्रहात्यासं गां पाययति। द्व्यहमत्यासम्। द्व्यहतर्षम्। द्व्यहं तर्षम्। असुतृष इति किम्? द्व्यहमुपोष्य भुङ्क्ते। कालेष्विति किम्? पञ्च पिण्डानत्यस्य जलं पिबति। विच्छेद इति किम् अहरत्य-स्येषून् गतः।

नाम्नि ग्रहादिशः॥ १५०॥

नामशब्दे द्वितीयान्त उपपदे ग्रहेरादिशश्च ण्मुल् भवति। नामग्राहं ददाति। नामानि ग्राहं ददाति। नामादेशं ददाति। नामान्यादेशं ददाति। नीचैः कारमाचष्टे, उच्चैः कारमाचष्ट इति घञा सिद्धम्। नीचैः कृत्वा, नीचैःकृत्येति क्त्वापि भवति। एव तिर्यक्कारम्, तिर्यक् कृत्वा, तिर्यक्कृत्य। मुखतः कारम्, मुखतः कृत्वा, मुखतःकृत्य। मुखतोभावम्, मुखतो भूत्वा मुखतोभूय। नानाकारम्, नाना कृत्वा, नानाकृत्य। द्विधाकारम्, द्विधा कृत्वा द्विधाकृत्य। तूष्णीम्भावम्, तूष्णीं भूत्वा, तूष्णीम्भूय। अन्वग्भावम्, अन्वग् भूत्वा, अन्वग्भूय तिष्ठति। शक्नोति भोक्तुम्, धृष्णोति भोक्तुम् जानाति भोक्तुम्,

ग्लायति भोक्तुम्, घटते भोक्तुम्, आरभते भोक्तुम्, प्रक्रमते भोक्तुम्, लभते भोक्तुम्, उत्सहते भोक्तुम्, अर्हति भोक्तुम्, अस्ति भोक्तुम्, विद्यते भोक्तुमिति तुमुन् भावे क्रियाया तदर्थायाम् [११३१६] इति सिद्ध एव। तथा पारयति भोक्तुम्, प्रभवति भोक्तुम्, प्रभुर्भोक्तुम् समर्थो भोक्तुम्, पर्याप्तो भोक्तुम्, अल भोक्तुमिति भवते सर्वत्र सम्भवात् सिद्धम्। यथा भोक्तुं मनः, श्रोतुं श्रोत्रम्, द्रष्टुं चक्षुः, योद्धुं धनुः, वक्तुं जडः, गन्तुं मन्दः, कर्तुमलस इति। उच्चारणं तु वक्तुरायत्तम्।

इति चान्द्रव्याकरणे प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः।

लस्तिप्तस्झिसिप्थस्थ मिप्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिद वहिमहिङ् ॥ १ ॥

लडादीनां लकारस्य स्थाने तिबादय आदेशा भवन्ति। पकारः पित्कार्यार्थः।। टकार इटोत् [११४१३८] ति चिह्नार्थः। डकारस्तिडिति प्रत्याहारार्थः। पचति, पचतः, पचन्ति, पचसि, पचथ,**पचथ**, पचामि**, पचाव**ः, पचामः। पचते, **पचेते,** पचन्ते**,** पचसे, पचेथे**,** पचध्वे, पचे**,** पचावहे, **पचामहे**।

अत आत इत् ॥ २ ॥

अत परस्य तिडामाकारस्य इदादेशो भवति। पचेते, पचेथे। पचेताम्**, पचेथाम्।** अत इति किम् ददाते, दधाते। प्रकृतिग्रह्णादिह न भवति, पचानि।

झोऽन्तः ॥ ३ ॥

तिङा झकारस्यान्तादेशो भवति। पचन्ति, पचन्ते। यजन्ति, यजन्ते। यजन्तु, यजन्ताम्।

द्विरुक्तात् ॥ ४ ॥

द्विरुक्तादुत्तरस्य तिङा झकारस्य अदादेशो भवति। जुह्वति,

बिभ्यति। जुह्वतु|

जक्षादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ ५ ॥

जक्षादिभ्यः पञ्चभ्यः परस्य झकारस्य अदादेशो भवति। जक्षति, जाग्रति, दरिद्रति, चकासति, शासति। पञ्चभ्य इति किम्? द्विषन्ति।

तङ्यानतः ॥ ६ ॥

तङ् विषयस्य झकारस्यानतः परस्यादादेशो भवति। लुनते, लुनताम्। पुनते, पुनताम्। अनत इति किम्? पचन्ते।

शीङो रत् ॥ ७ ॥

शीङ् परस्य झकारस्य रदादेशो भवति। शेरते, शेरताम्,

अशेरत।

वेत्तेर्वा ॥ ८ ॥

वेत्तेः परस्य भकारस्य रदादेशो वा भवति। सविद्रते, सविदते। लुग्विकरणं किम्? विन्दतेर्मा भूत्। तडीत्येव। विदन्ति।

लिट इरच् ॥ ९ ॥

लिडादेशस्य भकारस्य इरजादेशो भवति। पचिरे, शेकिरे। तडीत्येव | पेचुः |

तस्यैश् ॥ १० ॥

लिडादेशस्य तकारस्य शादेशो भवति। पेचे, शेके।

अतङां णलतुसुस्थलथु सणत्वमाः ॥ ११ ॥

तङ्वर्जितानां लिडादेशानां गलादय आदेशा भवन्ति। पपाच, पेचतुः, पेचुः, पपक्थ, पेचिश, पेचथु, पेच पपाच, पेचिव, पेचिम।

विदो लटो वा ॥ १२ ॥

विदः परेषां लडादेशानामतङा गलादय आदेशा वा भवन्ति। वेद, विदतुः, विदुः, वेत्थ, विदथुः, विद, वेद, विद्वः, विद्मः। न च भवन्ति। वेत्ति, वित्तः, विदन्ति, वेत्सि, वित्थः, वित्थ, वेद्मि विद्वः, विद्मः |

ब्रुवः पञ्चानामादित आह च ॥ १३ ॥

ब्रुवः परेषां लडादेशानामतङा पञ्चानामादितो णलादय आदेशा वा भवन्ति आहादेशश्च ब्रुवो भवति। आह, आहतुः आहुः, आत्थ, आहथुः। न च भवन्ति। ब्रवीति ब्रूतः, ब्रुवन्ति ब्रवीषि ब्रूथः | पञ्चानामिति किम्? ब्रूथः | आदित इति किम्? परेषां मा भूत्।

आतो णल औः ॥ १४॥

आकारान्तादुत्तरस्य णल औकारादेशो भवति। पपौ, तस्थौ। **टिचडामेत् ॥१५॥**

टितो लकारस्यादेशानां तडामन्तस्यैकारादेशो भवति। पचते, पचन्ते, पचध्वे। टित इति किम्? अपचत।

आमः ||**१६**||

टिल्लकारस्य सम्बन्धिन आम एद्भवति। पचेते, पचेथे। [

थासः से ||**१७**||

टिल्लकारसम्बन्धिनस्थासः से आदेशो भवति। पचसे। **लुट आद्यानां डारौरसः** ||**१८**||

लुडादेशानामाद्यानां त्रयाणां डारौरस आदेशा भवन्ति। पक्ता, पक्तारौ, पक्तारः |

तङाम् ॥ १९॥

तङामपि लुडादेशानामाद्यानां त्रयाणां डारोरस आदेशा भवन्ति। अध्येता, अध्येतारी, अध्यतारः।
एशादिलिङ्गादेत्त्वाभावः।

लोट एरुः ||२०||

लोडादेशस्य इकारस्य उकारादेशो भवति । पचतु, पचन्तु ।

सेर्हिङ् ॥२१॥

लोडादेशस्य सिपो हिङादेशो भवति । जुहुधि, लुनीहि । णकारोपित्त्वज्ञापनार्थः।

आशिषि तुह्योस्तातङ् वा ॥२२॥

आशीर्विषये लोटः सम्बन्धिनोस्तुहीत्येतयोस्तातङ् वा भवति । **जीवताद्भवान्,** जीवतु भवान् । कुरुतात् त्वम्, कुरु त्वम् ।

मेरानि ||२३||

लोडादेशस्य मिप आनिरादेशो **भवति** । पचानि, करवाणि ।

आमेतः ||२४||

लोडादेशस्यैकारस्याम्भवति । **पचताम्,** पचेताम् पचन्ताम् ।

स्वो वामौ ॥२५॥

लोडादेशाभ्यां सकारवकाराभ्यां परस्यैकारस्य व अमित्येतावादेशौ भवतः । पचस्व, पचध्वम् ।

इडादीनामैप् ||२६||

लोटः सम्बन्धिनामिडादीनामेत ऐब् भवति । करवे, करवावहै, **करवामहै** । पकारोऽदेडर्थः ।

व्मोष्टाप् ॥२७॥

लोटः सम्बन्धिनोर्व्मो परतष्टाब् **भवति** । करवाव, करवाम । करवावहै, करवामहै । टकार आदेशविध्यर्थं पकारोऽदेङ् भावार्थः |

तस्थस्थानां तान्तन्ता ङितश्च ॥ २८ ॥

ङितां लकाराणां लोटश्च तस् थस् थ इत्येतेषां ता त त इत्येते आदेशा भवन्ति । अपचताम्, अपचतम्, अपचत, पचताम्, पचतम्, पचत ।

वमसोर्लोपः ||२९||

ङितां लकाराणां लोटश्च वस्मसोरन्त्यस्य लोपो भवति । अपचाब, अपचाम । पचाव, पचाम ।

इतोऽतङि ॥३०॥

ङितां लकाराणामतङ्विषयस्येकारस्य लोपो भवति । अपचत्, अपचन् । अकरिष्यत् अकरिष्यन् ।

मिपोऽम् ॥३१॥

ङितां लकाराणां मिपोऽम् भवति। अकरवम्, अकार्षम्, अकरिष्यम्।

लिङः सीयुट् ॥३२॥

लिङादेशानां सीयुडागमो भवति। पक्षीष्ट, यक्षीष्ट।

यासुडतङः कित् ॥ ३३ ॥

तङ्-वर्जितस्य लिङादेशस्य यासुडागमो भवति, स च किद्वत्। भूयात् भूयास्ताम् भूयासु। अतङ् इति किम् ? लविषीष्ट ।

ङिदनाशिषि ॥३४॥

अनाशीर्विषये लिङो ङिद् यासुड् भवति। यजेत्, यजेताम्, यजेयुः। अनाशिषीति किम् ? इज्यात्। अतङ् इत्येव। यजेत ।

अत इय् ॥३५॥

अतः परस्य यासुट इयादेशो भवति। पचेत्, पचेताम, पचेयुः। अत इति किम् ? कुर्यात्। अनाशिषीत्येव। चिकीर्ष्यात्।

सो लोपोऽनन्त्यस्य ॥ ३६ ॥

लिङोऽनन्त्यस्य सकारस्य लोपो भवति। कुर्यात् कुर्याताम्। अनन्त्यस्येति किम् ? कुर्युः। अनाशिषीत्यव। भूयास्ताम् भूयासुः।

झस्य रन् ॥३७॥

लिङादेशस्य झकारस्य रनादेशो भवति। पचेरन्, पक्षीरन्।

इटोऽत् ॥३८॥

लिडादेशस्येटोऽदादेशो भवति। पचेय, पक्षीय।

सुट् तथो ॥ ३९॥

लिडस्तकारथकारयो सुड् भवति। पक्षीष्ट, पक्षीयास्ताम्,

पक्षीष्ठाः।

झेर्जुस् ॥४०॥

लिङो फेर्जुसादेशो भवति। पचेयुः कुर्युः|

सिचः ॥ ४१ ॥

सिचः परस्य झेर्जुसादेशो भवति। अकार्षुः।

आतः ||४२||

आकारान्तादेव सिलुगन्तात् परस्य झेर्जुसादेशो भवति। अदुः अधुः। अनाकारान्तान्न भवति। अभूवन्।

लङो द्विषश्च वा ||४३||

द्विष आकारान्ताच्च परस्य लङो झेर्जुसादेशो वा भवति। अद्विषुः, अद्विषन्। अयुः, अयान्।

विदः ॥ ४४ ॥

विदः परस्य लङो फेर्जुसादेशो भवति, नित्यं योगविभागात्। अविदुः।

अति ॥ ४५ ॥

अद्विषये लङो द्विरुक्ताज् जक्षादिभ्यश्च परस्य फेर्जुस् भवति। अभिरुः, अबिभयुः | अजागरुः।

तङानां यथापाठम् ॥ ४६ ॥

तङश्च आनश्च यथापाठं क्रियार्थात् परे भवन्ति। वर्धते, वर्धमानः | वर्तते, वर्तमानः |

भावाप्ययोः ॥ ४७ ॥

भावे तयाप्ये चार्थे तङानां भवन्ति। भूयते **भूयमानम्**। क्रियते **कटः**, क्रियमाणः कटः। पूर्वमुत्तरं च कर्तरि विधानम्।

ङितः ॥ ४८ ॥

ङितः क्रियार्थात् तङाना भवन्ति। पापच्यते, पापच्यमानः | **विनिमये** ॥ ४९ ॥

क्रियापरिवर्त वर्तमानात् क्रियार्थात् तङानां भवन्ति। व्यतिलुनते, व्यतिपुनते।

न गतिहिंसाशब्दार्थ इसः ॥ ५० ॥

क्रियाविनिमये वर्तमानेभ्यो गत्याद्यर्थेभ्यो हसरच तङानां न भवन्ति। व्यतिगच्छन्ति, व्यतिघ्नन्ति, व्यतिजल्पन्ति, व्यतिहसन्ति। कथम् व्यतिहरन्ते भारम्, व्यतिवहन्ते भारमिति ? नैतौ गत्यर्थौ। किं तर्हि ? देशान्तरप्रापणार्थौ। एवं सप्रहरन्ते राजान इति हरतिर्न हिसार्थः। इतरेतरान्योन्यपरस्परयोगे तु शब्दान्तरेणाभिहितत्वात् क्रिया- विनिमयस्य तङानां न भवन्ति। इतरेतरस्य व्यतिलुनन्ति। अन्योन्यस्य व्यतिलुनन्ति। परस्परस्य व्यतिलुनन्ति।

नैर्विशः ॥ ५१ ॥

नेर्विशेष्याद् विशस्तङानां भवन्ति। निविशते न्यविशत। षष्ठ्या निर्देशः किम् ? मधुनि विशन्ति भ्रमराः।

परिव्यवात् क्रियः ॥ ५२ ॥

पर्यादिपूर्वात् क्रीणातेस्तङानां भवन्ति। परिक्रीणीते, विक्रीणीते, अवक्रीणीते।

विपराभ्यां जेः ॥ ५३ ॥

एताभ्यां विशेष्याज् जयतेस्तङानां भवन्ति। विजयते, पराजयते। कथम् --बहुविजयति वनम् परा जयति सेनेति **?** नात्र विपराशब्दाभ्यां जयतिर्विशेष्यते, अन्योन्यसाहचर्याद् वा प्रादिपरिपठितयोरिह ग्रहणम्।

आङो दः ॥ ५४ ॥

आङ्पूर्वाद् ददातेस्तङानां भवन्ति। आदत्ते।

न स्वप्रसारणे ॥ ५५ ॥

प्रसारणे वर्तमानाद् ददातेस्तङाना न भवन्ति, तच्चेत् प्रसारणं स्वस्य भवति। आस्य व्याददाति। विपादिका व्याददाति। नदी कूलं व्याददाति। स्वग्रहणं किम् ? व्याददते पिपीलिका पतङ्गस्य मुखम्।

गमेः क्षान्तौ ॥ ५६ ॥

आङ् पूर्वाद् गमेर्ण्यन्तात् क्षान्तौ वर्तमानात् तङानां भवन्ति। आगमयस्व तावत्। क्षान्ताविति किम् ? आगमयति।

नुप्रच्छः ॥ ५७ ॥

आङ्पूर्वान नौते प्रच्छश्च तङानां भवन्ति। आनुते शृगालः। आपृच्छते गुरून्।

क्रीडोऽनुपरिभ्यां च ॥ ५८ ॥

क्रीडतेरनुपरिभ्यामाङा च युक्तात् तङानां भवन्ति। अनुक्रीडते, परिक्रीडते, आक्रीडते। इह कस्मान्न भवति -- माणवकमनु क्रीडतीति ? नात्र क्रीडतिरनुना युक्त इति न भविष्यति।

समोऽकूजने ॥ ५९ ॥

सपूर्वात् क्रीडतेरकूजने तङानां भवन्ति। सक्रीडते। अकूजन इति किम् ? सक्रीडन्ति शकटानि**।** कथं शिक्षते ? शिक्षतिस्तङानवानवः।। कथं शिक्षति ? शक्तुमिच्छति, शिक्षति।

अपस्किरः ॥ ६० ॥

अपपूर्वात् ससुट्कात् किरतेस्तडाना भवन्ति। अपस्किरते वृषभो हृष्टः। अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी। अपस्किरते श्वा निवासार्थी। अपेति किम् ? उपस्किरन्तो लुनन्ति मद्रकाः| सुट् किम् ? अपकिरति।

हृञो गतिशीले ॥ ६१ ॥

हरतेर्गतिताच्छील्ये गम्यमाने तङानां भवन्ति। पैतृकमश्वा अनुहरन्ते। गतिग्रहणं किम् ? पितरमनुहरति।

आशिषि नाथः ॥ ६२ ॥

आशिष्येव नाथस्तङानां भवन्ति। सर्पिषो नाथते। आशिषीति किम् ? माणवकमुपनाथति।

शपः शपथे ॥ ६३ ॥

शपतेः शपथक्रियार्थात् तङानां भवन्ति। देवदत्ताय शपते। अन्यत्र | देवदत्तः शपति।

स्थः प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाशनेषु ॥ ६४ ॥

तिष्ठतेः प्रतिज्ञायां निर्णये प्रकाशने च गम्यमाने तङाना भवन्ति। नित्यं शब्दमातिष्ठते। त्वयि तिष्ठते विवादः। तिष्ठते कन्या छात्रेभ्यः।

संविभावात् ॥ ६५ ॥

सम् विप्र अव इत्येवपूर्वात् तिष्ठतेस्तङानां भवन्ति। सन्तिष्ठते, वितिष्ठते, प्रतिष्ठते, अवतिष्ठते।

उदोऽनूर्ध्वेहायाम् ॥ ६६ ॥

उत्पूर्वात् तिष्ठतेरनूर्ध्वचेष्टायां वर्तमानात् तङानां भवन्ति। मुक्तावुत्तिष्ठते। अनूर्ध्व इति किम्? आसनादुत्तिष्ठति। ईहायामिति किम्? अस्माद् ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति।

उपान्मन्त्रेण ॥ ६७ ॥

उपपूर्वात् तिष्ठतेस्तङानां भवन्ति, मन्त्रश्चेदस्य करणं भवति। सावित्रा उपतिष्ठते। मन्त्रेणेति किम्? अश्वेनोपतिष्ठति राजानम्। तृतीयानिर्देशः किम्? सावित्रीमुपतिष्ठति।

पथ्याराधनयोः ॥ ६८ ॥

पथि कर्तर्याराधने च गम्यमान उपपूर्वात् तिष्ठतेस्तङानां भवन्ति। अयं पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते। आदित्यमुपतिष्ठते; रथिकानुपतिष्ठते; महामात्रानुपतिष्ठते।

वा लिप्सायाम् ॥ ६९ ॥

उपपूर्वात् तिष्ठतेर्लिप्सायां गम्यमानायां तङानां वा भवन्ति। भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते, उपतिष्ठतीति वा।

अव्याप्यात् ॥ ७० ॥

व्याप्यरहितात् तिष्ठतेरुपपूर्वात् तङानां भवन्ति। भोजनकाल उपतिष्ठते। अव्याप्यादिति किम्? राजानमुपतिष्ठति।

समो गमृच्छिप्रच्छिस्वृश्रुवेत्त्यर्तिदृशः ॥७१॥

संपूर्वेभ्यो गम्यादिभ्यस्तङानां भवन्ति। संगच्छते, समृच्छते, सम्पृच्छते, संस्वरते, संश्रृणुते, संवित्ते। वेत्तीति निर्देशात् सविन्दतीति न भवति। समारत, सपश्यते। अव्याप्यादित्येव। सगच्छति सुहृदम्।

प्रादिभ्योऽसूहो वा ॥ ७२ ॥

प्रादिपूर्वाभ्यामस्यत्यूहिभ्यां तङानां वा भवन्ति। निरस्यते, निरस्यति। समूहते समूहति। अव्याप्यादित्येव। निरस्यति शत्रून्। समूहति पदार्थान्।

आङो यमहनः स्वाङ्गाप्याच्च ॥ ७३॥

आङ्, पूर्वाभ्यां यमिहनिभ्यामव्याप्याभ्यां स्वाङ्गाप्याभ्यां च तङानां भवन्ति। आयच्छते, आहते। आयच्छते पादम्। आहते उदरम्। अन्यस्मिन् व्याप्ये - आयच्छति रज्जुम्। आहन्ति वृषलम्। स्वग्रहणं किम्? देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पाणिमाहन्ति।

व्युदस्तपः ॥७४॥

वेरुदश्च परात् तपतेरव्याप्यात् स्वाङ्गाप्याच्च तङानां भवन्ति। वित्तपते, उत्तपते। वित्तपते पाणिम्। उत्तपते पाणिम्। अव्याप्यात् स्वाङ्गाप्याच्चेत्येव। आदित्य पृथिवीं वित्तपति। उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकार। देवदत्तो यज्ञदत्तस्य हस्तमुत्तपति। व्युद इति किम् नितपति।

तपआप्यात् ॥७५॥

तपो व्याप्य यस्य तस्मात् तपतेस्तङानां भवन्ति। तप्यते तपस्तापसः। तपः करोतीत्यर्थः।

निसंव्युपेभ्यो ह्वः ॥ ७६॥

नि सम् वि उप इत्येवपूर्वाद् ह्वयतेस्तङानां भवन्ति। निह्वयते, सह्वयते, विह्वयते, उपह्वयते।

स्पर्धायामाङः ॥ ७७॥

आङः, पूर्वाद् ह्वयतेः स्पर्धायां वर्तमानात् तङानां भवन्ति। मल्लो मल्लमाह्वयते। स्पर्द्धायामिति किम्। गामाह्वयति गोपालकः।

सूचनावक्षेपणसेवासाहसयत्नकथोपयोगेषु कृञः ॥७८॥

सूचनादिष्वर्थेषु करोतेस्तङानां भवन्ति। सूचनमपकारप्रयुक्त- परदोषाविष्करणम्, अवक्षेपणं तिरस्कारः, सेवा परचित्ताराधनम्, साहसं यदबुद्धिपूर्वं करणम्, यत्नः सतो गुणान्तराधानम्, कथा कथनम्, उपयोगो धर्मादिप्रयोजने विनियोगः। सूचने तावत्। अयमिममुत्कुरुते। सूचयतीत्यर्थः। अवक्षेपणे। श्येनो वर्तकामुपकुरुते। **भत्** सयतीत्यथ। सेवायाम्। महामात्रान् प्रकुरुते गणकान् प्रकुरुते। सेवत इत्यर्थं। साहसे। परदारान् प्रकुरुते। तेषु सहसा प्रवर्तत इत्यर्थं। यत्ने। काण्ड गुडस्योपस्कुरुते। एधोदकस्योपस्कुरुते। तस्य गुणान्तराधान करोतीत्यर्थं। कथायाम्। जनवादान् प्रकुरुते। प्रकर्षेण कथयतीत्यर्थः। उपयोगे। शतं प्रकुरुते। वर्माद्यर्थं शतं विनियुङ्क्त इत्यर्थः।

अधेः शक्तौ ॥७९॥

अधिपूर्वात् कृञः शक्तौ वर्तमानात् तङांनां भवन्ति। तं ह्यधिचक्रे। शक्ताविति किम्? अधिकरोति।

वेः शब्दाप्यात् ॥८०॥

विपूर्वात् कृञस्तङानां भवन्ति, शब्दश्चेदस्य व्याप्य भवति। क्रोष्टा विकुरुते स्वरान्। शब्द इति किम्? विकरोति मृदम्। आप्यादिति किम्? शब्देन विकरोति मतिम्।

अव्याप्यात् ॥८१॥

व्याप्यरहिताद् विपूर्वात् कृञस्तङानां भवन्ति। विकुर्वते सैन्धवाः | साधुदान्ताः शोभनः वल्गन्तीत्यर्थः।

पूजोत्सङ्गोपनयनज्ञानभृतिव्ययविगणनेषु नियः ॥ ८२॥

पूजादिष्वर्थेषु नयतेस्तङानां भवन्ति। पूजा सन्माननम्। नयते पाणिनिर्व्याकरणे। पूजामधिगच्छतीत्यर्थः। नयते चार्वी लोकायते। चार्वी बुद्धिः, तत्सम्बन्वादाचार्योऽपि चार्वी। स लोकायते पदार्थान्नयते, गमयति, उपपत्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्येभ्यः प्रतिपादयति। युक्तिभिः स्थाप्यमानाः समानिताः पूजिताः भवन्ति। उत्सङ्ग उत्सज्जनम्, उत्क्षेपणम्। माणवकमुदानयते। अधः स्थितं माणवकमुत्सङ्ग उत्क्षिपतीत्यर्थः। उपनयनम्। उपनयनमाचार्यक्रिया | माणवकमीदृशेन विधिना आत्मसमीपं प्रापयति, यथासावुपनेता स्वयमाचार्यः सपद्यते। माणवकमुपनयते। आत्मानमात्रार्थीकुर्वन् माणवकमात्मसमीपं समापयतीत्यय | ज्ञानं पमेयनिश्चयः। नयते कात्यायनो व्याकरणे। प्रमेय निश्चिनो तीत्यर्थं। भृतिर्वेतनम्। कर्मकरानुपनयते। भृतिदानेन समीपी- करोतात्यर्थः। व्ययो धर्मादिषु विनियोगः | शतं विनयते। विनियुङ्क्त इत्यथः। विगणनमृणादिनिर्यातनम्। मद्रकाः कारं विनयन्ते। निर्यातयन्तीत्यर्थः। कर एव कारः, राजगाह्यो भागः कर्पकैः रक्षार्थं परिकल्पितः। एतेष्विति किम्? अजां नयति ग्रामम्।

कतृस्थामूर्ताप्यात् ॥ ८३ ॥

कर्तृस्थममूर्तमकठिनं व्याप्य यस्य तस्मान्नयतेस्तङानां भवन्ति क्रोधो विनयते। मन्युः विनयते। कर्तृस्थ इति किम्? देवदत्तो यज्ञदत्तस्य मन्युं विनयति। अमूर्त इति किम्? गण्डुं विनयति | आप्यादिति किम्? बुद्ध्या विनयति |

वृत्त्युत्साहतायनेषु क्रमः ॥ ८४॥

वृत्त्यादिष्वर्थेषु क्रमस्तङानां भवन्ति। वृत्तिरप्रतिबन्धः। उत्साहश्चैतसिको धर्मः। तायनं स्फीतता। वृत्तौ। ऋक्ष्वस्य क्रमते बुद्धिः। न प्रतिहन्यत इत्यर्थः। उत्साहे। व्याकरणाध्ययनाय क्रमते। उत्सहत इत्यर्थः। तायते। नीतिमति श्रियः क्रमन्ते। प्राज्ञे शास्त्राणि क्रमन्ते। स्फीतीभवन्तीत्यर्थः।

परोपात् ॥ ८५ ॥

परोपाभ्यामेन प्रादिभ्यां परात् क्रमते त्यादिष्वर्थेषु तङानां भवन्ति। पराक्रमते, उपक्रमते। परोपादिति किम्? सक्रामति। वृत्त्यादिष्वित्येव। पराक्रामति।

आङो ज्योतिरुद्गतौ ॥ ८६ ॥

आङ्पूर्वात् क्रमतेर्ज्योतिरुद्गमने वर्तमानात् तङानां भवन्ति। आकमते सूर्यः। ज्योतिरिति किम्? आक्रामति धूमः। उद्गताविति किम्? अग्निरिन्धनमाक्रामति।

वेः पादाभ्याम् ॥८७॥

विपूर्वात् क्रमतेस्तङानां भवन्ति, पादाभ्यां चेत् सा किया क्रियते। साधुः विक्रमते। पादाभ्यामिति किम्? अश्वेन विक्रामति।

प्रोपादारम्भे ||८८||

प्रोपाभ्यां परात् क्रमतेरारम्भे तटानां भवन्ति। प्रक्रमते भोवतुम्, उपक्रमते भोक्तुम्। अङ्गीकरणमप्यारम्भ एव। प्रक्रमते शुश्रूषाम्। आरम्भ इति किम् ? पूर्वेद्युः प्रक्रामति, गच्छतीत्यर्थः। क्रामति, आगच्छतीत्यर्थः।

अप्रादेर्वा ॥ ८९ ॥

प्रादिरहितात् क्रमतेस्तङानां भवन्ति वा। क्रमते, क्रामति। अप्रादेरिति किम् ? सक्रामति।

निह्नवे ज्ञः॥९०॥

जानातेर्निह्नवे वर्तमानात् तङानां भवन्ति। निह्नवोऽपह्नवः अपलापः। सप्रादिश्च निह्नवे वर्तते न केवलम्। शतमपजानीते| अपलपतीत्यर्थः। निह्नव इति किम् ?

न त्वं किञ्चिदपि जानामि।

अव्याप्यात् ॥९१॥

व्याप्यरहिताज् जानातेस्तङानां भवन्ति। सर्पिषो जानीते। सर्पिषा उपायेन प्रवर्तत इत्यर्थं। ज्ञानपूर्विकायां प्रवृत्तौ सर्पिरादि करणमपि सम्बन्धेन विवक्षितमिति षष्ठी। अव्याप्यादिति किम् ? स्वरेण पुत्रं जानाति।

संप्रतेरस्मृतौ ॥९२॥

समः प्रतेश्च पराज् जानातेरस्मरणे वर्तमानात् तङानां भवन्ति। सजानीते, प्रतिजानीते। अस्मृताविति किम ? मातुः सजानाति।

ज्ञानयत्नोपच्छन्दनेषु वदः ॥ ९३ ॥

ज्ञानादिष्वर्थेषु वदतेस्तङानां भवन्ति। वदतेः पतञ्जलिर्व्याकरणे| ज्ञानपूर्वकं वदतीत्यर्थः। भासनमपि ज्ञानपूर्वकमेवेति न पृथग् वाच्यम्। यत्ने। कोऽस्मिन् क्षेत्रे वदते ? उपच्छन्दने। कर्मकरानुपवदते। परदारानुपवदते।

अनोरव्याप्यात् ॥९४॥

अनुपूर्वाद् व्याप्यरहिताद् वदतेस्तङानां भवन्ति। अनुवदतेः कठः कालापस्य। अव्याप्यादिति किम् ? पूर्वमेव यजुरुदितमनुवदति

विमतौ ॥ ९५ ॥

नानामतौ वदतेस्तङानां भवन्ति। गेहे विवदन्ते।

व्यक्तं सहोक्तौ ॥ ९६ ॥

व्यक्ताक्षरं सहोच्चारणे वदतेस्तङानां भवन्ति। सम्प्रवदन्ते ग्राम्याः| व्यक्तमिति किम् ? वरतनु सप्रवदन्ति कुक्कुटाः [महाभाष्यम् १ |३|४८]| सहोक्ताविति किम् ? वदति ब्राह्मणः।

तयोर्वा ॥९७॥

विमतौ व्यक्तं सहोक्तौ चैकत्र विवक्षितायां वदतेस्तङानां भवन्ति वा। विप्रवदन्ते मौहूर्ताः, विप्रवदन्ति मौहूर्ताः। विमतावित्येव। सप्रवदन्ते ग्राम्याः। व्यक्तमित्येव। विप्रवदन्ति शकुनयः। सहोक्तावित्येव। एकैकशो विप्रवदन्ते मौहूर्ताः।

अवाद गिरः ||९८||

अवपूर्वाद् गिरतेस्तङानां भवन्ति। अवगिरते। अवादिति किम् गिरति। गिर इति निर्देशादिह न भवति। अवगृणाति।

समः प्रतिज्ञायाम् ॥ ९९ ॥

सपूर्वाद् गिरतेः प्रतिज्ञायां गम्यमानायां तङानां भवति। शतं सगिरते। प्रतिज्ञायामिति किम्? संगिरति। सम इति किम्? शतं गिरति।

किरादिश्रन्थग्रन्थसनामाप्ये ॥ १०० ॥

किरादिभ्यः श्रन्थादिभ्यश्चाप्ये कर्तरि तङानां भवति। अवकिरते हस्ती स्वयमेव। श्रथ्नीते माला स्वयमेव। ग्रथ्नीते माला स्वयमेव। चिकीर्षते कटः स्वयमेव। आप्य इति किम्? अवकिरति हस्ती हस्तिपकमः|

लुङ्यचः ॥१०१॥

लुङ्विषये अजन्ताद् व्याप्ये कर्तरि तङानां भवन्ति। अहोष्ट हविः स्वयमेव, अजेष्ट रोग स्वयमेव। लुङिति किम्? जहुत इति मा भूत्। अच इति किम्? अघस्तेति मा भूत्। आप्य इत्येव। अहैषीत्।

स्नुनमः स्वयम् ॥ १०२ ॥

स्नुनमिभ्याम् अनन्यप्रेरिते कर्तरि तङानां भवन्ति। प्रस्नुते गौः स्वयमेव। नमते दण्डः स्वयमेव। स्वयमिति किम्? प्रस्नौति गौर्दोग्धु कौशलेन। नमति पल्लवो वातेन।

सृजः श्राद्धे ॥ १०३॥

सृजतेः श्रद्धोपपन्ने कर्तरि तङानां भवन्ति। ससृज मालां धार्मिकः| श्राद्ध इति किम्? ससर्ज मालां मालिकः।

शे श्यन् ॥ १०४||

शेविषये सृजतेः श्राद्धे कर्तरि श्यन् भवति। सृज्यते माला धार्मिकैः| श्राद्ध इत्येव। सृजति मालां मालिकः।

लुङि ते चिण् ॥ १०५ ॥

लुङि तेभूते परतः सृजः श्राद्धे कर्तरि चिण् भवति। असर्जि माला धार्मिकः। त इति किम्? असृक्षातां मालां धार्मिकौ। श्राद्ध इत्येव। व्यत्यसृष्ट मालां मालिकसमूहः। कथम् —..... युज्यते ब्रह्मचारीति? दैवादिकेन सिद्धम्।

उदश्चरः साप्यात् ॥ १०६॥

उत्पूर्वाच्चरतेर्व्याप्ययुक्तात् तङानां भवन्ति। गेहमुच्चरते।

साप्यादिति किम् ? धूम उच्चरति ।

समस्तृतीयायुक्तात् ॥ १०७॥

समो विशेष्याच्चरतेस्तृतीयान्तेन युक्तात् तङानां भवन्ति । रथेन सञ्चरते । सम इति किम् ? रथेन चरति । तृतीयायुक्तादिति किम् ? उभौ लोकौ सञ्चरसि, इमं चामुं च देवल 1

दाणः सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ १०८ ॥

समो विशेष्याद् दाणस्तृतीयान्तेन युक्तात् तङानां भवन्ति सा चेत तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवति । दास्या सम्प्रयच्छते । सम्प्रदानस्य करणत्वविवक्षायामियं तृतीया । सा चेयमशिष्टव्यवहार एव लौकिकी विवक्षा तत्र तस्याः साधकतमत्वात् । सा चेच्चतुर्थ्यर्थं इति किम् ? दास्या सम्प्रयच्छनि भिक्षाम् । तृतीयायुक्तादित्येव । दास्यै सम्प्रयच्छति भिक्षाम् ।

उपयम उद्वाहे || १०९ ॥

उपपूर्वाद्यम उद्वाहे वर्तमानात् तङानां भवन्ति । कन्यामुपच्छते । उद्वाह इति किम् ? शाटकमुपयच्छति ।

आमः कृञः प्राग्वत् ॥ ११०॥

आमन्तात् परात् करोतेरामः पूर्वस्या प्रकृतेर्यथा दृष्टास्तथा तङाना भवन्ति, न भवन्ति च । ईहाञ्चक्रे । ईक्षाञ्चके । बिभराञ्चक्रे, बिभराञ्चकार । जागराञ्चकार । कृञ इति किम् ? ईहाम्बभूव ।

सनः ॥ १११ ॥

उक्ते वक्ष्यमाणे च प्रकरणे सनन्तात् प्राग्वत् तङानां भवन्ति, यथा प्रकृतेर्दृष्टा । आस्ते, आसिसिषते । भुङ्क्ते, वुभुक्षते ।

स्मृदृशः ।। ११२ ॥

स्मृदशिभ्यां सनन्ताभ्यां तङानां भवन्ति । सुस्मूर्षते, दिदृक्षते ।

अननोर्ज्ञः ॥ ११३ ॥

अनुरहिताज् जानातेः सनन्तात् तङानां भवन्ति । जिज्ञासते धर्मम् । अननोरिति किम् ? पुत्रमनुजिज्ञासति ।

श्रवोऽनाङ्प्रतेः ॥ ११४ ॥

आङ्प्रतिरहिताच्छृणोतेः मनन्तात् तङानां भवन्ति । शुश्रूषते गुरून् । अनाङ्प्रतेरिति किम् ? आशुश्रूषति, प्रतिशुश्रूषति ।

शदेः शिति ।। ११५ ।।

शदेः शिद्विषये तङानां भवन्ति । शीयते । शितीति किम् ? शत्स्यति ।

मृङो लुङ लिङोश्च ॥ ११६ ॥

म्रियतेर्लुङ्विषये लिङ्विषये शिद्विषये च तङानां भवन्ति । अमृत, मृषीष्ट, म्रियते । एतेष्विति किम् ? ममार ।

प्रादेरजाग्रदन्ताद् युजेरयज्ञपात्रेषु ।। ११७ ॥

प्रादिभ्योऽजादिभ्योऽजनेभ्यश्च पराद् युजेस्तङानां भवन्ति, यज्ञपात्रविषपरश्चेदस्य प्रयोगो न भवति। उपयुङ्क्ते, नियुङ् क्ते, उद्युङ्क्ते, प्रयुङ्क्ते। अजाद्यदन्नादिति किम्? सयुनक्ति। अयज्ञपात्रे ष्विति किम् यजपात्राणि प्रयुनक्ति।

समः क्ष्णुवः ॥ ११८ ॥

सपूर्वात् क्ष्णुतेस्तङानां भवन्ति। सक्ष्णुते शस्त्रम्।

भुजोऽपालने ॥ ११९ ॥

सुजोऽनवने वर्तमानात् तङानां भवन्ति। भुङ्क्ते। अपालन इति किम्? भुनक्ति पृथिवीं राजा।

प्रयोजकाद भीस्मेर्णः ॥ १२० ॥

प्रयोजकतो यो भीस्मी ताभ्यां परो यो णिच् तदन्तात् तङाना भवन्ति। मुण्डो भीषयते। जटिलो विस्मापयते। प्रयोजकादिति किम्? कुञ्चिकयैन भाययति।

गृधिवञ्चः प्रलम्भने ॥ १२१ ॥

गृधिवञ्चिभ्यां ण्यन्ताभ्यां प्रलम्भने वर्तमानाभ्यां तङानां भवन्ति। माणवकं गर्धयते। माणवकं वञ्चयते। प्रलम्भन इति किम्? श्वानं गर्धयति। अहिं वञ्चयति।

लियः पूजाभिभवयोश्च ॥ १२२ ॥

लीयतेर्लिनातेर्वा ण्यन्तात् पूजायां गम्यमानायामभिभवे प्रलम्भने च तङानां भवन्ति। जटाभिरालापयते। पूजामधिगच्छतीत्यर्थः। श्येनो वर्तकाम् अपलापयते। अभिभवतीत्यर्थः। कस्त्वामुल्लापयते? कस्त्वा विसंवादयतीत्यर्य। पूजादिष्विति किम्? घृतं विलीनयति।

मिथ्यायोगे कृञोऽभ्यासे ॥ १२३ ॥

मिथ्याशब्देन योगे कृञो ण्यन्तात् पोनःपुन्ये तङानां भवन्ति। पदं मिथ्यां कारयते। मिथ्यायोग इति किम्? पदं साधु कारयति। कृश **इति** किम्? पदं मिथ्यां वाचयति। अभ्यास इति किम्? सकृत् पदं मिथ्यां कारयति।

फलवति ॥ १२४ ॥

ण्यन्तात् फलवति कर्तरि तङाना भवन्ति। कारयते। फलवतीति किम्? कारयति।

[**णिचश्च**। पा० १।३।७४ **]**

पाठे विभाषितात् ॥ १२५ ॥ [स० क० ३।१।१२१]

पाठे विभाषितानेभ्य फलवति कर्तरि तङानां भवन्ति। पचते कुरुते। पाठे इति किम्? क्रमते क्रामतीति विनापि फलवत्सम्बन्धेन तङानां भवन्ति। फलवतीत्येव पचन्ति कमकराः।

ञितः ॥ १२६ ॥

ञितः क्रियार्थात् फलवति कर्तरि तङानां भवन्ति। कण्डूयते। अन्यत्र कण्डूयति।

अपवदः ॥ १२७ ॥

अपपूर्वाद् वदः फलवति कर्तरि तङानां भवन्ति। अपवदते। अन्यत्रापवदति।

समुदाभ्यो यमेरग्रन्थे ॥ १२८ ॥

सम् उद् आङ् इत्येवपूर्वाद् यमेरग्रन्थविषये। फलवति कर्तरि तङानां भवन्ति। व्रीहीन् सयच्छते। भारमुद्यच्छते। रज्जुमायच्छते, अन्यत्र व्रीहीन सयच्छति। अग्रन्थ इति किम् ? उद्यच्छति चिकित्सां वैद्य।

अप्रादेर्शः ॥ १२९ ॥

प्रादिरहिताज् जानातेः फलवति कर्तरि तङानां भवन्ति। गां जानीते। अन्यत्र गां जानाति। अप्रादेरिति किम् ? स्वर्गलोकं प्रजानाति।

शब्दान्तरगतौ वा ॥ १३० ॥

शब्दान्तरेण गम्यमानायां कर्तु क्रियाफल्वत्तायां तङानां भवन्ति वा | स्वः कटं कारयते, स्वः कटं कारयति। स्वः यज्ञं यजते, स्वः यज्ञं यजति। एवं सर्वत्र।

नानुपराभ्यां कृञः ॥ १३१ ॥

अनुपराभ्यां विशेष्यात् कृञः फलवति कर्तरि तङानां न भवन्ति। अनुकरोति, पराकरोति। कथम् — गङ्गामनु कुरुते तप इति ? नात्र करोतिरनुना विशेष्यः।

प्रत्यत्यभीनां क्षिपः ॥ १३२ ॥

प्रति अति अभि इत्येतेषां विशेष्यात् क्षिपः फलवति कर्तरि तङानां न भवन्ति। प्रतिक्षिपति, अतिक्षिपति, अभिक्षिपति। षष्ठीनिर्देशः किम्? माणवकं प्रति क्षिपते।

प्राद् वहः ॥ १३३ ॥

प्रपूर्वाद् वहः फलवति कर्तरि तङानां न भवन्ति। प्रवहति। प्रादिति किम् ? वहते।

परेर्मृषश्च ॥ १३४ ॥

परेर्विशेष्यान मृषो वहश्च फलवति कर्तरि तङानां न भवन्ति। परिमृष्यति, परिवहति। कथम्- माणवकः परिमृष्यते, वने परि- वहत इति ? नैतौ परेर्विशेष्यौ।

रमो व्याङोश्च ॥ १३५ ॥

व्याङोः परेश्च विशेष्याद् रमस्तङानां न भवन्ति। विरमति, आरमति, परिरमति। कथम् गृहे परिरमत इति ? नात्र रमिः परेर्विशेष्यः |

उपात् ॥ १३६ ॥

उपपूर्वाद् रमस्तङानां न भवन्ति। कञ्चित् कालमुपरमति।

अव्याप्याद्वा ॥ १३७ ॥

व्याप्यरहिताद् उपपूर्वाद् रमस्तङानां वा न भवन्ति। उपरमते, उपरमति।

अणौ चित्तवत्कर्तृकाण् णेः ॥ १३८ ॥

अण्यन्तो यश्चित्तवत्कर्तृको व्याप्यरहितस्तस्माण् ण्यन्तात् फलवति [१२४] इति प्राप्तास्तङानां न भवन्ति। आस्ते माणवकः, आसयति माणवकम्। अणाविति किम्? आरोहयमाणं प्रयोजयति, आरोहयते। चित्तवत्कर्तृकादिति किम्? शुष्यन्ति व्रीहयः, शोषयते व्रीहीन् आतपः। अव्याप्यादित्येव। कटं कुर्वाणं प्रयोजयति, कारयते।

चलनाहारार्थात् ॥ १३९ ॥

चलनार्थाद् आहारार्थाच्च ण्यन्तात् फलवति [१२४] इति प्राप्तास्तङानां न भवन्ति। चलयति, कम्पयति। आशयति, भोजयति।

प्रुद्रुस्रुबुधयुधेङ्नशजनः ॥ १४० ॥

एभ्यो ण्यन्तेभ्यः फलवति [१२४] इति प्राप्तास्तङानां न भवन्ति। प्रावयति, प्रापयतीत्यर्थः। द्रावयति द्रवीकरोतीत्यर्थः | स्रावयति स्यन्दयतीत्यर्थः। गत्यर्थेभ्यस्तु चलनार्थात् [१३९] इत्येव सिद्धः प्रतिषेधः | बोधयति माणवकं ग्लोकम्। योधयति काष्ठम्। अध्यापयति माणवकं वेदम्। नाशयति रोगम्। जनयति सुखम्।

न पादमायमायसपरिमुहात्तिरुचिनृतिधेट्वदवसः ॥ १४१ ॥

पादिभ्यो ण्यन्तेभ्यः फलवति [१२४] इति प्राप्तास्तङानां न न भवन्ति, अपि तु भवन्त्येव। पिबत्यत्तिधेटाम् आहारार्थात् [१७९] इति प्रतिषेधस्य पुन प्रतिषेधः, नृतेश्चलनार्थात् ० [१३९] इति, अणावव्याप्यात् [१३८] इति च। एवमपि शेषाणाम्। पाययते, दमयते, आयामयते, आयासयते, परिमोहयते, आदयते, रोचयने नतयते, धापयते, वादयते, वासयते।

वा क्यषः ॥ १४२ ॥

क्यपन्तात् तङानां वा भवन्ति। लाहितायति, लोहितायते।

द्युद्भ्यो लुङि ॥ १४३ ॥

द्युतादिभ्यो लुङि परतस्तङानां वा भवन्ति। व्यद्युतत् व्यद्योतिष्ट। अश्वितत् अश्वेतिष्ट।

वृद्भ्यस्यसनोः ॥ १४४ ॥

वृतादिभ्यः स्ये सनि च तङानां वा भवन्ति। वत्स्यीति, वर्तिष्यते। विवृत्सति, विवर्तिषते। वत्स्यति वविष्यते। विवृत्सति, विवर्धिषते। कल्प्स्यति, कल्पिष्यते। चिक्लृप्सति, चिकल्पिषते। स्यसनोरिति किम्? वर्तते।

लुटि क्लृपः ॥ १४५ ॥

लुटि कृपस्तङानां वा भवन्ति। कल्प्ता, कल्पिता।

युष्मदि मध्ममत्रयम् ॥ १४६ ॥

युष्मदि कारके प्रयुज्यमाने तङामतङा च मध्यमत्रय भवति। त्वं पचसि, युवां पचथः, यूयं पचथ। त्व पचसे, युवां पचेथे, यूयं पचध्वे। सामर्थ्यलभ्यमानत्वादप्रयुज्यमानेऽपि मध्यमत्रयं पचसि, पचथः, पचथ। पचसे, पचेथे**, पचध्वे**।

अस्मद्युत्तमम् ॥ १४७ ॥

अस्मदि कारके प्रयुज्यमाने तङातङां च मध्यमत्रयं भवति। अहं **पचामि**, आवां पचावः, वयं पचामः। अहं पचे, आवां पचावहे, वयं पचामहे। एवमप्रयुज्यमानेऽपि। प्रथमत्रयं तु सामान्यविहितमध्यमोत्तमाभ्यां युष्मदस्मद्विषये बाधितत्वाच्छेषेऽवतिष्ठते। एहि मन्ये रथेन यास्यसि, न हि यास्यसि, यातस्ते पितेति स्वविषय एव मध्यमोत्तमौ भवतः।

एकद्विबहुषु ॥ १४८ ॥

यथोक्तं त्रयमेकद्विबहुषु यथाक्रमं भवति। स पचति, तौ पचतः,

ते पचन्ति। इत्येवमादि।

इति चान्द्रे व्याकरणे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः।

स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भस्ङसिभ्याम्भस्ङसोसाम्-

ङ्यस्सुप् ॥१॥

एषां त्रयं त्रयमेकद्विबहुषु भवति। एते च सामर्थ्यादेकत्वादिमदर्थवाचिनः शब्दात् परे भवन्ति। अत एव च क्रियार्थान् न भवन्ति, क्रियायां असत्त्वभूतायाम् एकत्वादिभिः सह सम्बन्धाभावात् तव्यादिभिश्च बाधितत्वात्। तिङन्तान्न भवन्ति, तिङ्भिरेवैकत्वादीनामुक्तत्वात्। शेषेभ्यो भवन्ति। दृषत् दृषदौ दृषदः, दृषदम् दृषदी, दृषदः, दृषदा, दृषद्भ्याम्, दृषद्भिः, दृषदे, दृषद्भ्याम्, दृषद्भ्यः, दृषदः, दुषद्भ्याम् दृषद्भ्यः, दृषदः, दृषदो, दृषदाम्, दृषदि, दृषदो, दृषत्सु। एव कुमारी, कुमार्य्यौ कुमार्यः। एव खट्वा, खट्वे, खट्वा। तान्येतानि सप्त त्रयाणि सप्त विभक्तयो भवन्ति, विभागो विभक्तिरिति कृत्वा।

अतो भिस ऐस् ॥ २ ॥

अकारान्ताच्छब्दात् परस्य भिस ऐस् आदेशो भवति। वृक्षैः, प्लक्षैः। अत इति किम्? अग्निभिः। तपरः किम्? मालाभिः।

इदमदसो कात् ॥३॥

इदमोऽदसश्च कादेव परस्य भिस ऐस् आदेशो भवति। इमकैः, अमुकैः। कादिति किम्? एभिः, अमीभिः।

टाङसोरिनस्यौ ॥४॥

टाङसित्येतयोरकारान्तात् परयोरिन स्य इत्येतावादेशौ भवतः ।

वृक्षेण, वृक्षस्य ।

ङेङस्योर्यातौ ॥ ५॥

ङेङस्योरकारान्तात् परयोर्य आत् इत्यतावादेशौ भवतः । वृक्षाय, वृक्षात् ।

सर्वादिभ्यः स्मैस्मातौ ॥ ६॥

सर्वादिभ्योऽकारान्तेभ्यः परयोर्ङेङस्यो स्म स्मात् इत्येतावादेशौ भवतः । सर्वस्मै सर्वस्मात् । विश्वस्मै, विश्वस्मात् । अत इत्येव | भवते, भवतः । सर्व । विश्व । उभ । उभय । इतर । उतम । इतर । अन्य | अन्यतर । त्व । त्वद् । नेम । सम । सिम | पूर्वपरावर- दक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसञ्ज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगोपसव्यानयोः । त्यद् । तद् । यद् । अदस् । इदम् । एतद् । एक । द्वि । युष्मद् । अस्मद् । भवतु । किम् ।

ङेः स्मिन् ॥७॥

ङि इत्येतस्य सर्वादिभ्यः परस्य स्मिनादेशो भवति । सर्वस्मिन् । अत इत्येव । भवति ।

जसः शी ॥८॥

सर्वादिभ्यः परस्य जसः शीरादेशो भवति । सर्वे । अत इत्येव । सर्वा ।

आत् आमः साम् ||९||

अवर्णान्तेभ्यः सर्वादिभ्यः परस्यामः सामादेशो भवति । सर्वेषाम्, सर्वासाम् | आदिति किम् ? भवताम् ।

नान्यच्च नामाप्रधानात् ॥ १०॥

नामभूतेभ्योऽप्रधानभूतेभ्यश्च सर्वादिभ्यो यदुक्तं यच्चान्यत् सर्वादिकार्य तन्न भवति । विश्वो नाम कश्चित् तस्मै विश्वाय देहि । अतिविश्वाय, प्रियविश्वाय ।

तृतीयार्थयोगे ॥ ११ ॥

तृतीयार्थेन योगे सर्वादिभ्यो यदुक्त यच्चान्यत् सर्वादिकार्यं तन्न, भवति । मासेन पूर्वाय, मासपूर्वाय ।

चार्थसमासे ||१२||

चार्थसमासविषये सर्वादिभ्यो यदुक्तं यच्चान्यत् सर्वादिकार्यं तन्न भवति । दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम् । समास इति किम् ? अमुष्मै च तस्मै च देहि |

शी वा ||१३||

चार्थसमासविषये सर्वादिभ्यः शीभावो यस्योक्तस्तस्य वा भवति । पूर्वोत्तरे, पूर्वोत्तरा ।

प्रथमचरमतयायाल्पार्धनेमकतिपयात् ॥ १४ ॥

शीभावो यस्योक्तस्तस्य प्रथमादिभ्यो वा भवति। प्रथमे, प्रथमा। चरमे, चरमा। द्वितये, द्वितया। द्वये, द्वया। अल्पे, अल्पा। अर्धे, अर्धा | नेमे, नेमा। कतिपये, कतिपया।

पूर्वादिभ्यो नवभ्यः स्मात्स्मिनौ च ॥ १५ ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यः स्मात्स्मिनौ यथास्थानं भवतः शीभावश्च वा। पूर्वस्मात् पूर्वात् पूर्वस्मिन् पूर्वे, पूर्वे, पूर्वा। परस्मात् परात् परस्मिन् परे परे, परा। नवभ्य इति किम् ? त्यस्मात्, त्यस्मिन्, त्ये।

स्मै च तीयात् ॥१६॥

स्मै स्मात्स्मिनौ च तीयान्ताद् यथास्थानं वा भवन्ति। द्वितीयस्मै, द्वितीयाय, द्वितीयस्मात्, द्वितीयात् द्वितीयस्मिन्, द्वितीये।

आप औतः शीः ॥ १७॥

आबन्तात् परस्य औकारस्य शीभावो भवति। माले तिष्ठतः। माले पश्य।

नपुंसकात् ॥१८॥

नपुंसकात् परस्य औतः शीभावो भवति। कुण्डे तिष्ठतः। कुण्डे पश्य।

जस् शसो शिः ॥ १९ ॥

नपुंसकात् **परयोर्जस्शसो** शिभावो भवति। कुण्डानि तिष्ठन्ति। कुण्डानि पश्य।

अष्टाभ्य औश् ॥२०॥

अष्टन्शब्दात् परयोर्जस्शसोरौश् भवति। अष्टौ तिष्ठन्ति। अष्टौ पश्य। आत्त्वनिर्देशः किम् ? अष्ट तिष्ठन्ति अष्ट पश्य।

ष्णः संख्यायां लुक् ॥२१॥

षकारान्ताया नकारान्तायाश्च सख्यायां परयोर्जस्शसोर्लुग् भवति। षट् तिष्ठन्ति, षट् पश्य। पञ्च तिष्ठन्ति, पञ्च पश्य।

कतेः ||२२||

कतिशब्दात् परयोर्ज सोर्लुग् भवति। कति तिष्ठन्ति ? कति पश्य।

स्वमोर्नपुंसकात् ||२३||

सु अम् इत्येतयोर्नपुंसकात् परयोर्लुग् भवति। जतु तिष्ठति। जतु पश्य।

अतोऽम् ॥२४॥

अकारान्तान्, नपुंसकात् परयो स्वमोरम् भवति। कुण्डं तिष्ठति। कुण्डं पश्य।

डतरादिभ्यः पञ्चभ्योऽनेकतरात् तः ॥ २५ ॥

डतरादिभ्यः पञ्चभ्य एकतरवर्जितेभ्यो नपुंसकलिङ्गेभ्य परयो स्वमोस्तकारः आदेशो भवति। कतरत् तिष्ठति ? कतरत् पश्य। कतमत् तिष्ठति ? कतमत् पश्य। इतरत् तिष्ठति, इतरत् पश्य। अन्यत् तिष्ठति, अन्यत् पश्य। अन्यतरत् तिष्ठति, अन्यतरत् पश्य। पञ्चभ्य इति किम् ? पूर्वं तिष्ठति, पूर्वं पश्य। अनेकतरादिति किम् ? एकतरं तिष्ठति, एकतरं पश्य।

युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ॥ २६ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य सोऽशादेशो भवति। तव, मम।

ङेसुटोऽम्॥२७॥

ङे इत्येतस्य सुटा च युष्मदस्मद्भ्यां परेषाममादेशो भवति।

तुभ्यं दीयते मह्यं दीयते। त्वम् अहम्। युवाम्, आवाम्। यूयम्,

वयम्। त्वाम् माम्। युवाम्, आवाम्।

शसो नः ||**२८**||

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शस आदेर्नकारादेशो भवति, सकारस्य च सयोगान्तलोपः। युष्मान् अस्मान्।

भ्यसोऽभ्यम् ॥ २९ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य भ्यसोऽभ्यम् आदेशो भवति। युष्मभ्यं दीयते, अस्मभ्यं दीयते।

ङसेश्चात् ||**३०**||

ङसेस्तत्सहचरितस्य च भ्यसोऽदादेशो भवति। त्वत्, मत्।

युष्मत् अस्मत्।

आम आकम् ||**३१**||

युष्मदस्मद्भ्यां परस्याम् आकमादेशो भवति। युष्माकम्, अस्माकम्।

ह्रस्वापो नुट् ॥**३२॥**

ह्रस्वान्तादाबन्ताच्च परस्यामो नुड् भवति। पटूनाम्, वृक्षाणाम्। खट्वानाम्।

संख्याया अनतः ||**३३**||

अच्छब्दान्तवर्जिताया संख्याया परस्यामो नुड् भवति। चतुर्णाम्, पञ्चानाम्, षण्णाम्। अनत इति किम् ? त्रिंशताम्, तावताम्।

त्रयाणाम ||**३४**|

त्रिंशब्दस्यामन्तस्य त्रयाणामिति निपात्यते।

स्त्रीयुभ्याम् ॥३५॥

स्त्रियां य ईकार ऊकारश्च ताभ्यां परस्यामो नुड् कुमारीणाम्, ब्रह्मबन्धूनाम्। स्त्रीग्रहणं किम् १ ग्रामण्याम्, खलप्वाम्। यूभ्यामिति किम्। शरदाम्।

सेयुवो वा ॥ ३६ ॥

इयुवौ ययोर्विद्यते ताभ्यां परस्यामो नुड् वा भवति। श्रियाम्, श्रीणाम्। श्रीणामिति व्यवस्थितविभाषया छन्दस्येव। भ्रुवाम्, भ्रूणाम्।

स्त्रीणाम् ॥३७॥

स्त्रीणामित्यामन्तो निपात्यते।

सुपोऽसंख्याल्लुक् ॥३८॥

अविद्यमानसंख्यात् परस्य सुपो लुग् भवति। उच्चैः नीचैः | अस्मादेव लिङ्गादसख्यादपि सुबुत्पत्तिरनुमीयते।

ऐकार्थ्ये ॥ ३९ ॥

एकार्थीभावे सुपो लुग् भवति। पुत्रीयति। राजपुरुषः। औपगवः।

ततः प्राक् कारकात् ॥४०॥

प्राक् कारकसशब्दनाद् [२२११६] यदेकार्थ्ये ततः सुपो लुग् भवति। उपाग्नि। प्राक् कारकादिति किम् ? कष्टश्रितः।

नातोऽमपञ्चम्याः ||४१॥

प्राक् कारकादेकार्थादकारान्तात् परस्य सुपो लुग् न भवति अम् तु भवत्यपञ्चम्या उपकुम्भम्। अपञ्चम्या इति किम्। उपकुम्भादानय **।**

तृतीयासप्तम्योर्वा ॥४२॥

प्राक् कारकादेकार्थदकारान्तात् परयोस्तृतीयासप्तम्योर्वाम् भवति। उपकुम्भं कृतम्, उपकुम्भेन कृतम्। उपकुम्भं निधेहि उपकुम्भे **निधेहि**।

क्रियाप्ये द्वितीया ॥ ४३ ॥

क्रियाया व्याप्ये द्वितीया विभक्तिर्भवति। कट करोति। आदन पचति। आदित्यं पश्यति। ओदन पच्यत इत्योदनशब्दाद् व्याप्यता न गम्यते। किं तर्हि ? तिङन्तात्। कटं करोति विपुलं दर्शनीयमिति गुणयुक्तस्य व्याप्यतास्त्येव। ईप्सितेऽपि व्याप्यत्वाद् द्वितीया **सिद्धा**।

गां **दोग्धि** पयः। पौरवं गां याचते। गामवरुणद्धि व्रजम्। माणवक पन्थान पृच्छति। पौरव गा भिक्षते। वृक्षमवचिनोति फलानि। माणवकं धर्मं ब्रूते। माणवकं धर्ममनुशास्ति। एवमनीप्सितेऽपि। अहिं लङ्घयति। विषं भक्षयति। यन्नवेप्सित नाप्यनीप्सित तत्रापि भवति। ग्राम गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पतीति।

गतिबोधाहारशब्दार्थानाप्यानां प्रयोज्ये ॥ ४४ ॥

गत्यर्थानां बोधार्थानामाहारार्थानां शब्दार्थानामनाप्यानां च प्रयोज्यकर्तरि द्वितीयाविभक्तिर्भवति । सामर्थ्याच्च प्रयोजक-व्यापारेणैवास्य व्याप्यता भवतीति गम्यते । गमयति माणवकं ग्रामम् यापयति माणवकं ग्रामम् । बोधयति माणवकं श्लोकम्, वेदयति माणवकं धर्मम्। भोजयति माणवकम् ओदनम् आशयति माणवकमोदनम्। अध्यापयति माणवकं वेदम् । पाठयति माणवकं वेदम् । आसयति देवदत्तम्, शाययति देवदत्तम् एतेषामेवेति किम् ? पाचयत्योदनो देवदत्तेन । प्रयोज्य इति किम् ? गच्छति देवदत्तः । यदा तर्हि गमयति देवदत्तं यज्ञदत्तस्तमपरः प्रयुङक्ते, तदा गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति भवितव्यम्, गमयतेरगत्यर्थत्वात् ।

हृक्रोर्वा ॥ ४५ ॥

हृञः कृञश्च प्रयोज्ये कर्तरि द्वितीया वा भवति । हारयति भांर देवदत्तः देवदत्तेनेति वा । अभ्यवहारयति सक्तुं देवदत्त देवदत्ते - नेति वा । कारयति कटं देवदत्त देवदत्तेनेति वा ।

दृशभिवाद्योस्तङाने ॥ ४६ ॥

दृशेरभिवादेश्च प्रयोज्ये कर्तरि तङानविषये प्रयोगे द्वितीया वा भवति । दर्शयते राजा भृत्यान् भृत्यैरिति वा ।

अभिवादयते गुरुः देवदत्तं देवदत्तेनेति वा । तङाने इति किम् ? दर्शयति चित्रं देवदत्तेन । अभिवादयति गुरुः माणवकेन |

न नीखाद्यदिह्वाशब्दायक्रन्दः ॥ ४७ ॥

नयत्यादीनां प्रयोज्ये कर्तरि द्वितीया न भवति । नाययति देव- खादयति देवदत्तेन । आदयति देवदत्तेन । आह्वाययति देवदत्तेन । शब्दाययति देवदत्तेन । क्रन्दयति देवदत्तेन ।

वरनियन्तृके ॥ ४८ ॥

हे प्रयोज्ये कर्तरि नियन्तृरहिते द्वितीया न भवति । वाहयति भारं देवदत्तेन । अनियन्तृक इति किम् ? वाहयति बलीवर्दान् ।

भक्षेरहिंसायाम् ॥ ४९ ॥

भक्षेरहितार्थस्य प्रयोज्ये कर्तरि द्वितीया न भवति । भक्षयति पिण्डीं देवदत्तेन । अहिंसायामिति किम् ? भक्षयति बलीवर्दान् सस्यम् । ग्राममधिशेत इति व्याप्यविवक्षैव । एव ग्राममधितिष्ठति, वृक्षमध्यास्ते धर्ममभिनिविशते त्रिरात्रमुपवसति ग्राममनुवसति, पर्वतमधिवसति आवसथमावसतीति । क्वचिदाधारविवक्षा । सज्ञा सज्ञिन्यभिनिविशते । अक्षैर्दीव्यतीति करणविवक्षा, अक्षान् दीव्यतीति व्याप्यविवक्षा, अक्षेषु दीव्यतीत्याधारविवक्षा । विवक्षातो हि कारकाणि भवन्ति । तद्यथा, बलाहको विद्योतते विद्युतम् । बलाहके विद्योतते विद्युत् । बलाहकाय विद्योतते विद्युत् । बलाहकाद् विद्योतते विद्युत् | बलाहके विद्योतते । बलाहकेन विद्योतत इति ।

समयानिकषाहाधिगन्तरान्तरेण युक्तात् ॥ ५० ॥

समयादिभिर्युक्ताद् द्वितीया स्यात् । समया ग्रामम् | हा देवदत्तम् । धिग् देवदत्तम् । अन्तरा गार्हपत्यमाहवनीयं च वेदि । अन्तरा- शब्दस्य मध्यार्थवाचित्वाद् वेदिर्नान्तराशब्देन युक्तेति ततो न द्वितीया । अन्तरेण धर्मं सुख न भवति । इह कथं न

भवति - किं ते केशवार्जुनयोरन्तरेण गतेनेति ? लाक्षणिकत्वाद् अस्य ग्रहणं न भवति। बुभुक्षितो न प्रतिभाति किञ्चिदिति बुभुक्षिंत प्रति न प्रकाशते किञ्चिदित्यर्थः। सम्बन्ध तु षष्ठी। देवदत्तस्य न प्रतिभाति।

द्वित्वेऽध्यादिभिः ॥ ५१ ॥

अन्यादिभिर्योगे तेषामेव द्वित्वे द्वितीया स्यात्। अध्युपर्यधसा

सामीप्ये" [६|३|३] सूत्रेण द्वित्वम्। अध्यधि ग्रामम्, उपर्युपरि ग्रामम्, अधोऽधो ग्रामम्। द्वित्व इति किम् ? हर्म्यस्योपरि प्रासादः। मासमधीते, क्रोशमधीत इति क्रियाप्य एव द्वितीया। तथा कोशं कुटिला नदीति भवतेर्गम्यमानत्वात्। कालभावाध्वना च सर्वक्रियाभिर्व्याप्यत्वात्। मासेनानुवाकोऽधीत इति करण एव तृतीया। माममधीतोऽनुवाको न चानेन गृहीत इति नात्र करणत्वम् असाधकतमत्वात्। अद्य भुक्त्वा देवदत्तो द्व्यहाद् भोक्तेति क्रियावधेरेव पञ्चमी। द्व्यहे भोक्तेत्याधार एव सप्तमी। इहस्थोऽयमिष्वास कोशाल्लक्ष्यं विध्यतीत्यवधेरेव पञ्चमी। कोशे लक्ष्यं विध्यतीत्याधार एव सप्तमी।

सर्वाभिर्युभयात् तसा ॥ ५२ ॥

सर्वादिभिस्तसन्तैर्युक्ताद् द्वितीया स्यात्। सर्वतो ग्रामम्, अभितो ग्रामम् परितो ग्रामम्, उभयतो ग्रामम्।

एनपा ॥ ५३ ॥

एनपा योगे द्वितीया स्यात्। दक्षिणेन ग्रामम्। उत्तरेण **ग्राम**म्।

लक्षणवीप्सेत्थंभूतेष्वभिना ॥ ५४ ॥

लक्षणादिष्वर्थेष्वभिना योगे द्वितीया स्यात्। वृक्षमभि विद्योतते। वृक्षं वृक्षमभि तिष्ठति। साधुर्देवदत्तो मातरमभि।

प्रतिपरिभ्यां भागे च ॥५५॥

प्रतिपरिभ्यां युक्ताल्लक्षणादिषु भागे चार्थे द्वितीया स्यात्। वृक्षं प्रति विद्योतते। वृक्षं वृक्षं प्रति तिष्ठति। साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति। यदत्र मां प्रति स्यात्। वृक्षं परि विद्योतते। वृक्षं वृक्षं परि तिष्ठति। साधुर्देवदत्तो मातरं परि। यदत्र मा परि स्यात्।

अनुना ॥५६॥

लक्षणादिष्वर्येषु भागे चार्थेऽनुना युक्ताद् द्वितीया स्यात्। वृक्षमनु विद्योतने। शाकल्यस्य सहितामनु प्रावर्षत्। हेतुरपि हि लक्षणं भवति। वृक्षं वृक्षमनु तिष्ठति। साधुर्देवदत्तो मातरमनु। यदत्र मामनु स्यात्।

सहार्थे ॥ ५७॥

सहार्थेऽनुना युक्ताद् द्वितीया स्यात्। नदीमन्ववसिता सेना।

नद्या सहेत्यर्थः।

हीन || ५८ || [पा० ११४१८६, स० १|१|१६२]

हीनेऽर्थोऽनुना युक्ताद् द्वितीया स्यात । अन्वर्जुनं योद्धारः ।

उपेन ॥५९॥

हीनेऽर्थे उपेन युक्ताद् द्वितीया स्यात् । उपार्जुन योद्धार ।

सप्तम्याधिक्ये ॥ ६० ॥

आधिक्येऽर्थे उपेन युक्ता सप्तमी भवति । उप खार्या द्रोणः ।

स्वाम्येऽधिना ॥ ६१ ॥

स्वाम्यर्थे अधिना युक्तात् सप्तमी भवति । अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः | अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः ।

कर्तरि तृतीया ॥ ६२॥

कर्तरि कारके तृतीया विभक्तिर्भवति । चैत्रेण कृतम् ।

करणे || ६३||

करणे कारके तृतीया स्यात् । दात्रेण लुनाति । परशुना छिनत्ति । प्रकृत्याभिरूपकः, प्रायेण याज्ञिकः, गोत्रेण गार्ग्य इति भवते सर्वत्र सम्भवात् करण एव तृतीया । तथा, समेन धावति । विषमेण धावति । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । पञ्चकेन पशून् क्रीणाति ।

परिक्रियश्चतुर्थी च ॥ ६४ ॥

परिक्रीणातेः करणे कारके चतुर्थी भवति, तृतीया च । शताय परिक्रीतोऽनुब्रूहि । शतेन परिक्रीतोऽनुब्रूहि ।

सहार्थेन ॥ ६५ ॥

सहशब्दार्थेन योग तृतीया स्यात् । पुत्रेण सहागत । पुत्रेण सार्धमागत । तृतीयापि षष्ठीवदप्रधान एव भवति ।

लक्षणे ॥६६ ||

लक्षणे वर्तमानात् तृतीया स्यात् । कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीत् । नाङ्गिनो विकृतिर्लक्ष्यते । अक्ष्णा काणः । तेन हाङ्गेनाङ्गिनो विकृतिर्लक्ष्यत इति ।

संज्ञो व्याप्ये वा ॥ ६७॥

संजानातेर्यद् व्याप्यं ततस्तृतीया वा भवति । मात्रा संजानीते । **मातरं** संजानीते |

हेतौ ॥ ६८॥

तत्क्रियायोग्ये तृतीया स्यात् । अन्नेन वसति । विद्यया यशः । **ऋणे पञ्चमी ॥ ६९ ॥**

ऋणे हेतौ पञ्चमी भवति । शताद् बद्धः । कथं शतेन बन्धित इति ? कर्तरि तृतीयात्र भविष्यति ।

गुणे वा ॥ ७० ॥

पराङ्गभूते हेतौ पञ्चमी वा भवति । जाग्राद् बद्धः, जाड्येन बद्धः । उपलब्धे सन्, उपलब्ध्या सन् । व्यवस्थितविभाषया क्वचित् तृतीयैव । बुद्ध्या मुक्तः, प्रज्ञया मुक्तः ।

षष्ठी हेतुना ॥ ७१ ॥

हेतुशब्देन योगे हेतौ षष्ठी भवति । अन्नस्य हेतोर्वसति ।

सर्वाः सर्वादिभ्यो हेत्वर्थे ॥७२॥

हेत्वर्थे शब्दयोगे सर्वादिभ्यः सर्वा विभक्तयो भवन्ति । को हेतुः ? कं हेतुम् ? केन हेतुना ? कस्मै हेतवे ? कस्माद्धेतोः ? कस्य हेतोः ? कस्मिन् हेतौ ? कि कारणम् ? केन कारणेन १ किं निमित्तम् १ केन निमित्तेन ? किं प्रयोजनम् १ केन प्रयोजनेन १ सर्वादिभ्य इति किम् ? अन्नस्य हेतोर्वसति । हेत्वर्थैरिति किम् ? केन कृतम् ? नामाप्रधानादिभ्यः पूर्वप्रतिषधादेव [१०] न भवन्ति ।

सम्प्रदाने चतुर्थी ||७३ |

यस्मै सम्यक् प्रदीयते तत्र चतुर्थी भवति । देवेभ्यः पुष्प ददाति । सम्प्रदान इति किम् ? रजकस्य वस्त्र ददाति ।

रुचिमति ॥ ७४ ॥

रचियुक्ते कारके चतुर्थी भवति । रोचते देवदत्ताय । कथम् - देवदत्ताय श्लाघते, देवदत्ताय ह्नुते, तिष्ठते कुमारी छात्रेभ्यः, देवदत्ताय शपते, पुष्पेभ्यः स्पृहयतीति ? तादर्थ्ये चतुर्थी भविष्यति । व्याप्यविवक्षायां तु देवदत्तः श्लाघते, पुष्पाणि **स्पृहयतीति** ।

धारेरुत्तमर्णे ||७५ ||

धारयतेरुत्तमर्णे कारके चतुर्थी भवति । देवदत्ताय गां धारयति उत्तमर्ण इति किम् ? गां धारयति देवदत्तः ।

कोपस्थानेनाप्ये ॥७६॥

कोपस्थानेनाप्ये चतुर्थी भवति । देवदत्ताय क्रुध्यति । चैत्राय द्रुह्यति । मैत्रायेर्ष्यति । यज्ञदत्तायासूयति । अनाप्य इति किम् ? देवदत्तमभिक्रुध्यति । यज्ञदत्तमभ्यसूयति । कथम्- देवदत्ताय राध्यति, देवदत्तायेक्षते दैवमिति ? तादर्थ्यचनुर्थ्या सिद्धम् । तथा देवदत्तन याचितोऽयाचितो वा देवदत्ताय प्रतिश्रृणोति, देवदत्तायाश्रृणोति ।

प्रत्यनुभ्यां गृणो व्याप्ये ॥ ७७ ॥

प्रत्यनुपूर्वस्य गृणातेर्येद् व्याप्यं तत्र चतुर्थी भवति । होत्रे प्रतिगृणाति पोत्रेऽनुगुणाति । ग्रामाय गच्छतीति तादर्थ्ये चतुर्थी # । ग्रामं गच्छतीति क्रियाप्ये द्वितीया | मार्गभ्रष्टोऽप्राप्ताय पथे गच्छतीति तादर्थ्ये चतुर्थी । पन्थानं गच्छतीति क्रियाप्ये द्वितीया । पथा गच्छतीति करणे तृतीया । एधेभ्यो व्रजति, पाकाय व्रजति, मूत्राय कल्पते यवागूः, वाताय कपिलिका विद्युत्, आतपाय लोहिनी विद्युदिति तादर्थ्ये चतुर्थी ।

नमः स्वस्तिस्वाहास्वधावषट्छक्तार्थः ॥७८॥

नम आदिभिः शक्तार्थैश्च योगे चतुर्थी भवति । नमो देवेभ्यः | स्वाहा देवेभ्यः, स्वधा पितृभ्यः । वषड् रुद्रेभ्यः । अल मल्लो मल्लाय । समर्थो मल्लो मल्लाय ।

तादर्थ्ये ॥ ७९ ॥

तस्मै इदं तदर्थम् । तदर्थस्य भावे द्योत्ये चतुर्थी भवति । यूपाय दारुः । श्राद्धाय निगर्हते । युद्धाय सनह्यते । पत्ये शेते ।

मन्याप्ये कुत्सायामनावादौ वा ॥ ८० ॥

मन्यतेर्यद् व्याप्यं तस्मिन् नावादिवर्जिते कुत्सायां गम्यमानायां चतुर्थी वा भवति । न त्वां तृणाय मन्ये न त्वां तृणं मन्ये न त्वां शुने मन्ये, न त्वां श्वान मन्ये । चिन्तयामि । श्यना निर्देशः किम् ? मन्यतेरिति किम् ? न त्वां तृणं मन्वे । कुत्सायामिति

किम् ? अश्मानं दृषदं मन्य मन्य काष्ठमुलूखलम् । अनावादाविति किम् ? न त्वां नावं मन्ये । न त्वान्ने मन्ये ।

न त्वा श्रृगाले मन्य । युष्मद् कस्मान्न भवति ? यदि स्यात् कुत्सा न गम्येत ।

अवधेः पञ्चमी ॥८१॥

पदार्थावधेः पञ्चमी भवति । ग्रामाद् गच्छति । चौरेभ्यो बिभेति । चौरेभ्यस्त्रायते । अध्ययनात् पराजयते । यवेभ्यो गा वारयति । यवेभ्यो गा निषेधयति । उपाध्यायादन्तर्धत्ते । उपाध्यायादधीते । नटस्य श्रृणोतीति सम्बन्धी विवक्षित । श्रृङ्गाच्छरो जायते । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । अधर्माज्जुगुप्सते । अधर्माद् विरमति । अधर्मात् प्रमाद्यति । अन्यो देवदत्तात् । भिन्नो देवदत्तात् । व्यतिरिक्तो देवदत्तात् । आराद् देवदत्तात् । इतरो देवदत्तात् । पूर्वो ग्रामात् । प्राग् ग्रामात् । दक्षिणा ग्रामात् । दक्षिणाहि ग्रामात् । सम्बन्ध- विवक्षायां षष्ठी न निवार्यते । पुरो ग्रामस्य, दक्षिणतो ग्रामस्य । उपरि शैलस्य, उपरि ग्रामस्य । अवधिविवक्षाया तसर्थैरपि योगे पञ्चमी भवत्येव । ततः पश्चात्, तत उपरिष्टात् * । प्रासादमारुह्य प्रक्षते, प्रासादात् प्रेक्षत इत्यवधेरेव पञ्चमी । एवमासन उपविश्य प्रेक्षते, आसनात् प्रेक्षते । एव प्रश्नाख्यानयोरपि । कुतो **भवान्** । पाटलिपुत्रादिति । तथा देशकालमानेऽपि । पाटलिपुत्राद् राजगृह सप्त योजनानि सप्तसु योजनेष्विति वा । एव कार्त्तिक्या आग्रहायणी मास इति ।

पर्युपाभ्यां वर्जने ॥ ८२ ॥

वर्जने वर्तमानाभ्यां पर्युपाभ्यां योगे पञ्चमी भवति । परि

त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । अप त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । त्रिगर्तान् वर्जयित्वेत्यर्थः । वर्जन इति किम् ? वृक्षं परि विद्योतते । आ पाटलिपुत्राद् वृष्टो देव इति मर्यादिभिविध्योरवधेरेव पञ्चमी । विना पाटलिपुत्रेण सह वेति शेषः ।

प्रतिना प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥८३ ॥

प्रतिनिधौ प्रतिदाने च वर्तमानेन प्रतिना योगे पञ्चमी भवति । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति । माषानस्मै तिलेभ्यः प्रति प्रयच्छति । प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति किम् ? वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । कुतोऽध्यागच्छति ? कुतः पयागच्छतीत्यवधेरेव पञ्चमी ।

ऋते द्वितीया च ॥ ८४॥

ऋशब्देन योगे द्वितीया भवति पञ्चमी च। ऋते पार्थम्, ऋते पार्थात्।

विना तृतीया च॥ ८५॥

विनाशब्देन योगे तृतीयापञ्चम्यो भवतः, द्वितीया च। विना वातेन, विना वातात्, विना वातम्।

पृथग्नानाभ्याम् ||८६||

एताभ्यां योगे तृतीयापञ्चम्यौ भवतः। पृथग् देवदत्तेन, पृथग् देवदत्तात्। नाना देवदत्तेन, नाना देवदत्तात्।

स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयाद् असत्वार्थात् करणे ||७||

स्तोकादिभ्योऽसत्त्ववचनेभ्यः करणे कारके तृतीयापञ्चम्यौ भवतः। स्तोकेन मुक्तः, स्तोकान्मुक्तः। अल्पेन मुक्तः, अल्पान्मुक्तः। कृच्छ्रेण मुक्तः, कृच्छ्रान्मुक्तः। कतिपयेन मुक्तः, कतिपयान्मुक्तः। असत्त्वार्थादिति किम्? स्तोकेन विषेण हतः। करण इति किम्? स्तोकं चलति। दूरं ग्रामात् अन्तिक ग्रामाद् इत्यवधेरेव पञ्चमी। दूरं ग्रामस्य अन्तिकं ग्रामस्येति सम्बन्धे षष्ठी। दूरं गतः, अन्तिकं गत इति क्रियाप्य द्वितीया। दूरेण गतः, अन्तिकेनः गत इति करणे तृतीया। दूरादागतः, अन्तिकादागतः, दूरेण तिष्ठति, अन्तिकेन तिष्ठति, दूरे तिष्ठति, अन्तिके तिष्ठतीति स्वार्थेष्वेव विभक्तयः। दूरे पन्थाः, अन्तिके पन्थाः इति क्रियाविशेषणम्, भवतेर्गम्यमानत्वात्।

सप्तम्याधारे॥ ८८॥

आधारे सप्तमी विभक्तिर्भवति। कट आस्ते। आकाशे शकुनयः, तिलेषु तैलम्। गङ्गायां गावः | अधीती व्याकरणे इत्याधार एव सप्तमी।

निमित्ताद व्याप्येन॥ ८९॥

व्याप्येन योगे प्रयोजनात् सप्तमी **भवति**।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति, दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्,

केशेषु चमरीं हन्ति, सीम्नि पुष्कलको हतः॥ [महाभाष्यम्]।

यत्क्रिया क्रियाचिह्नम्॥ ९०॥

यस्य क्रिया क्रियान्तरस्य चिह्नं भवति, ततः सप्तमी। गोषु दुह्यमानासु गतः, दुग्धास्वागतः। ब्राह्मणेषु भुञ्जानेषु वृषला आसते। वृषलेष्वासीनषु ब्राह्मणा भुञ्जते। वृषलेषु भुञ्जानेषु ब्राह्मणा आसते। ब्राह्मणेष्वासीनषु वृषला भुञ्जते। क्रियेति किम्? यो जटाभि स भुक्ते। क्रियाचिह्नमिति किम्? यो भुङ क्ते स देवदत्तः।

षष्ठी चानादरे॥ ९१॥

यस्य क्रिया क्रियान्तरस्य चिह्नं भवति तत षष्ठी भवति सप्तमी च, अनादरे गम्यमाने। क्रोशतः प्राव्राजीत्। क्रोशति प्राव्राजीत्। गवां स्वामीति सम्बन्धे षष्ठी, गोषु स्वामीति विषयसप्तमी। एवम्, गवामीश्वरः, गोष्वीश्वरः। गवामधिपतिः, गोष्वधिपतिः। गवां दायादः, गोषु दायादः। गवां साक्षी, गोषु साक्षी। गवां प्रतिभूः, गोषु प्रतिभूः। गवां प्रसूतः आयुक्तः कटकरणे। कुशलो गोषु प्रसूतः। आयुक्त कटकरणस्य,

कटकरणस्य, कुशलः कटकरणे।

यतो निर्धारणम् ॥ ९२ ॥ [स० ३।१।२७२] जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करण निर्धारणम्। यतस्तत् क्रियते तन षष्ठीसप्तम्यौ भवतः। शालय शूकधान्याना पथ्यतमा शालय शूकधान्येषु पथ्यतमा। कृष्णा गवा सम्पन्नक्षीरतमा, कृष्णा गोषु सम्पन्नक्षीरतमा। गच्छता धावन्त शीघ्रतमा, गच्छत्सु धावन्त शीघ्रतमा। माथुरा पाटलिपुत्रकेभ्यः सुकुमारतरा इत्यवधेरेव पञ्चमी। मातरि साधुः, पितरि निपुणः इति विषय एव सप्तमी। । एवमसाधर्मातरीति। तथा केशेषु प्रसितः, केशेषूत्सुक इति। केशैः प्रसितः, केशैरुत्सुक इति कर्तरि करणे वा तृतीया। तथा पुष्येण पायसमश्नीयादिति। पुष्ये पायसमश्नीयादित्याधार एव सप्तमी।

अर्थमात्रे प्रथमा ॥ ९३ ॥

शब्दार्थमात्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति। वृक्षः। स्त्रीः, पुमान्, नपुंसकमिति लिङ्गमपि शब्दार्थ एव। तथा खारी, आढक इति परिमाणमपि शब्दार्थ एव। एको द्वौ बहव इति। संख्यापि शब्दार्थ एव।

सम्बोधने ॥ ९४ ॥

सम्बोधने प्रथमा विभक्तिर्भवति। हे देवदत्त ! हा देवदत्त ! धिग् देवदत्त।

षष्ठी सम्बन्धे ॥ ९५ ॥

सम्बन्धे षष्ठी विभक्तिर्भवति। राज्ञः पुरुषः। सर्पिषो जानीते। भ्रान्तिज्ञानेऽपि सर्पिषोऽसत करणत्वाभावात्। करणविवक्षायां तु स्वरेण पुत्रं जानाति। मातुः स्मरति, सर्पिषो दयते, लोकस्येष्टे। व्याप्यविवक्षायां तु द्वितीयैव। मातरं स्मरति, पृथिवीं दयते, लोकमीष्टे। एधोदकस्योपस्कुरुते। व्याप्यविवक्षायाम् एधोदकमुपस्कुरुते। एव चौरस्य रुजति, चौरं रुजति। ज्वरिसन्ताप्योरपि सम्बन्धविवक्षायां षष्ठी भवत्येव। चौरस्य ज्वरयति चौरस्य सन्तापयति। व्याप्यविवक्षायां तु, चौरं ज्वरयति, चौरं सन्तापयति। सर्पिषो नाथते, माणवकमुपनाथति। चौरस्योज्जासयति, चोरमुज्जासयति चौरस्य निहन्ति, चौरं निहन्ति। चोरस्य प्रहन्ति। चौंर प्रहन्ति। चौरस्य निप्रहन्ति**,** चौर निप्रहन्ति। चौरस्य प्रणिहन्ति चोंर प्रणिहन्ति। चौरस्योन्नाटयति, चौरमुन्नाटयति। चोरस्योत्क्राथयति, चौरमुत्क्राथयति। घटादित्वात् कथयतीति प्राप्नोति। कथनं नाथः**,** काथं करोति काथयति। चोरस्य पिनष्टि, चौर पिनष्टि। अहिंसायामपि।।

धानाः पिनष्टि, धानानां पिनष्टि। नात्र सम्बन्धे षष्ठी प्रतिषिद्धा, तिङन्तेनापि सम्बन्धो भवत्येव। ब्राह्मणस्य ददातीति। तथा शतस्य व्यवहरति शतस्य पणते शतस्य दीव्यति। व्याप्यविवक्षायां सर्वत्र द्वितीया। अक्षैर्दीव्यतीति करणे, अक्षान् दीव्यतीति व्याप्ये, अक्षेषु दीव्यतीत्याधारे, अक्षाणां दीव्यतीति सम्बन्धे। एवं शतस्य प्रदीव्यति, शतं प्रदीव्यति, शतेन प्रदीव्यति शते प्रदीव्यतीति। पञ्चकृत्वोऽह्नो भुङ्क्त इति सम्बन्धे, द्विरहनि भुङ्क्त इत्याधारे, द्विरह्ना भुङ्क्त इति करणे। भवत आसिका, अपां स्रष्टेति सम्बन्धे षष्ठी। तथा चिकीर्षा देवदत्तस्य कटस्य, भेदिका यज्ञदत्तस्य काष्ठानाम् शोभना पाणिने सूत्रस्य कृतिरिति। शोभना सूत्रस्य कृतिः पाणिनिनेति कर्तरि तृतीया। तथा आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालकेन। आश्चर्यो गवा दोहोऽगोपालकस्येति सम्बन्धे षष्ठी। तथा राज्ञां मतम्, इदमेषामासितम्, हसितं छात्रस्य शोभनमिति। हसितं छात्रेण शोभनमिति कर्तरि तृतीया ! ओदनं पचन्**, ओदनः** पचमान इति व्याप्ये द्वितीया। एवं कटं चिकीर्षुः, आगामुको वाराणसीं रक्ष आहु, कटं कृत्वा ग्रामं गतः, ग्रामं गतवान्, कतीह कवचः पर्यस्यमानाः ? अधीयन् पारायणम्, कर्ता कटानिति। सम्बन्धविवक्षायां तु दास्या कामुकः। ईषत्कर कटो भवतेति कर्तरि तृतीया। सम्बन्धे तु

षष्ठया भवितव्यमेव । एव चौरस्य द्विषन् । चौर द्विषन्निति व्याप्ये द्वितीया । तथा कटं कारको व्रजत, ग्रामं गमी, शतं दायीति । वर्षशतस्य पूरकः, पुत्रपौत्रस्य दर्शकः, शतस्य दायीति सम्बन्धे षष्ठी । एव भवतः कट कर्तव्यः । भवता कटः कर्तव्य इति कर्तरि तृतीया । एव ग्राम ऋष्टव्या शाखा देवदत्तेनेति । ग्राम ऋप्टव्या शाखा देवदत्तस्येति सम्बन्धे षष्ठी ।

तुल्यार्थैस्तृतीया वा ॥९६॥

तुल्यार्थैः शब्दैर्योगे षष्ठी भवति, तृतीया वा । तुल्यो देवदत्तस्य, तुल्यो देवदत्तेन । सदृशो देवदत्तस्य, सदृशो देवदत्तेन । इह कस्मात् तृतीया न भवति--अर्जुनस्य तुला नास्ति केशवस्योपमा न चेति ? नैतौ तुल्यार्थौ । किं तर्हि ? तुल्ययोगौपम्यार्थौ ।

हितसुखाभ्यां चतुर्थी च || ९७||

हितसुखाभ्यां योगे चतुर्थी भवति षष्ठी च । हितं देवदत्ताय, हितं देवदत्तस्य । सुखं देवदत्ताय, सुखं देवदत्तस्य ।

आशिष्यायुष्यभद्रार्थे कुशलार्थे च ॥९८॥

आयुष्याद्यर्थे र्हितसुखार्थैश्च योगे षष्ठीचतुर्थ्यौ भवतः, आशिषि गम्यमानायाम्। आयुष्यं देवदत्तस्य, आयुष्यं देवदत्ताय । एवम् - चिरं जीवितम्, भद्रम्, मद्रम्, अर्थः, प्रयोजनम्, कुशलम्, अना- मयम्, हितम्, पथ्यम्, सुखम्, शर्म भूयादिनि ।

इति चान्द्रे व्याकरणे द्वितीयस्य प्रथमः पादः समाप्तः ।

सुप् सुपैकार्थम् ॥१॥

सुबन्त सुबन्तेन सहैकार्थं **भवतीत्येतदधिकृतं** वेदितव्यम् । स च पृथगर्थानामेकार्थीभावः समास इत्युच्यते ।

असंख्यं विभक्तिसमीपाभावख्यातिपश्चाद्यथायुगपत्सम्प त्साकल्यार्थे ||२||

असख्यं सुबन्तं विभक्त्यादीनामर्थे वर्तमानं सुबन्तेन सहैकार्थं भवति । तत्र विभक्त्यर्थे तावत्, स्त्रीषु कथा प्रवृत्ता अधिस्त्रि । समीपे कुम्भस्य समीपम्, उपकुम्भम् । अभावः सम्बन्धिभेदाद् बहुविधः । तत्र ऋद्धाभावे, विगता ऋद्धिर्यवनानाम्, दुर्यवनम् । अर्थाभावे, अभावो मक्षिकाणाम्, निर्मक्षिकम् । निर्मशकम् । अतिक्रमाभावे, अतिगतानि तृणानि, निस्तृणम् । सप्रत्यभावे, अतितैसृकर्माच्छादनम् । ख्यातौ, पाणिनेः ख्यातिः इतिपाणिनि । तत्पाणिनि । पश्चादर्थे, अनुरथं पादातम् । यथार्थोऽनेकप्रकारः । तत्र योग्यतायाम्, अनुरूपः सरूपो भवति । वीप्सायाम्, प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्ते । अर्थानतिवृत्तौ यथाशक्ति | सादृश्ये, सदृशं किख्या, सकिखि । आनुपूर्व्यं यथावृद्धम्, अनुज्येष्ठम् | यौगपद्ये, सचक्रं निधेहि । युगपच्चत्राणि निधेहीत्यर्थः । सम्पद् द्विधा, आत्मभावसम्पत्तिः समृद्धिश्च । सम्पन्नं ब्रह्म, सब्रह्म बाभ्रवाणाम् । समृद्धिर्मद्राणाम्, सुमद्रम् । साकल्ये, सतृणमभ्यवहरति । साग्न्यधीते ।

यथा न तुल्ये || ३ ||

यथाशब्दस्तुल्यार्थे सुबन्तेन सहैकार्थो न भवति । यथा देवदत्तस्तथा

यज्ञदत्तः ।

यावदियत्तत्वे ||४||

यावच्छब्द इयत्ताया सुबन्तेन सहैकार्थो भवति। यावदमत्रं ब्राह्मणान् आमन्त्रयस्व। इयत्त्व इति किम्? यावद् दत्तं तावद् भुक्तम् *।

प्रतिना मात्रार्थे ॥ ५॥

सुबन्तं प्रतिना मात्रार्थेन सहैकार्थं भवति। सूपप्रति, शाकप्रति। मात्रार्थ इति किम्? वृक्ष प्रति विद्योतते विद्युत्।

संख्याक्षशलाकाः परिणा द्युतेऽन्यथावृत्तौ ॥ ६ ॥

संख्यादयः शब्दाः परिणा सहैकार्था भवन्ति द्यूते विषये, यथापूर्वं ततोऽन्यथावृत्तौ गम्यमानायाम्। पञ्चभिः शलाकाभिर्द्यूते यदा सर्वा उत्ताना अवाङ्मुखा वा पतन्ति, तदा पातयिता जयति। ततोऽन्यथावृत्तौ। एकया शलाकया न तथा वृत्तं यथा पूर्वम्, एकपरि। एवं द्विपरि, त्रिपरि, चतुष्परि। द्वाभ्यामक्षाभ्यां द्यूते एकेनाक्षेण न तथा वृत्तं यथा पूर्वम्, अक्षपरि। एकया शलाकया न तथा वृत्तं यथा पूर्वम्, शलाकापरि। द्यूत इति किम्? एकेन शरेण न तथा वृत्तं यथा पूर्वम्। अन्यथावृत्ताविति किम्? अक्षेण तथा वृत्तं यथा पूर्वम्।

पर्यापाङ्बहिरञ्चवः पञ्चम्या वा ॥७॥

पर्यादयः शब्दा पञ्चम्यन्तेन सहैकार्था वा भवन्ति। परित्रिगर्तं वृष्टो देवः, परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देव। अपत्रिगर्तं वृष्टो देवः, अप त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देव। आपाटलिपुत्रं वृष्टो देवः, आ पाटलिपुत्राद् वृष्टो देव | बहिर्ग्रामम्, बहिर्ग्रामात्। वेत्यधिकारः |

लक्षणेनाभिप्रती ॥८॥

अभिप्रती लक्षणेन सहैकार्थौ भवतः | अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति। प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति। लक्षणेनेति किम्? स्रुघ्नं प्रति गतः | अभिप्रती इति किम्? येनाग्निस्तेन गतः। अन्यपदार्थेऽपि वचनान्तरेण भवति। अभ्यङ्का गाव इति।

अनुः सामीप्यायामयोः ॥ ९ ॥

अनुशब्दः सामीप्य आयामे च वर्तमाने सुबन्तेन सहैकार्थो भवति। अनुवनमशनिर्गता। अनुगङ्गं वाराणसी। सामीप्यायामयोरिति किम्? वृक्षमनु विद्योतते विद्युत्|

तिष्ठदग्वादीनि ॥ १०॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येकार्थीभावविषये निपात्यन्ते। तिष्ठन्ति गावो

यस्मिन् काले, तिष्ठद्गु। वृहद्गु। आयतीगवम्। खलेयवम्।लून- यवम्। लूयमानयवम्। पूतयवम्। पूयमानयवम्। सह्रतयवम्। सह्रियमाणयवम्। सह्रतबुसम्। सहियमाणबुसम्। समभूमि। समपदाति। सुषमम्। विषमम्। निष्षमम्। दुष्षमम्। अपरसमम्। आयतीसमम्। प्राह्णम्। प्ररथम्। प्रमृगम्। प्रदक्षिणम्। सम्प्रति। असम्प्रति। पापसमम्। पुण्यसमम्। इच्।

पारेमध्ये षष्ठया वा ॥ ११ ॥

पारे मध्ये इत्येतौ शब्दौ षष्ठ्यन्तेन सहैकार्थौ वा भवतः। एकारान्तत्वं निपातनात्। पारेगङ्गम्, मध्येगङ्गम्। पुनर्वावचनाद् गङ्गापारम्, गङ्गामध्यम्। मध्यन्दिनमिति मध्यस्य दिनं [५|२|८३] इति नुम्विधानात्।

संख्या वंश्येन ||१२||

संख्याशब्दा वंशभवैः सुबन्तैः सहैकार्था भवन्ति वा। द्वौ मुनी व्याकरणस्य वंश्यौ। द्विमुनि व्याकरणस्य, द्विमुनि व्याकरणमिति वा।

नदीभिः ||१३||

नदीशब्दैः सह संख्याशब्दा एकार्था भवन्ति। द्वियमुनम् त्रियमुनम्।

अन्यार्थे नाम्नि ॥ १४॥

अन्यपदार्थे नदीशब्दैः सह सुबन्तः सञ्ज्ञायामेकार्थीभवति। उन्मत्तगङ्गम्। तूष्णीगङ्गम्। अन्यार्थ इति किम्? कृष्णवेण्णा नाम नदी। नाम्नीति किम्? शीघ्रगङ्गो देशः।

तन्नपुंसकम् ॥१५॥

यदेतद् अतिक्रान्तं तन्नपुंसकलिङ्गं वेदितव्यम्। तथाचैवोदाहृतम्।

कारकं बहुलम् ॥१६॥

कारकं सुबन्तं सुबन्तेन सह बहुलमेकार्थीभवति। कष्टं श्रितः, कष्टश्रितः। कान्तारातीतः। श्वभ्रे पतित, श्वभ्रपतितः| ग्रामं गतः ग्रामगतः। तरङ्गात्यस्तः, सुखप्राप्तः, सुखापन्नः, दुखापन्नः, ग्रामगमी, ग्रामगामी। ओदनं बुभुक्षुः, ओदनबुभुक्षुः| क्वचिद् वृत्तिरेव। कुम्भकारः श्वपचः। खारूढ इति क्षेपे। क्वचिद् वाक्यमेव। ओदनं भुक्तवान्। स्वयधौतौ पादौ आत्मनेत्यर्थः। तच्च कारकमेव। सामिकृतमित्यर्धकृतमित्यर्थः। तच्च विशेषणम् [२२|१८] इत्येव सिद्धम्। अहरतिसृताः कालाः, रात्रिसक्रान्ता। सर्वरात्रकल्याणी। गिरिणा काणः, गिरिकाणः। धान्येनार्थ, धान्यार्थ। मासेन पूर्वः, मासपूर्वः। मासावरः, मासविकलः, मासोनः। असिना कलहः, असिकलहः। वाग्निपुणः गुडमिश्रः वाक्श्लक्ष्णः। सर्वा इयं तृतीया कारकलक्षणा, काणादिभावे गिर्यादीनां करणत्वात् करोती वा कर्तृत्वात्। कथं पितृसदृशः पितृसमः इति? षष्ठ्या भविष्यति, यथा पितृतुल्यमिति। राज्ञा हतो राजहतः। असिना छिन्नः, असिच्छिन्नः। इह वृत्तिरेव पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः, पार्श्वेन शेते पार्श्वशय। इह वाक्यमेव- दात्रेण लूनवान्, परशुना छिन्नवान्। तव्यादिभिरधिकार्थवचने। श्वलेह्यः कूपः, काकपेया नदी। अन्यत्र न भवति। काकैः पातव्याः। क्वचिद् भवति। बुसोपेन्ध्यम्, घनघात्यम्। दध्ना उपसिक्त ओदनः, दध्योदनः| गुडेन मिश्रा धानाः, गुडधानाः। वृत्तिपदेनैव क्रियायाः प्रख्यापनात् नास्त्यसामर्थ्यम्। देवेभ्यो देयम्, देवदेयं पुष्पम्। ब्राह्मणदेयं धनम्। वरप्रदेया कन्या। इह न भवति। ब्राह्मणाय दातव्यम्। वृकाद् भयम्, वृकभयम्। वृकभीतः, वृकभीतिः, वृकभीः। ग्रामनिर्गतः, अधर्मजुगुप्सुः, शाखापेतः, पादापोढः, चक्रमुक्तः, मञ्चपतितः, तरङ्गापत्रस्तः। इह न भवति। प्रासादात् पतित। अक्षेषु शौण्डः, अक्षशौण्डः| अक्षधूर्तः, अक्षकितवः। काम्पिल्ये सिद्धः, काम्पिल्यसिद्धः| छायाशुष्कः, कुम्भीपक्वः, चरकबन्धः| तीर्थध्वाङ्क्षः तीर्थकाकः, तीर्थवायस इति ध्वाङ्क्षादिभिः क्षेप **एव**। इह न भवति। तीर्थे काकः। मासे देयम् ऋणम्, मासदेयम्। पूर्वाह्णे गेयं साम, पूर्वाह्णगेयम्। इह न भवति। मासे देया भिक्षा। अरण्येतिलका, अरण्येमाषका इत्येवमादीनां संज्ञायामलुक्। पूर्वाह्णे कृतम्, पूर्वाह्णेकृतम्। तत्रकृतम्। एवमवतप्ते- नकुलस्थितमित्यादि। पात्रेसमितादीनामपि येषामलुक् तानि वाक्यानि, न चैषां समासान्तरमस्तीति पृथगर्थतायामदोषः। उदुम्बरमशकादीनामप्यनेनैव सिद्धम्। क्वचिद् वृत्तिरेव। उपसरजः, स्वादुंकारं भुङ्क्ते, सपन्नंकारं भुक्ते। क्वचिद् वाक्यमेव। अग्रे भुक्त्वा, अग्रं भोजम्।

चतुर्थी प्रकृत्या ॥ १७ ॥

चतुर्थ्यन्तं सुबन्तं प्रकृतिवाचिना सुबन्तेन सहैकार्थं भवति। यूपाय दारुः, यूपदारुः। प्रकृत्येनि किम्? रन्धनाय स्थाली। कथं तदर्थम्, मात्रर्थमिति? अन्यपदार्थे भविष्यति। कथम्– कुबेरबलि, गोहितम्, गोसुखम्, गोरक्षितमिति। षष्ठ्याः सिद्धम्।

विशेषणमेकार्थेन ॥ १८ ॥

विशेषणं सुबन्तं विशेष्येण सुबन्तेन समानाधिकरणेन सहैकार्थं भवति। नीलं च तदुत्पलं च, नीलोत्पलम्। बहुलाधिकारात् क्वचिद् वाक्यमेव भवति। दीर्घश्चारायणः, लोहितस्तक्षकः। क्वचिद् वृत्तिरेव। कृष्णसर्पः, लोहितशालि। विशेषणमिति किम्? तक्षकः सर्पः। एकार्थेनेति किम्? कृष्णादन्यः। कथं छिन्नप्ररूढमिति? विशेषणमित्येव सिद्धम्। एवमेकपुरुषः, सर्वान्नम्, जरद्धस्ती, पुराणधान्यम्, नवौदनम्, केवलान्नम्, पूर्वेषुकामशमी, सप्तर्षयः, पञ्चकपालं हविः, पञ्चगवधनम्, पञ्चपूली, याज्ञिककितव, पापकुलालः, अणकनापितः। क्वचिद् विशेषणमुपमानभूतं भवति। शस्त्रीव श्यामा, शस्त्रीश्यामा | शरकाण्डगौरी | क्वचिद् विशेषणमुपमानभूतं परं भवति। पुरुषोऽयं व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः | पुरुषसिंहः। एवमन्येऽपि व्याघ्रादयः पठिताश्चापठिताश्च योज्या। पूर्वपुरुषः, अपरपुरुषः, प्रथमपुरुषः, चरमपुरुषः, जघन्यपुरुषः, समानपुरुषः, मध्यपुरुषः मध्यमपुरुषः, वीरपुरुषः। अश्रेणयः श्रेणयः कृताः, श्रेणिकृताः। एवमन्येऽपि श्रेण्यादयः कृतादिभिः पठितैश्चापठितैश्च योज्याः। कृताकृतम्, कृतापकृतम् भुक्ताभुक्तम्, भुक्तविभुक्तम्, गतप्रत्यागतम्, याता- नुयातम्, अशितानशितम्, क्लिष्टाक्लिशितम्, ऋयायिका, पुटापुटिका, फलाफलिका, मानोन्मानिका, सत्पुरुषः, महापुरुषः, परमपुरुषः, उत्तमपुरुषः। पुरुषोत्तम इति बहुलाधिकाराद् विशेषणं परं भवति। उत्कृष्टपुरुषः, गोवृन्दारकः, पुरुषनागः, पुरुषकुञ्जरः। कतरकठः? कतमकठः? किंराजा यो न रक्षति, किंगर्यो न **वहति**। किंपुरुषः, किन्नरः। इभ्यपोटा, इभ्ययुवतिः, अग्निस्तोक इति विशेषणं परं भवति, बहुलाधिकारात्। एव दधिकतिपयम्, गोगृष्टिः, गोधेनुः, गोवशा, गोवेहत, गोबष्कयणी, कठप्रवक्ता, कठश्रोत्रियः, कठाध्यापकः, कठधूर्तः गोप्रकाण्डम्, अश्वमतल्लिका। युवखलतिः, युवखलती। युवपलितः, युवपलिता। युववलिनः युववलिना। युवजरन्, युवजरती। भोज्योष्णम्, तुल्यश्वेतः, सदृशकृष्णः। शुक्लकृष्णः, कृष्णशुक्लः। कुमारश्रमणा, गोगर्भिणी। मयूरस्येव विगतावसावस्य, मयूरव्यंसकः | अथवा विगतावसावस्य व्यंसकः, मयूर इव व्यंसको मयूरव्यंसक। एवं छात्रव्यंसकः। कम्बोज इव मुण्डः, कम्बोजमुण्डः। एव यवनमुण्ड। उच्चं च तदवचं चेत्युच्चावचम्। एवमुच्चनीचम्। न किञ्चन, नास्य वा किञ्चन अस्तीत्यकिञ्चनम्। आचोपचादीनि पृषोदरादिषु [५|२| १२७] द्रष्टव्यानि। स्नात्वा कालक इत्येवमादीनि तु वाक्यानि। एहिवाणिजा शब्दोऽत्रास्तीत्यर्शआदित्वात् [४।२।१४७] अच्। एहिवाणिजा क्रिया। एवमुत्पतनिपता इत्यादि। पूर्वश्चासौ कायश्चेति पूर्वकाय, कार्यकदेशे कायशब्द। इह कस्मान्न भवति — कायस्य पूर्वमर्धमिति? सापेक्षत्वात्। एवमपरकाय, अधरकायः, उत्तरकायः, मध्यमकायः, मध्याह्नः, सायाह्नः। अर्धं च तत् पिप्पली च, अर्धपिप्पली, पिप्पल्यर्धमिति षष्ठीसमासः। दृश्यते च वेद्यर्धं दक्षिणं मेरोः, स्वरार्धम्, कायार्धम्, चूलिकार्धम्, एकान्नत्रिंशदिति समप्रविभागे प्रयोगः, असमप्रविभागेऽपि न हीदमर्धजरतीयं लभ्यमिति। द्वितीया चासौ भिक्षा चेति द्वितीयभिक्षा। भिक्षा- द्वितीयमिति षष्ठीसमासः। एवं तृतीयभिक्षा, भिक्षातृतीयम्। चतुर्थभिक्षा, भिक्षाचतुर्थम्। तुर्यभिक्षा, भिक्षातुर्यम्। तुरीयभिक्षा, भिक्षातुरीयम्। पूरणेन [२२/२३] इति प्रतिषेधो न भवति, बहुलाधिकारात्।

प्राप्तापन्नौ द्वितीययात्वं च ॥ १९ ॥

प्राप्तापन्नौ द्वितीयान्तेन सहैकार्थौ भवतः, अत्वं चानयोरन्त्यस्य भवति। प्राप्तो जीविकाम्, प्राप्तजीविकः। प्राप्तां जीविकाम्, प्राप्तजीविका। आपन्नो जीविकाम्, आपन्नजीविकः, आपन्नां जीविकाम् आपन्नजीविका। मासो जातोऽस्य, मासजातः। जातिकालसुखादिभ्यश्च क्तान्तस्य परनिपात इष्यत एव। षष्ठीसमासो विशेषणेनानर्थक्यान् न भविष्यति।

नञ् ॥ २० ॥

नञ् इत्येतत् सुबन्तेन सहैकार्थं भवति। न ब्राह्मणः, अब्राह्मणः। बहुलाधिकारादसमर्थैरपि कैश्चिद् भवति। असूर्यम्पश्यानि मुखानि। अपुनर्गेयाः श्लोकाः। अश्राद्धभोजी [ब्राह्मणः]।

ईषद् गुणेन ॥ २१ ॥

ईषच्छब्दो गुणेनैकार्थो भवति। ईषत्कडार ईषत्पिङ्गलः। गुणेनेति किम्? ईषद् भोक्तव्यम्।

षष्ठी ॥ २२ ॥

षष्ठ्यन्तं सुबन्तं सुबन्तेन सहैकार्थो भवति। राज्ञः पुरुषः, राज्ञः पुरुषः।

न लनिर्धार्यपूरणभावतृप्तार्थैः ॥ २३ ॥

लादेशेन निर्धार्यमाणार्थेन पूरणार्थेन भावार्थेन तृप्तार्थैश्च षष्ठान्तमेकार्थं न भवति। मातुः स्मरन्। सर्पिषो दयमानः। गवां कृष्णा सम्पन्नक्षीरतमा। छात्राणां पञ्चमः। पटस्य शुक्लता, पटस्य शुक्ल**त्वम्**, पटस्य शौक्ल्यम्। बहुलाधिकारात् क्वचिद् भवति। वर्तमान- सामीप्यम्। कथं ब्राह्मणस्य शुक्ला दन्ता इति? सापेक्षत्वान् न भविष्यति। इह तु भवत्येव। चन्दनगन्धः, नदीघोषः, कन्यारूपम्, स्तनस्पर्शः, फलरस इति। फलानां तृप्तः, फलानां सुहितः, फलानामाशितः। ब्राह्मणस्योच्चैर्गृहमिति सापेक्षत्वान्न भविष्यति। ब्राह्मणस्य कर्तव्यम्। ब्राह्मणकर्तव्यमिति वृत्तिरपीष्यते। राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य धनमिति धनसम्बन्धे षष्ठी, सम्बन्धाभावान्न भविष्यति। राज्ञो गौश्चाश्वश्च पुरुषश्चेति पृथगर्थताया वाक्यमेव। राज्ञो गोऽश्वपुरुषाः, राजगोऽश्वपुरुषा इति वृत्तिरेकार्थीभावे। सर्पिषो ज्ञानमिति सम्बन्धषष्ठ्या समासो भवत्येव - सर्पिर्ज्ञानमिति। तथा च मातृस्मरणम्, सुरेश्वरः, इध्मव्रश्चन, पलाशशातनम् इत्यादि दृश्यते। राज्ञां मतम्, राज्ञा बुद्धः, राज्ञा पूजितः, इदमेषामासितम् दोहोऽगोपालकेनेति। भवत आसिका, अपा स्रष्टा, ओदनस्य पाचक इति सम्बन्धषठग्रा समासो भवत्येव स प्रतिषेधो नास्त्येव। तथा ब्राह्मणयाजकः, गुरुपूजक इति याजकादिभिरिष्यत एव। क्रीडायां जीविकायां च रूढत्वान् नित्यसमासः। उद्दालपुष्पभञ्जिका, दन्तलेखकः, नखलेखकः।

कुप्रादयोऽसुब्विधौ नित्यम् ॥ २४ ॥

कुशब्दः, प्रादयश्च सुबन्तेन सह नित्यमेकार्था भवन्ति, सुब्विधिविषयादन्यत्र। कुब्राह्मणः, कोष्णम्। प्रणायकः, अभिषेकः, प्रकृतम्, दुष्पुरुषः, दुष्कृतम्, सुपुरुषः, सुकृतम्, अतिस्तुतम्, अभिष्टुतम् आकडारः, आबद्धः | प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया [पा० **२** |**२**| १८ भा०, **स०** ३।२।१५३] | प्रगत आचार्यः, प्राचार्यः। प्रान्तेवासी। अत्यादयः कान्ताद्यर्थे द्वितीयया [पा० २।२।१८ भा०, स० ३।२।१५४] | अतिक्रान्तः खट्वाम्, अतिखट्वः | अतिमालः। अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया [**पा०**

२।२।१८ **भा०,** स० ३।२।१५५] | अवक्रुष्टः कोकिलया वनम्, अवकोकिलम् । अवमयूरम् । पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या [पा० २२२ १८ **भा०, स०** ३।२।१५६**]** । परिग्लानोऽध्ययनाय, पर्यध्ययनम् । निरादयः कान्ताद्यर्थे पञ्चम्या [पा० २।२।१८ भा०**, स**० ३|२| **१५७**] | निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या, निष्कौशाम्बिः । असुब्विधाविति किम् ?

वृक्षं प्रति विद्योतते । रोदसी इवेति वाक्यमेव । तथा पुनः प्रवृद्धादयः । अन्यपदार्थे, सुप्सुपेति वा ।

ऊर्यादिकारिकाच्चिडाचः क्रियार्थैः ॥ २५ ॥

ऊर्यादयः शब्दा कारिकाशब्दश्च्व्यन्तो डाजन्तश्च क्रियार्थे सुबन्तै रेकार्था भवन्ति । ऊरीकृत्य, ऊरीकृतम् । उररीकृत्य, उररीकृतम् । ऊरी । उररी । उरसी । पाम्पी । ताली । आताली । वेताली । धूली । धूषी । शलाका । सकला | ध्वसकला । भ्रशकला | गुलुगुहा । सजूस् । फलम् | फाली । विक्ली । आक्ली । अलम्बी । केवाली । सेवाली । वार्दाली । मसमसा । समसमा । श्रौषट् । वौषट् । वषट् । **स्वाहा** | स्वधा । प्रादुस् । श्रत् | आविस् । कारिकाकृत्य । शुक्लीकृत्य । पटपटाकृत्य ।

अनुकरणम् ||२६||

अनुकरणशब्दः क्रियार्थे सुबन्तैरेकार्थो भवति । खाट्कृत्य । कथम् - खाड् इति कृत्वा निरष्ठीवदिति । इतिशब्देन व्यवधानान्न भविष्यति ।

भूषणादरानादरेष्वलंसदसतः ||२७||

भूषणादिष्वर्थेष्वलमादयः शब्दा क्रियार्थे सुबन्तैरेकार्था भवन्ति । अलङ्कृत्य, सत्कृत्य, असत्कृत्य । भूषणादिष्विति किम् ? अलं भुक्त्वा गतः । सत् कृत्वा गतः, असत् कृत्वा गतः ।

अग्रहेऽन्तः ||२८||

अन्तःशब्दोऽग्रहणे क्रियार्थे सुबन्तैरेकार्थो भवति । अन्तर्हत्य । अग्रह इति किम् ? अन्तर्हत्वा मूषिकां गतः । गृहीत्वा गत इत्यर्थः ।

[अन्तरपरिग्रहे । पा० **१/४/६५**, स० १|१|१४४ **]**

कणेमनसी तृप्तौ ॥ २९ ॥

कणे मनस्, इत्येतौ तृप्तो गम्यमानायां क्रियार्थे सुबन्तैरेकार्थौ भवतः । कणेहत्य पयः पिबति । मनोहत्य पयः पिबति । तावत् पिबति यावत् तृप्त इत्यर्थः । तृप्ताविति किम् ? कणे हत्वा, मनो

हत्वा गतः ।

पुरोऽस्तमसंख्यम् ॥३०॥

पुरस् अस्तमित्येतौ शब्दावविद्यमानसख्यौ क्रियार्थे सुबन्तेरेकार्थौ भवतः । पुरस्कृत्य, अस्तंकृत्य । असंख्यमिति किम् ? तिस्रः पुरः कृत्वा **गतः** | अस्तं कृत्वा काण्डं गत ।

अच्छ गत्यर्थवदिभिः ||३१||

अच्छशब्दो गत्यर्थे वदिना च सुबन्तैरेकार्थो भवति। अच्छगत्य, अच्छव्रज्य अच्छोद्य।

अदोऽनुपदेशे ||३२||

अदः-शब्दोऽनुपदेशे वर्तमाने क्रियार्थैः सुबन्तैरेकार्थो भवति। अदःकृत्य चिन्तयति। अनुपदेश इति किम्? अदः कृत्वा गत।

तिरोऽन्तर्धौ ॥ ३३॥

तिर्-शब्दोऽन्तर्धाने क्रियार्थैः सुबन्तेरेकार्थो भवति। तिरोभूय। अन्तर्धाविति किम्? तिरो हत्वा मूषिकां गतः।

कृञा वा ||३४||

तिर्-शब्द करोतिना सुबन्तेन सहेकार्थो वा भवति। तिरस्कृत्य, तिरः कृत्वा।

उपाजेऽन्वाजे ||३५||

उपाजेऽन्वाजे इत्येतौ शब्दौ कृञा सुबन्तेन सहैकार्थो वा भवतः। उपाजेकृत्य, उपाजे कृत्वा। अन्वाजेकृत्य, अन्वाजे कृत्वा।

साक्षादादीनि ||३६||

साक्षादित्येवमादीनि करोतिना सुबन्तेनैकार्थानि वा भवन्ति। साक्षात्कृत्य, साक्षात् कृत्वा। मिथ्याकृत्य, मिथ्या कृत्वा। साक्षात्। मिथ्या। चिन्ता। भद्रा। लोचना | आर्या। आस्था। प्राजर्या। प्राजरुहा। बीजरुहा। ससर्या। अर्थे। लवणम्। उष्णम्। शीतम्। उदकम्। आर्द्रम्। नमस्।

अनत्याधान उरसिमनसिमध्ये पदे निवचने ॥ ३७ ॥

उपर्याधानाद् अन्यत्रोरस्यादयः शब्दाः करोतिना सुबन्तेनैकार्था वा भवन्ति। उरसिकृत्य, उरसि कृत्वा। मनसिकृत्य, मनसि कृत्वा। मध्येकृत्य, मध्ये कृत्वा। पदेकृत्य, पदे कृत्वा। निवचनेकृत्य, निवचने कृत्वा। अनत्याध्यान इति किम्? उरसि कृत्वा पाणिं शेते। हस्तिनः पदे कृत्वा शिरः शेते।

नित्यं हस्तेपाणावुद्वाहे ॥ ३८॥

हस्ते पाणावित्येतौ शब्दावुद्वाहे करोतिना सुबन्तेन नित्यमेकार्थौ भवतः। हस्तेकृत्य, पाणौकृत्य। उद्वाह इति किम्? हस्ते कृत्वा कार्षापणं गतः।

प्राध्वं बन्धे ॥ ३९ ॥

प्राध्वशब्दो बन्धने करोतिना सुबन्तेन नित्यमेकार्थो भवति। प्राध्वङ्**कृत्य**। बन्ध इति किम्? प्राध्वं कृत्वा शकटः गतः।

जीविकोपनिषदावौपम्ये ||४०||

एतौ शब्दावैपम्ये करोतिना सुबन्तेन नित्यमेकार्थौ भवतः। जीविकाकृत्य, उपनिषत्कृत्य। औपम्य इति किम्? जीविकां कृत्वा **गतः**।

असख्यं वानभिप्रेताख्याने कृत्वा ।। ४१ ।।

असख्यं सुबन्तं करोतिना क्त्वान्तेनकार्थ वा भवति, अनभिप्रेतं चेदाख्यानं भवति। ब्राह्मणः, पुत्रस्ते जातः। कि तर्हि वृषलो नीचैः कृत्वाचक्षे? नीचैःकृत्य? उच्चैर्नाम प्रियमाख्येयम्। अनभिप्रेताख्यान इति किम्? उच्चै कृत्वा।

तिर्यक् समाप्तौ ॥ ४२ ॥

तिर्यक्शब्दः समाप्तौ करोतिना क्त्वान्तेनकार्थी वा भवति। तिर्यक्कृत्य, तिर्यक् कृत्वा। समाप्ताविति किम्? तिर्यक् कृत्वा काण्डं गतः।

स्वाङ्गात् तस्नाधार्थं भुवा च ॥ ४३ ॥

स्वाङ्गाद् यस्तस् तदन्तं नार्थं धार्थं च करोतिना भवतिना च क्त्वान्ते नैकार्थं वा भवति। मुखतः कृत्याचष्टे, मुखतः कृत्वा। मुखतोभूय, मुखतो भूत्वा। नानाकृत्य, नाना कृत्वा। नानाभूय, नाना भूत्वा। द्विधाकृत्य, द्विधा कृत्वा। द्विधाभूय, द्विधा भूत्वा। ऐकध्यकृत्य**,** ऐकध्य कृत्वा। ऐकध्यभूय, एकध्य भूत्वा। तसादीनामन्योन्यसाहचर्यादिह **न** भवति। मुखे तस्यति, मुखत कृत्वा पृथक् कृत्वा। यदा नानैव सदन्यथा क्रियते, तदा कस्मान्न भवति? करोतेः श्रुतेनैवाभिसम्बन्धात्।

तूष्णीम् ॥ ४४ ॥

तूष्णीमित्येतद् भवतिना क्त्वा तेनैकार्थः वा भवति। तूष्णीभूय**,** तूष्णी भूत्वा।

अन्वगानुकूल्ये ॥ ४५ ॥

अन्वगित्येतद् भवतिना क्त्वान्तेनैकार्थं वा भवति, आनुकूल्ये गम्यमाने। अन्वग्भूयास्ते, अन्वग्भूत्वा। आनुकूल्य इति किम्? अन्वग्भूत्वा तिष्ठति शत्रुः।

अनेकमन्यार्थे ॥ ४६ ॥

अनेकं सुबन्तमन्यस्य पदस्य सुबन्तस्यार्थे वर्तमानमेकार्थं भवति। चित्रा गावो यस्य स चित्रगुः। मत्ता बहवो मातङ्गा यस्मिन् वने तद् वनं मत्तबहुमातङ्गम्। आरूढो वानरी यो वृक्षः स, आरूढवानरः। पूजिता अतिथयो येन स पूजितातिथिः। उपहृतः पशुरस्मै, उपहृतपशुः | तः परो यस्मात् सोऽयं तपरः। उपगता दश एषाम्, उपदशा। आसन्नदशा, अदूरदशा, अधिकदशा। त्रिर्दश परिमाणमेषाम् त्रिदशा। कथ दशशब्द सख्याने वर्तते? परिमाणशब्दसान्निध्यात्। यथा पञ्च परिमाणमेषाम्, पञ्चकाः शकुनयः इति। द्वौ वा त्रयो वा परिमाणमेषाम् द्वित्राः। वाशब्दस्यार्थे वा। द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः शकुनयः। दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशो यदन्तरालम, दक्षिणपूर्वा दिक्। दक्षिणा चासौ पूर्वा चेति वा दक्षिणपूर्वा दिक्। सह पुत्रेणागतः, सपुत्रम् आगत। सलोमकः, विद्यमानलोमक इत्यर्थः। एवं सपक्षकः। अस्तिक्षीरा

ब्राह्मणीत्यस्तिशब्दोऽसंख्यः । क्वचिद् गतार्थत्वात् पदान्तराणामप्रयोगः । कण्ठेस्था काला अस्य, कण्ठेकालः । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य, उष्ट्रमुखः । केशसघातचूडा अस्य, केशचूडः | सुवर्णविकारोऽलङ्कारोऽस्य सुवर्णालङ्कारः | प्रपतितं पर्णमस्य प्रपतितपर्णः । प्रगतं पर्णमस्य प्रपर्णः । अविद्यमाना पुत्रा अस्य, अविद्यमानपुत्रः | न सन्ति पुत्रा अस्य, अपुत्रः । क्वचिन्न भवति । पञ्चभिर्भुक्तमस्य, भ्रातुः पुत्रोऽस्यास्तीति बहुलाविकारात् ।

तत्र गृहीत्वा तेन प्रहृत्य युद्धे सरूपम् ॥ ४७ ॥

सप्तम्यन्तं तृतीयान्तं च समानरूपमनेकं तत्र गृहीत्वा तेन प्रहृत्येत्यनयोरर्थयोर्युद्धे इत्यन्यपदार्थ एकार्थं वा भवति । केशेषु च केशेषु च गृहीत्वा युद्धं वृत्तम्, केशाकेशि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य युद्धं वृत्तम्, दण्डादण्डि । मुष्टामुष्टि | इज् व्यतिहारे [४|४|११६] इतीच् । इचि [५|२|४८] इत्यात्त्वम् । तत्र तेनेति किम् ? कायं च कायं च प्रहृत्य युद्धं वृत्तम् । गृहीत्वा प्रहृत्यति किम् ? रथे च रथे च स्थित्वा युद्ध वृत्तम् । युद्ध इति किम् ? हस्ते च हस्ते च गृहीत्वा सख्यं वृत्तम् । सरूपमिति किम् ? दण्डैश्च मुसलैश्च प्रहृत्य युद्धं वृत्तम् ।

चार्थे ॥ ४८ ॥

अनेकं सुबन्त चार्थं एकार्थं वा भवति । चार्था बहवः समुच्चयोऽन्वाचय इतरेतरयोगः समाहारश्चेति । तत्रेतरेतरयोगे समाहारे चैकार्थीभावः सम्भवति, न समुच्चये नाप्यन्वाचये । अश्वश्च बलीवर्दश्च, अश्वबलीवर्दौ । अश्वबलीवर्दम् । एतस्मिन्नेकार्थीभावकाण्डे यदेव पूर्वमुक्तं तदेव पूर्वं निपतति, क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावात् । क्वचिद् विपर्ययोऽपि दृश्यते, बहुलाधिकारात् । दन्तानां राजा, राजदन्तः । क्वचित् क्रमः प्रत्यनादरात् पूर्वकालस्यापि परनिपातः । लिप्तवासितः, नग्नमुषितः, सिक्तसम्मृष्टः, भृष्टलुञ्चितः, अवक्लिन्नपक्वः, अर्पितोतः, उप्तगाढः । चार्थे यदैकार्थ्यं तत्र क्वचिदिदुदन्तं पूर्वं निपतति । अग्निवातौ, पटुगुप्तौ। क्वचित् परं निपतति । चित्रास्वाती, भार्यापती,जम्पती, दम्पती, पुत्रपती, पुत्रपशू, केशश्मश्रु, शिरोविजु । क्वचिदनियमः । सर्पिर्मधुनी, मधुसर्पिषी । अन्तादी, आद्यन्तौ । गुणवृद्धी, वृद्धिगुणौ । पटुमृदुशुक्लाः, पटशुक्लमृदवः | क्वचिदजाद्यदन्तं पूर्वं निपतति । अश्वखरम्, उष्ट्रखरम् । क्वचिद् विपर्ययोऽपि दृश्यते, शूदार्यम्, आर्यशूद्रम् । अवन्त्यश्मकम् । विष्वक्सेनार्जुनौ । क्वचिदनियमः । धर्मार्थौ, अर्थम् । शब्दार्थौ, अर्थशब्दौ । कामार्थौ अथकामौ । चन्द्रार्कौ, अर्कचन्द्रौ । इन्द्राग्नी, अग्नीन्द्रौ । चन्द्रार्केन्द्राः, अर्कचन्द्रेन्द्राः, इन्द्रार्कचन्द्राः | क्वचिदल्पाक्षरं पूर्वं निपतति । प्लक्षन्यग्रोधौ, धवखदिरौ । क्वचिद् विपर्ययः, मुसले, तण्डुलकिण्वम्, चित्ररथबाह्लीकौ, स्नातकराजानौ, अक्षिभ्रुवम्, दारगवम् । क्वचिदनियमः | विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण तुल्याचाम् । हेमन्तशिशिरौ, कृत्तिकारोहिण्यौ | अतुल्याचामल्पाचः पूर्वनिपातः, ग्रीष्मवसन्तौ । तदयुक्तमन्यथापि दर्शनात् । शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् [चरकसंहिता, सूत्र० २७/२२६] । श्रवणाधनिष्ठाश्विनीषु यायान् नरः फलोपचयकामः । संख्या भ्रातृवर्णानामपि क्रमात् पूर्वनिपातमिच्छन्ति । पञ्च च षट् च, पञ्चषट् । युधिष्ठिरार्जुनौ । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः | तदप्ययुक्तः व्यभिचारदर्शनात् । कयोर्द्विवचनैकवचने [पा० १/४/२२] त्रिद्विदृष्टिविवर्जिताः । अर्जुनभीमसेनौ । शूद्रविट्क्षत्रियविप्राणाम् ।धनपतिरामकेशवाः ।लध्वक्षरं पूर्वं निपतति । कुशकाशम् । तदपि सव्यभिचारम्, काशकुशावलम्बनमिति दर्शनात् । अभ्यर्हितं पूर्वं निपतति । वासुदेवार्जुनौ । तत्रापि नरनारायणाविति दृश्यते व्यभिचारः । नागृहीतविशेषणविशेष्ये बुद्धिः प्रवर्तत इति विशेषणं पूर्वं निपतति । नीलोत्पलम्, चित्रगुः । सर्वादीनामपि विशेषणत्वादेव पूर्वनिपातः । सर्वश्वेतः, सर्वकृष्णः । तथा संख्याया, पञ्चरक्तः, सप्तोन्नतः, **द्व्यन्यः**, त्र्यन्यः | सप्तम्यन्तस्यापि

विशेषणत्वादेव पूर्वनिपातः। कण्ठेकालः वहेगडुः। कथं गडुकण्ठः, गडुशिरा, वज्रपाणिरिति ? गडूपलक्षितः कण्ठोऽस्य, गडुकण्ठः। अन्यथा कण्ठे | एव गडुशिराः, शिरसिगडुः | वज्रपाणिः, पाणिवज्रः। क्तान्तस्यापि विशेषणत्वादेव पूर्वनिपातः । कृतकटः, भिक्षितभिक्षः । कटे कृतमनेनेति विग्रहे कामचारः, महाहव रिपुस्कन्धघृष्टचक्राय चक्रिण इति दर्शनात् । उद्यतासिः, अस्युद्यतइति विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वादुभयमपि सम्भवति । एवमाहिताग्निः, अग्न्याहितः । जातदन्तः, दन्तजातः। जातपुत्रः, पुत्रजातः। जातश्मश्रुः, श्मश्रुजातः। पीततैलः, तैलपीतः। पीतघृतः, घृतपीतः। ऊढभार्यः, भार्योढः। एवमन्यत्रापि। तथा जातिकालसुखादिभ्यः। सारङ्गजग्धी, जग्वसारङ्गा। पलाण्डुभक्षितः, भक्षितपलाण्डुः। मासजातः, जातमासः । सुखहीना, हीनसुखा । एव गुडप्रियः प्रियगुडः । एवमुत्तरपदार्थेऽपि । कडारजैमिनिः, जैमिनिकडारः । गडुलकाणः, काणगडुलः । कखञ्ज- **कुण्ठः,** कुण्ठखञ्जः । खोडखलतिः खलतिखोडः | गौरवृद्धः, वृद्धगौरः । भिक्षुपिङ्गलः, पिङ्गलभिक्षुः। तनुवठरः, वठरतनुः। कृष्णश्वेतः, श्वेत**कृष्ण** इत्यादि।

समाहारे नपुंसकम् ॥४९॥

चार्थे समाहारे यदेकार्थं तन्नपुंसकं भवति। तथाचैवोदाहृतमुदाहरिष्यते च।

अनुवादे चरणानां स्थेणोलुङि ॥५०॥

चरणानामनुवादविषये समाहार एवैकार्थ्यं भवति, स्थेणोलुङ्परयो प्रयोगे सति । प्रत्यष्ठात् कठकौथुमम्, उदगात् कठकालापम् । एषामुदयप्रतिष्ठयो प्रमाणान्तरावगतयो शब्देनाभिधानमनुवादः | अन्यत्र उदगुः कठकालापाः | चरणानामिति किम् ? उदगुर्मीमासकवैयाकरणाः। स्थणोरिति किम् ? अगमन् कठकालापाः। लुङीति किम ? अतिष्ठन् कठकालापाः।

अध्वर्युक्रतूनामनपुंसकानाम् ॥ ५१ ॥

यजुर्वेदविहिताना ऋतूनामनंपुसकलिङ्गानां समाहारः ऐकार्थ्यं भवति । अर्काश्वमेधम् । अध्वर्युग्रहणं किम् ? पञ्चोदनदशौदनौ । ऋतूनामिति किम ? दर्शपौर्णमासो । ससोमको हि याग ऋतुः । अनपुंसकानामिति किम् ? वाजपेयराजसूये।

सन्निकृष्टपाठानाम् ॥५२॥

अविप्रकृष्टाध्ययनानां समाहार ऐकार्थ्यं भवति। पदकक्रमकम्। सन्निकृष्टग्रहणं किम् ? याज्ञिकवैयाकरणौ। पाठग्रहणं किम् ? पितापुत्रौ।

अप्राणिजातीनाम् ॥५३॥

अप्राणिविषयाणां सामान्यशब्दानां समाहार ऐकार्थ्यं भवति । आराशस्त्रि, धानाशष्कुलिः । अप्राणिग्रहणं किम् ? ब्राह्मणक्षत्रियौ। प्राणिसदृशग्रहणाददव्यजातेर्न भवति। रूपरसगन्धस्पर्शी। जातीनामिति किम् ? नन्दकपाञ्चजन्यौ।

नदीदेशनगराणां भिन्नलिङ्गानाम् ॥५४॥

नदीनां देशानां नगराणां च नानालिङ्गानां समाहार ऐकार्थ्यं भवति । गङ्गाशोणम् | कुरुकुरुक्षेत्रम् | मथुरापाटलिपुत्रम् | देशानामिति सिद्धे नियमार्थं वचनम् । नगराणामेव यथा स्यात्, ग्रामाणां मां भूत् । जाम्बव- शालूकिन्यौ । इह कथम्- शौर्यं च नगरः केतवता च ग्रामः, शौर्य-केतवतम् ? नगराश्रयो हि विधिरस्ति, ग्रामाश्रयः प्रतिषेधो नास्ति । नदीदेशनगराणामिति किम् ? कुक्कुटमयूर्यौ । देशग्रहणेन जनपदस्य ग्रहणम्, पृथग् नदीग्रहणात् । गौरीकैलासौ । भिन्नलिङ्गानामिति किम् ? गङ्गायमुने, मद्रकेकयी, मथुरातक्षशिले ।

नित्यवैराणाम् ॥५५॥

नित्यानुबद्धवैराणां समाहार ऐकार्थ्यं भवति । अहिनकुलम्, अश्वमहिषम्, काकोलूकम् । नित्यग्रहणं किम् ? गोपालकशालङ्कायनाः ॥

कारूणाम् ॥५६॥

कारूणां समाहार ऐकार्थ्यं भवति । तक्षायस्कारम्, रजकतन्त्रवायम्।

गवाश्वादीनाम् ||५७||

गवाश्वादीनां समाहार ऐकार्थ्यं भवति । गवाश्वम् । गवादिकम् । गवैडकम् | अजाविकम् | अर्जडकम् । कुब्जवामनम् । कुब्जकैरातम् । पुत्रपौत्रम् | श्वचण्डालम् । स्त्रीकुमारम् । दासीमाणवकम् । शाटीपुच्छकम् । उष्ट्रखरम् । उष्ट्रशशम् । मूत्रशकृत् । मूत्रपुरीषम् । यकृन्मेदस् । मासशोणितम् । दर्भशरम् । दर्भपूतिकम् । अर्जुनपुरुषम् । तृणोलपम् । दासीदासम् । कुटीकुटम् । भगवतीभागवतम् । अवडादेशनिर्देश किम् ? गोऽश्वम्, गोऽश्वौ ।

प्राणितूर्याङ्गानाम् ॥ ५८॥

प्राण्यङ्गानां तूर्याङ्गाना च समाहार ऐकार्थ्यं भवति । पाणिपादम् । मार्दङ्गिकपाणविकम् ।

सेनाङ्गानां बहुत्वे ॥ ५९ ॥

सेनाङ्गानां बहुत्वे वर्तमानानां समाहार एकार्थ्यं भवति । हरितनश्चाश्वाश्च हस्त्यश्वम् । बहुत्वं इति किम् ? हस्ती चाश्वश्च, हस्त्यश्वौ ।

क्षुद्रजन्तूनाम् ॥ ६०॥

क्षुद्रजन्तूनां समाहार ऐकार्थ्यं भवति । यूकालिक्षम् । बहुत्वं इत्येव । यूका च लिक्षा च यूकालिक्षे ।

फलानाम् ||६१||

फलानां समाहार ऐकार्थ्यं भवति । बदरामलकम् । बहुत्व इत्येव । बदरं चामलकञ्च, बदरामलके ।

वा वृक्षतृणधान्यमृगशकुनिविशेषाणाम् ||६२ ||

वृक्षादिविशेषाणां बहुत्व एव वर्तमानानां समाहार ऐकार्थ्यं भवति। प्लक्षन्यग्रोधम्, प्लक्षन्यग्रोधा। कुशकाशम् कुशकाशा। तिलमाषम्, तिलमाषा। रुरुपृषतम्, रुरुपृषता। हसचक्रवाकम्, हसचक्रवाका | बहुत्व इत्येव। प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च, प्लक्षन्यग्रोधौ। अप्राणिजातीनाम् [**५३**] इति समाहारे कस्मान्न भवति ? द्रव्यवचनत्वात्।

व्यञ्जनानाम् ॥६३॥

व्यञ्जनविशेषाणां समाहार ऐकार्थ्यं भवति वा। दधिघृतम्, दधिघृते। सूपशाकम्, सूपशाके। अप्राणिजातीनाम् [५३] इति नित्ये प्राप्त आरम्भः |

अश्ववडवौ ॥६४॥

अश्ववडवयो समाहार ऐकार्थ्यं वा भवति। चार्थे [४८] इत्येव सिद्धम्, इतरेतरयोगे तु पुंवल्लिङ्गं निपात्यते। अश्ववडवम्। अश्ववडवौ। अस्मादेव ज्ञापकादन्यत्र चार्थेकार्थ्ये परवल्लिङ्गं **भवति**। कुक्कुटमयूर्यौ।

विरोधिनामद्रव्याणाम् ॥६५ ॥

विरोधिनामद्रव्यवाचिना समाहार ऐकार्थ्यं वा **भवति**। सुखदुखम्, सुखदुखे। विरोधिनामिति किम् ? कामक्रोधौ। अद्रव्याणामिति किम् ? सुखदुःखाविमो ग्रामौ।

न दधिपयआदीनाम् ||६६ ||

दधिपयआदीनां समाहार ऐकार्थ्यं न भवति। दधिपयसी। सर्पि**मधुनी**। मधुसर्पिषी। ब्रह्मप्रजापती। शिववैश्रवणौ। स्कन्दविशाखौ | परिव्रज्याकौशिकौ | प्रवर्ग्योपसदौ। याज्यानुवाक्ये। शुक्लकृष्णे। इध्माबर्हिषी। निपातनाद् दीर्घत्वम्। दीक्षातपसी। मेधातपसी। उदूखलमुसले। आद्यवसाने। श्रद्धामेधे। ऋक्सामे। वाङ्गनसे। दशेमे मार्दङ्गिकपाणविका इति गणनाया भेदेनार्थस्य विवक्षितत्वाद् दिशामिव समाहारो नास्ति। सख्यासामीप्यविवक्षायां तु भेदेनाभेदेन वा विवक्षा न विरुध्यत इति भवति पक्षे समाहारः। उपदशं पाणिपादम, उपदशा पाणिपादाः। अश्वबलीवर्दम्, अश्वबलीवर्दी, अधरोत्तरम्, अधरोत्तरे, पूर्वापरम् पूर्वापरे इति चार्थे [४८] इत्येव सिद्धम्।

नाम्नि षष्ठ्या कन्योशीनरेषु ॥ ६७॥

षष्ठ्या परा या कन्था सैकार्थ्ये उशीनरदेशे नपुंसकलिङ्गे भवति, संज्ञायां विषये। सौशमिकन्थम्। नाम्नीति किम् ? वीरणकन्था | उशीनरेष्विति किम् ? दाक्षिकन्था।

उपशोपक्रमं तदादित्वे || ६८ ||

षष्ठ्याः परा उपज्ञा उपक्रमश्च ऐकार्थ्ये तदादित्वे गम्यमाने नपुंसकं भवति। पाणिन्युपज्ञमकालकं व्याकरणम्। चन्द्रोपज्ञमसज्ञकं व्याकरणम्। नन्दोपक्रमाणि मानानि। तदादित्व इति किम् ? देवदत्तोपज्ञा मृन्मयप्राकारा। षष्ठ्या इत्येव। अनुपज्ञा। सदुपज्ञा। प्रधानलिङ्गे प्राप्त आरम्भः |

ईश्वरार्थादराज्ञः सभा ॥ ६९ ॥

षष्ठ्यन्ताद् ईश्वरार्थाद् राजवर्जितात् परा या सभा सैकार्थ्ये नपुंसकं भवति । इनसभम्, ईश्वरसभम् । अराज्ञ इति किम् ? राजसभा । कथं चन्द्रगुप्तसभा ? नायमीश्वरार्थम् अन्यत्रापि दर्शनात् । षष्ठ्या इत्येव । ईश्वरसभा ।

अमनुष्यात् ॥ ७० ॥

मनुष्याद् अन्यस्माद् या षष्ठ्यन्तात् परा सभा सैकार्थ्ये नपुंसकं भवति । पिशाचसभम्, राक्षससभम् । अमनुष्यादिति किम् ? देवदत्तसभा । मनुष्यसदृशस्य ग्रहणादिह न भवति । काष्ठसभा ।

अशाला ॥ ७१ ॥

अशालारूपा या सभा षष्ठान्तात् परा सैकार्थ्ये नपुंसकं भवति । गोपालसभम् । गोपालसमूह इत्यर्थः ।

सेनासुराशालानिशा वा ॥ ७२ ॥

सेनादयः षष्ठ्यन्तात् परा ऐकार्थ्यें नपुसकलिङ्गा भवन्ति वा । ब्राह्मणसेनम्, ब्राह्मणसेना । यवसुरम, यवसुरा । गोशालम्, गोशाला । श्वनिशम्, श्वनिशा । षष्ठ्या इत्येव । परमसेना |

छाया ॥ ७३ ॥

षष्ठान्तात् परा छायैकार्थ्यो नपुंसकं वा भवति । कुड्यच्छायम् कुड्यच्छाया ।

बाहुल्ये ॥ ७४ ॥

बाहुल्ये गम्यमाने षष्ठान्तात् परा छायैकार्थ्ये नपुंसकं भवति, नित्यं पुनर्विधानात् । इषुच्छायम्, शलभच्छायम् । बाहुल्य इति किम् वृक्षच्छायम्, वृक्षच्छाया ।

पथोऽसंख्यात् ॥ ७५ ॥

असंख्यात् परः पथशब्द ऐकार्थ्ये नपुंसकं भवति । अपथम्, उत्पथम् । असख्यादिति किम् ? राजपथः । प्रधानलिङ्गान्यथात्वप्रस्तावादन्यपदार्थे न भवति । अपथा नगरी, उत्पथो देश ।

संख्यादिः समाहारे ॥ ७६ ॥

सख्यादिः समाहार ऐकार्थ्ये नपुंसको भवति । पञ्चगवम्, चतुष्पथम् । समाहारस्यैकत्वादेकवचनम् । सख्यादिरिति किम् ? धवखदिरम् । परेण [७७] स्त्री न भवति । समाहार इति किम्, पञ्चकपालः पुरोडाशः । त्रिपुत्रः ।

अः स्त्री ॥ ७७ ॥

अकारान्तः सख्यादिः समाहार ऐकार्थ्ये स्त्रीलिङ्गो भवति । पञ्चपूली । समाहार इत्येव । पञ्चकपालः पुरोडाशः ।

वाप् ॥ ७८ ॥

आवन्तः सख्यादिः समाहारे स्त्रीलिङ्गो वा भवति । पञ्चखद्‌म, पञ्चखी । समाहार इत्येव । पञ्च खट्वाः ।

अनो लोपः ॥ ७९ ॥

अनन्तस्य सख्यादेः समाहारे ऐकार्थ्य अन्त्यस्य लोपो भवति, वा च स्त्री भवति। पञ्चतक्षम्, पञ्चतक्षी। समाहार इत्येव। बहुराजो देशः।

न पात्रादयः ॥ ८० ॥

पात्रादयः शब्दाः स्त्रीलिङ्गा न भवन्ति। द्विपात्रम्। चतुर्युगम्। त्रिभुवनम्।

रात्राह्नवाकाः पुंसि ॥ ८१॥

रात्राह्नवाकान्ताः शब्दाः पुंलिङ्गा भवन्ति। अहोरात्रः, सर्वरात्रः। पूर्वाह्णः। अनुवाकः, सूक्तवाकः।

अहोऽसुदिनपुण्यात् ॥ ८२ ॥

अहशब्दः सुदिनपुण्याभ्यामन्यस्मात् परः पुंसि भवति। एकाहः, द्व्यहः, त्र्यहः। असुदिनपुण्यादिति किम् ? सुदिनाहम्, पुण्याहम्।

नपुंसके चार्धर्चादयः ॥ ८३ ॥

नपुंसके पुंसि चार्धर्वादयो वर्तन्ते। अर्धर्चम्, अर्धर्चः। शतमानम्, शतमानः। वारबाणम्, वारबाणः। अष्टापदम्, अष्टापदः। समासलिङ्गाख्याने गोमयादयो न वक्तव्याः, तद्वदेव वा स्त्रीपुंलिङ्गा अपि गौरिषुरशन निर्योनिरित्येवमादयः, स्त्रीनपुंसकलिङ्गाश्च अर्चिरादयः, सर्वलिङ्गाश्च तटश्रृङ्खलादयः, एकैकलिङ्गाश्च, वृक्षखाकुण्डादयः, अलिङ्गाश्च युष्मदस्मदादयः सर्व एव वाच्याः स्युः। अथ तेषां लोकतो लिङ्गानुशासनतो वा सिद्धिरिष्टा तद्वदेव गोमयादीनामपि भविष्यति। कानि पुनस्तानि स्त्रीपुंनपुंसकानि ? इयमयमिदमिति येषु प्रसिद्धिरर्थेषु भवति लोकस्य। स्त्रीपुंनपुंसकानि प्रोच्यन्ते तानि लोकेन।

सुपि ह्रस्वः॥ ८४ ॥

नपुंसके वर्तमानस्य शब्दस्य सुपि परतो ह्रस्वो भवति। रैः | अतिरिः। कण्ठतालव्यस्य स्थाने कण्ठतालव्य इकार | नौः। अतिनुः। कण्ठोष्ठास्य स्थाने कण्ठोष्ठ्य एव उकारः। सुपीति किम् ? काण्डे, कुड्ये।

गोरप्रधानस्यान्त्यस्य ॥ ८५ ॥

गोशब्दस्योपसर्जनस्यान्ते वर्तमानस्य सुपि परतो ह्रस्वो भवति। चित्रगुः। अप्रधानस्येति किम् ? सुगौः। अन्त्यस्येति किम् ? गोकुलम् |

ङ्यादीनाम ॥ ८६ ॥

ङीबाद्यन्तस्याप्रधानस्य ह्रस्वो भवति। निष्कौशाम्बिः, बहुखट्वः अतिवामोरुः | अप्रधानस्यैव। राजकुमारी, ब्रह्मबन्धू। अन्त्यस्यैव। कुमारीप्रिय। कथं बहुश्रेयसीति ? ईयस ईत्त्वं वक्ष्यति [४|४|१४५] |

लुगणादिलुक्यगोण्यादीनाम् ॥ ८७ ॥

अणादिलुकि सति प्रादीना लुग् भवति, न तु गोण्यादीनाम् । पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः | अणादिग्रहणं किम् ? बहुनाडिः । लुकीति किम् ? बहुपत्नीकः । अगोण्यादीनामिति किम् ? पञ्चभिर्गो- णीभिः कीतः, पञ्चगोणिः । पञ्चसूचिः । अप्रधानस्येत्येव । परमावन्ती । अन्त्यस्येत्येव । अवन्तीकुलम् । वरणा इति नगरस्यापि संज्ञा, पञ्चाला इति जनपदस्यापि । पञ्चालमथुरे इति विभक्तेरश्रवणे नामार्थसंख्यायामेव द्विवचनम् । हरीतक्या फलानीति फलेष्वपि स्त्रीलिङ्ग एव शब्दो वर्तते । खलतिकं वनानीति तेषां वनानामेकवचनान्तमेव नामधेयम् । दृश्यते हि शब्दानामेकार्थेऽपि लिङ्गवचनभेदः । आपो जलम् दाराः कलत्रं भार्येति । वध्रिका दर्शनीयो मनुष्य इति मनुष्यस्य विशेषणं न वध्रिकायाः, पञ्चाला बह्वन्ना बहुक्षीरघृता इति पञ्चा- लानाम्, पञ्चाला जनपदो बहुमाल्यफल इति जनपदस्य । सम्पन्नो यव इति जातावेकवचनम्, सम्पन्ना यवा इति व्यक्तिभेदेषु बहुवचनम् । वयमिति बाह्यव्यात्मिकेषु भेदेषु, यथा गुरुषु, अहमिति पुनरभेदविवक्षायामेकवचनम् । कदा पूर्वे फल्गुन्याविति तारकयोर्द्वित्वे द्विवचनम् । कदा पूर्वा फल्गुन्य इति चन्द्रमसा सह बहुत्वसम्भवे बहुवचनम् । एवं कदा पूर्वे प्रोष्ठपदे, कदा पूर्वाः प्रोष्ठपदा इति । तिष्यपुनर्वसू इति नक्षत्रद्वित्वे द्विवचनम् तिष्यपुनर्वस्विति समाहार एकवचनम् । तारकाभेदविवक्षायां नक्षत्रसख्याभेद- विवक्षाया अभावान् नास्त्येव बहुवचनम् ॥ शब्दस्यानेकार्थत्वादेकशेषानर्थक्यम् । एकोऽपि हि शब्दोऽनेकस्यार्थस्याभिधाय को भवति, यथा रोदसीशब्दो द्यावापृथिव्यौ। भिन्नजातीयानामपि चार्थानामेकेनाभिधानं भवति, यथा अक्षाः पादाः माषा इति, किं पुनः सजातीयानाम् । गार्ग्यायणस्यापि गार्ग्यत्वमस्तीत्यभेदविवक्षायां गार्ग्यौ । बैदबैदाविति भेदविवक्षायाम्, अभेदविवक्षायां तु बैदाविति भवितव्यमेव तदा प्रतिषेधाभावात् । गार्ग्या अपि गार्ग्यत्वमस्तीति गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । कुक्कुटा अपि कुक्कुटत्वमस्तीति कुक्कुटी च कुक्कुटश्च कुक्कुटौ । एवं पिता च माता च पितरौ भेदविवक्षायां तु मातापितरौ । तथा श्वशुरश्च श्वश्रूश्च श्वशुरौ । तथा भ्राता च स्वसा च, भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रो । नपुंसकस्य तु सर्वलिङ्गसामान्यरूपत्वाम् नपुंसकानपुंसकाभिधाने तस्यैव प्रयोगः । शुक्लश्च शुक्ला च शुक्लः च, तानीमानि शुक्लानि । अभेदविवक्षायां तु तदिदं शुक्लमिति । त्यदादीनामपि सामान्यवचनत्वादन्यार्थाभिधानेऽपि प्रयोगः । स च देवदत्तरच, तौ । गाव इमा इति स्त्रीलिङ्गत्वं तासामपनीतपुंस्कत्वात् ।

इति चान्द्रे व्याकरणे द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः |

स्त्रियाम् ॥ १ ॥

अयमधिकारः |

ऋनो ङीप् ॥ २ ॥

ऋकारान्तान् नकारान्ताच्च स्त्रियां ङीब् भवति । कर्त्री । दण्डिनी । ङकारो ड्यो ह्रस्व [५१२१४२] इति चिह्नार्थः । पकारः स्वरार्थः । स्त्रियामित्येव । कर्ता, दण्डी । पञ्च सप्तेति स्त्रीत्वाभावान न भवति । स्वसेति विनापि ङीपा स्त्रीत्वाभिधानान् न भविष्यति । एवं दुहिता, ननान्दा, याता, माता, तिस्रः, चतस्रः ।

उगितः ॥ ३ ॥

उगितः स्त्रियां ङीब् भवति। भवती। वदन्ती।

अञ्चः ॥ ४ ॥

अञ्चतेरेव क्रियार्थादुगितो ङीब् भवति। प्राची, प्रतीची। इह न भवति। पर्णध्वद् ब्राह्मणी।

अहशो बनो र च ॥ ५ ॥

अशो विहितो यो वन् तदन्तस्य स्त्रियां ङीब् भवति, तत्सन्नियोगेन च रेफान्तादेशो भवति। धीवरी। अहश इति किम् ? सहयुध्वा ब्राह्मणी।

अन्यार्थे वा ॥ ६ ॥

अन्यपदार्थे वर्तमानाद् वनन्ताद् वा ङीब् भवति, रेफश्चान्तादेशः। बहुधीवरी, बहुधीवा।

पादः ॥ ७ ॥

पादन्तादन्यपदार्थे वर्तमानाद् वा ङीब् भवति। द्विपदी द्विपात्। त्रिपदी, त्रिपात्। कथं त्रिपदा गायत्री, पञ्चपदा पङ्क्तिरिति ? पादशब्दसमानार्थेन पदशब्देन सिद्धम्। द्विपात्, त्रिपादित्यपि तह्यचि प्राप्नोति ? इष्यत एव चतुष्पाद् ऋगिति दर्शनात्। ऋच्यपि तर्हि ङीप् प्राप्नोति ? व्यवस्थितविभाषया न भविष्यति।

अनः ॥ ८ ॥

अनन्तादन्यपदार्थे वर्तमानाद्वा स्त्रियां ङीब् भवति। बहुराज्ञी पृथिवी, बहुराजा, बहुराजानौ, बहुराजानः। अधिराज्ञी नाम ग्राम इति ङीबन्तमेव नामधेयमिति न तेन विना प्रयोगः | अन्यार्थ इत्येव। अतिक्रान्ता राजानम्, अतिराज्ञी।

ऊधसो नश्च ॥ ९ ॥

ऊधसोऽन्यपदार्थे स्त्रियां ङीब् भवति, नश्चान्तादेशः। कुण्डोध्नीः, द्व्यूध्नी, त्र्यूध्नी, अत्यूध्नी, द्विविधोध्नी। अन्यार्थ इत्येव। प्राप्तोधा। स्त्रियामित्येव। महोधो धैनुकम्।

दानं संख्यादेः ॥ १० ॥

दामन्-शब्दात् सख्यादेरन्यपदार्थे वर्तमानात् स्त्रियां ङीब् भवति। द्विदाम्नी, त्रिदाम्नी। सख्यादेरिति किम् ? उद्दामा वडवा।

हायनाद् वयसि ॥ ११ ॥

हायनशब्दात् सख्यादेरन्यपदार्थे वर्तमानात् स्त्रियां ङीब् भवति। वयसि गम्यमाने। द्विहायनी, त्रिहायणी, चतुर्हायणी। त्रिचतुर्भ्यां हायनो वयसि [६ | ४|१०७] इति णत्वम्। वयसीति किम् ? त्रिहायना शाला। सख्यादेरित्येव। अतीतहायना गौः।

नोपान्तवतः ॥ १२ ॥

उपान्तवतोऽनन्तादन्यपदार्थे वर्तमानात् स्त्रियां ङीब् न भवति । सुपर्वा, सुपर्वाणी । सुशर्मा, सुशर्माणौ । अन्यपदार्थ इत्येव । अतिपर्वणी यष्टिः |

मनः ॥१३॥

मनन्तात् स्त्रिया ङीब् न भवति । दामा, दामानौ । सीमा, सीमानौ । अनिनस्मन् ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिः प्रयो- जयन्ति, रूपमात्रस्य ग्रहणात् । अन्यार्थ इति निवृत्तम्, योग- विभागात् । अन्यथा हि न मनुपान्तवनामित्येव ब्रूयात् ।

ताभ्यां डाप् ।।१४।।

ताभ्यामनन्त-मनन्ताभ्या स्त्रियां डाब् भवति । बहुराजा, बहुराजे । सुपर्वा, सुपर्वे । दामा, दामे । सीमा, सीमे ।

अजाद्यतः ॥ १५ ॥

अजादिभ्योऽदन्ताच्च स्त्रियां डाब् भवति । अजा । देवदत्ता | अत इति सिद्धे अजादिभ्यो विधानं बाधकबाधनार्थम् । अजा । एडका । कोकिला । अश्वा । चटका । मूषिकेति जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते डाब् भवति । बाला । होडा । पाका । वत्सा । मन्दा । विला- तेति वयस्यचरमे [२/३/२२] इति ङीपि प्राप्ते । पूर्वापहाणा । अपरापहाणा । सप्रहाणेति टिल्लक्षणे ङीपि प्राप्ते । निपातनाच्च गत्वम् । सभस्त्रा जिनशणपिण्डेभ्यः फलात्, फलान्तलक्षणे ङीषि प्राप्ते । सफला । भस्त्रफला | अजिनफला । शणफला । पिण्डफला । एतेभ्य इति किम् ? वासीफली । कथं त्रिफला ? त्रीणि फलान्यस्यामिति त्रिफला | सहतिरित्यजातित्वाद् ङीष् नास्ति, असमाहारत्वाच्च ङीब् नास्ति । सत्प्राक्काण्डप्रान्नशतैकेभ्यः पुष्पात्, पुष्पान्तलक्षणे [७२] ङीषि प्राप्ते । सत्पुष्पा । प्राक्नुआ । काण्डपुष्पा । प्रान्तपुष्पा । शतपुष्पा । एकपुष्पा । एभ्य इति किम् ? शङ्खपुष्पी । शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः । शूद्रा च डाबन्ता भवति अमहत्पूर्वा, जातिश्चेत् । शूद्रैव भार्या शूद्रा, न तु शूद्रस्य । अमहत्पूर्वेति किम् ? महाशूद्री, आभीरजाति । अस्मादेव ज्ञापकात् तदन्तविधिरत्र प्रकरण भवतीति गम्यते । अतिभवती, अतिधीवरी । जातिरिति किम् ? शूद्रस्य भार्या, शूद्री । पुयोगलक्षणो ङीप् भवत्यव । क्रुञ्चा । उष्णिहा । देवविशेति निपातनादेव लोपाभाव । अकारान्तेभ्यो वा डाब् निपातनात् । तथा चोष्णिगित्यपि सिद्ध भवति । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमेत्यत इत्येव डाब् भवत्येव, व्यवस्थावाचित्वाच्च वयोलक्षणो ङीब् नास्ति, अनाख्याशब्दत्वाच्च पुयोगलक्षणो ङीष् नास्ति । मूलान् नञ् इत्यपि न वाच्यम्, अमूलाया मूलान्तलक्षणो ङीष् नास्त्यजातित्वात् । डाबिह कस्मान्न भवति -- पञ्चाजी, दशाजीति ? नात्राजशब्दः स्त्रियां वर्तते, यश्चात्र स्त्रियां वर्तते नासावजशब्दः | तदन्तविधिना प्राप्नोति । विप्रतिषेधात् सख्यादेः [[२।३।२३] इति ङीब् भविष्यति । तपरकरणं किम् ? कीलालपा, शुभया । अत इत्ययमधिकारः |

स्वार्थे ।।१६।।

अतः परं स्त्रियां यदुच्यते तत् स्वार्थे वर्तमानाद् वेदितव्यम् ।

टिड्-ढाणञ्-ठक्-ठञ्-नञ्-स्नञ- कञ्-करप्-ख्युनः ॥ १७ ॥

टिदाद्यन्तात् स्वार्थे स्त्रियां ङीबं भवति। कुरुचरी। पठिता विद्येति न भवति, तुटा सिद्धे योष्टित्करणात्। पचमानेति न भवति धनुवन्धकत्वात्। ल्युडादीनां तु भवत्येव टित्करणसामर्थ्यात्। ढस्य निरनुबन्धकस्याभावाड् ढक्ढक्योर्ग्रहणम्। योऽपि शिलायां ढश्च [४|३|८०] इति ढो न तस्य स्त्रियां प्रयोगः। सौपर्णेयी, वैनतेयी शाबलेयी। अण्। कुम्भकारी, औपगवी। अ। औत्सी, बैदी। ठक्। आक्षिका। ठञ्। लावणिकी। नञ्ञ, स्तनी। स्त्रैणी, पौंस्नी। कञ्। तादृशी। क्वरप्। इत्वरी। ख्युन्। आढाङ्करणी। स्वार्थ इत्येव। प्रियकुरुचरा नगरी।

यञोऽषावटात् ||१८||

यञन्तात् स्त्रियां ङीब् भवति, स चेत् षकारान्तादवटशब्दाच्च विहितो न भवति। गार्गी, वात्सी। अषावाटादिति किम्? शार्कराक्ष्या, पौतिमाष्या, गौकक्ष्या। आवट्या। अत [१५] इति डाब् भवति।

ष्फो वा ॥ १९॥

अषावादिति न वर्तते। यञन्तात् स्त्रियां ष्फो वा भवति।

गार्गी, गार्ग्यायणी। वात्सी, वात्स्यायनी। माष्यायगी, गौकक्ष्यायणी | आवटप्रायनी। वावचंन पावटार्थम्।

लोहितादिभ्यः शकलान्तेभ्यः ॥ २० ॥

लोहितप्रभृतिभ्यः शकलपर्यन्तेभ्यो यञन्तेभ्य ष्फ एव भवति, नित्यं पुनर्विधानात्। लौहित्यायनी, साशित्यायनी। मनायीशब्दान् मानाय्यायनी। यच्यणादौ [५/२/३२] इति पुंवद्भावो न भवति, पाठसामर्थ्यात्। मानव्यायनीति मनुशब्दपाठादेव सिद्धम्। वतण्डशब्दादनाङ्गिरसे। वातण्ड्यायनी। शिवादिपाठाद् वातण्डी। आङ्गिरसे तु यमेव, तस्य च स्त्रियां लुक्, जाते [२|३|७१] इति ङीष्। वतण्डी। कपिशब्दादाङ्गिरस एव यत्र। काप्यायनी, अनाङ्गिरसे तु कापेयी। कात्यायनी, शाकल्यायनी। शकलान्तेभ्य इति किम्? काण्वी, काव्यायनी। कुरुकतानडुहौ तु लोहितात् प्राक् पठितव्यौ। न ह्यनयोर्लोहितादिकार्यमिष्यते नापि शकलादिकार्यम्।

कौरव्यासुरिमाण्डूकात् ॥२१॥

कौरव्यशब्दाण् ण्यान्तादासुरिशब्दादिजन्तान् माण्डूकशब्दादणन्तात् स्त्रियां ष्फो भवति। ङीबुडापोरपवादः। कौरव्यायणी, आसुरायणी, माण्ड क्यायनी। कथं कौरवी सेना? तस्येदम् [पा० ४ | ३ | १२०] इति सिद्धम्।

वयस्यचरमे ||२२||

अपश्चिमे वयसि वर्तमानात् स्त्रिया ङीब् भवति। कुमारी, किशारी, वर्करी, करभी, कलभी, तरुणी, तलुनी, वधूटी, चिरिण्टी | अचरम इति किम्? स्थविरा, वृद्धा। कथं द्विवर्षा, त्रिवर्षा उत्तानशया, लोहितपादिका, मध्या, मध्यमा ज्येष्ठा, कनिष्ठेति? अर्थादत्र प्रथमं वयो गम्यते, न शब्दात्। कथं कन्या? कन्यायाः कनीन च [२४/४६] इति निपातनात्। कथं वृद्धकुमारी? वृद्धशब्दादत्र पश्चिमं वयो गम्यते, न कुमारशब्दात्। अत इत्येव। शिशुः।

संख्यादेः ||२३||

संख्यापूर्वाच्छब्दादकारान्तात् स्त्रियां वर्तमानाद् ङीब् भवति । पञ्चानां पूलानां समाहारः, पञ्चपूली । दशपूली । स्वार्थ इत्येव । द्विखारीका ।

परिमाणाल्लुक्यसंख्याकालविस्ताचितकम्बल्यात् ॥ २४॥

परिमाणान्तादेव संख्यादेरकारान्तात् संख्यादिवर्जिताल्लुकि ङीब् भवति । द्विकुडवी । परिमाणादिति किम् ? पञ्चाश्वा । लुकीति किम् ? द्विपण्या । सर्वत्र सम्भवात् सुपो लुग् न गृह्यते । असख्याकालविस्ताचितकम्बल्यादिति किम् ? द्विशता । द्विवर्षा । द्विविस्ता, द्व्यचिता, द्विकम्बल्या ।

काण्डादक्षेत्र ॥ २५ ॥

काण्डान्तात् संख्यादेरक्षेत्र एव लुकि ङीब् भवति । द्विकाण्डी । अक्षेत्र इति किम् ? द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । परिमाणादित्येव । द्वाभ्यां काण्डाभ्यां क्रीता, द्विकाण्डा ।

पुरुषाद्वा ॥२६॥

संख्यादेः पुरुषान्तात् स्त्रियां वा ङीब् भवति । द्विपुरुषी यष्टिः,

। द्विपुरुषा वा । परिमाणादित्येव । पञ्चभिः पुरुषैः क्रीता, पञ्चपुरुषा ।

केवलमामकभागधेयपापावरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजान् नाम्नि ॥२७॥

केवलादिभ्यः सज्ञायां ङीब् भवति । केवली, मामकी, भागधेयी, पापी, अवरी, समानी, आर्यकृती, सुमङ्गली, भेषजी । नाम्नीति किम् ? केवला, मामिका |

अन्तर्वत्नी गर्भिण्याम् ॥२८॥

अन्तर्वत्नीति मतुब् निपात्यते नुक् च गर्भिण्याम् । अन्यत्र | अन्तरस्यां शालायामस्ति ।

पतिवत्नी भार्यायाम् ॥२९॥

पतिवत्नीति मतोर्वत्वं नुक् च निपात्यते भार्यायाम् | अन्यत्र पतिमती ।

पत्युर्न ऊढायाम् ||३०||

पतिशब्दस्य भार्यायामूढायां नकारो भवति, ङीब् च । पत्नी । ऊढायामिति किम् ? संगृहीतायां मा भूत् । भार्यायामित्येव, अर्थेऽनोढायां मा भूत् ।

सपूर्वस्य वा ॥ ३१ ॥

सपूर्वस्य पतिशब्दस्य स्त्रियां नकारादेशो ङीप् च वा भवति । आशापत्नी, आशापतिः ।

अन्यार्थे ||३२||

पतिशब्दस्य स्त्रियामन्यपदार्थे वर्तमानस्य नकारादेशो ङीप् च वा भवति। दृढपत्नी, दृढपतिः।

समानादिभ्यः ||३३||

समानादिभ्यः परस्य पतिशब्दस्य स्त्रियां नकारादेशो भवति, ङीप् च नित्यः, पुनर्विधानात्। सपत्नी, एकपत्नी। सपत्न्या अपत्यं सापत्न इति ङीबभावेऽपि न निवर्तते नकार असंयुक्तविधानात्। समान। एक। वीर। पिण्ड। पुत्र। भ्रातृ।

श्येतैतहरितरोहितात् तो न ||३४||

श्येतादिभ्य स्त्रियां वा ङीब् भवति, तकारस्य च नकारः | श्येनी, श्यता। एनी एता। हरिणी, हरिता। रोहिणी, रोहिता। कपिरिकादीनाम् [६|३|४६] इति लत्वम्। लोहिनी लोहिता।

क्नोऽसितपलितात् ||३५||

असितपलिताभ्यां स्त्रियां वा ङीब् भवति, तकारस्य च क्नादेश। असिनी, असिता। पलिक्नी, पलिता।

षितो ङीष् ||३६||

षितः स्त्रियां ङीष् भवति। नर्तकी खनकी, पात्री। दंष्ट्रादिषु योगविभागादनित्यत्वम्।

गौरादिभ्यः ||३७||

गौर इत्येवमादिभ्यः स्त्रियां ङीष् भवति। गौरी, शबली, कल्माषी, सारङ्गी पिशङ्गी, मतसी। गौर। शबल। कल्माष। सारङ्ग। पिशङ्ग। मत्स्य। मनुष्य। शृङ्ग। गवय। हय। मुकय। ऋश्य। पुट। द्रुण 1 द्रोण | अरीहण | अरोष। वठर। ओकण। आमलक। कुषल। बदर। बिम्ब। तर्कार। शर्कार। षष्कण्ड। सुषव। आलिन्द | अलज। पाण्डा। आढक | आसन्द | सुपाट। शष्कुल। सूर्य। सूच। शूर्प। दूष। यूष। धातक। वल्लक। मालत | वेतस। बृस | अतस। भृङ्ग। मह। मठ | श्वन्। अनडुह्। एषण करणे। देहल | काकादन | गवादन। तेजन। लवण | पाण। मेध। गौतम। अयस्थूण | भौरिकि। भौलिकि। भौलिङ्गि। औद्गाहमानि। आलम्बि। आलजि। आलक्कि। आलन्धि | कालम्बि | आरट। दोट। नाट। मूलाट। शातन। पातन। आस्तरण अधिकरणे। आग्रहायण। प्रत्यवरोहण। सेवन। सुमङ्गलात् सञ्ज्ञायाम्। मण्डल | मण्डर। पट। पिण्ड। ऊर्द | गूर्द | सूर्द। पाण्डार। आतण्ड। कदर। कदल। कर्दम। कदल्प। बृहत्। महत्। सौधर्म। रोहिणी रेवती नक्षत्रे। विकल। निष्कल। पुष्कल। कट श्रोण्याम्। पिप्पल्यादयश्च पिप्पली हरीतकी कोशातकी शमी करीर। पृथिवी। मातामह। पितामह। क्रोष्टु। आकृतिगण त्वाद्–नद। भष। प्लव। चर। चोर। गाह। सूद | देव। पुत्र।

भाजगोणनागस्थलकुण्डकालकुशकामुककबरात् पक्कावपनस्थलाकृत्रिमामत्रकृष्णायसीरिरंसुकेशवेशेषु ||३८||

भाजादिभ्यः पक्वादिष्वर्थेषु स्त्रियां ङीष् भवति। भाजी भवति धक्वा चेत्, भाजान्या। गोणी भवति आवपन चेत्, गोणान्या। नागी भवति, स्थूला चेत्, नागान्या। जाती तु नागैव, तस्या स्थौल्या- भावात्। स्थली भवति, अकृत्रिमा चेत्, स्थलान्या

। कुण्डी भवति, अमत्र चेत्, कुण्डान्या । काली भवति, कृष्णा चेत्, कालान्या । कुशी भवति, आयसी चत् कुशान्या । कामुकी भवति, रिरसुश्चेत्, कामुकान्या । कबरी भवति केशवेशश्चेत्, कबरान्या ।

नीलात् प्राण्योषधोः ॥३९॥

नीलात् प्राणिन्योषधौ च स्त्रिया ङीष् भवति । नीली वडवा, नीली ओषधिः | प्राण्योषध्योरिति किम् ? नीला शाटी ।

वा नाम्नि ॥४०॥

नीलात् संज्ञायां ङीष् वा भवति । नीली, नीला ।

शोणादिभ्यः ॥४१ ॥

शोण इत्येवमादिभ्य स्त्रियां ङीष् वा भवति । शोणी, शोणा । चण्डी, चण्डा । शोण । चण्ड । अराल । कमल । कृपण । विकट । विशाल । विशङ्कट | भरुज | चन्द्रभागा नद्याम् । कल्याण । उदार । पुराण । अहन् ।

एरक्तिनः ॥ ४२ ॥

इवर्णान्तात् क्तिन्वर्जितात् स्त्रियां ङीष् वा भवति । धूली, धूलिः । आली, आलिः । आवली, आवलिः । पद्धती, पद्धतिः । अङ्गुली, अङ्गुलिः । अक्तिन इति किम् ? पक्तिः ।

ओर्गुणादखरुसंयोगोपान्तात् ॥४३॥

उकारान्ताद् गुणवचनात् स्त्रियां वा ङीष् भवति, खरुशब्दं सयोगोपान्तं च वर्जयित्वा । पट्वी, पटुः, बह्वी, बहुः । ओरिति किम्? सिता । गुणादिति किम् ? आखुः । अखरुसयोगोपान्तादिति किम्? खरुर्ब्राह्मणी । पाण्डुर्ब्राह्मणी ।

पुंनाम्नोः योगादपालकान्तात् ॥४४॥

पुंस आख्याभूताच्छब्दात् पुंयोगात् स्त्रियां वर्तमानात् पालकान्तवर्जिताद् ङीष् भवति । प्रष्ठस्य भार्या, प्रष्ठी । नामग्रहणं किम् ? प्रसूता । अपालकान्तादिति किम् ? गोपालिका, पशुपालिका ।

पूतक्रतुवृषाकप्यग्निकुसितकुसीदानामै च ॥ ४५ ॥ पूतक्रत्वादीनां पुंयोगात् स्त्रियां वर्तमानानां ङीष् भवति, एकार-श्चान्तादेशः । पूतकतायी, वृषाकपायी, अग्नायी, कुसितायी, कुसीदायी । युयोगादित्येव । यया हि पूता नव पूतकनु सा भवति ।

मनोरौ वा ॥४६ ॥

मनुशब्दात् पुयोगात् स्त्रियां वर्तमानाद्वा ङीष् भवति, औकार- श्चान्तादेश, ऐ च । मनायी, मनावी, मनुः ।

सूर्या देवी ॥४७॥

सूर्यस्य भार्या सूर्या, देवी चेत् । सूरी अन्या ।

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडानामानुक् च ॥४८॥

इन्द्रादीनां पुंयोगात् स्त्रियां वर्तमानानां ङीषु भवति, आनुक् चागमः । इन्द्राणी, वरुणानी, भवानी, शर्वाणी, रुद्राणी, मृडानी ।

आचार्यानी ॥४९॥

आचार्यस्यानुक् अणत्व् च निपात्यते । आचार्यस्य भार्या,

आचार्यानी ।

आर्यक्षत्रियाच्च ॥५१॥

आर्यात् क्षत्रियाच्च ङीष् भवति वा, आनुक् च । चकारो वेत्यनुसम्बन्धार्थः । अपुयोगार्थं वचनम्, पृथक्करणात् । आर्याणी, क्षत्रियाणी । आर्या, क्षत्रिया । पुयोगे तु । आर्थी, क्षत्रियी ।

हिमारण्यान् महत्त्वे ॥५२ ॥

हिमाद् अरण्याच्च महत्त्वे गम्यमाने स्त्रियां ङीष् भवति, आनुकं

च । महद्धिमम्, हिमानी । महदरण्यम्, अरण्यानी ।

यवाद्दोषे ॥५३॥

यवात् स्त्रियां वर्तमानाद् ङीष् भवत्यानुक् च, दोषे गम्यमाने । दुष्टो यवः, यवानी |

यवनाल्लिप्याम् ॥ ५४ ॥

यवनात् स्त्रियां ङीष् भवत्यानुक् च, लिप्यामभिधेयायाम् । यव- नानी लिपिः ।

क्रीतात् करणादेः ॥५५ ॥

क्रीतशब्दात् स्त्रियां ङीष् भवति, करणं चेदस्यादिभवति । वस्त्र - क्रीती । करणग्रहणं किम् ? सुक्रीता । आदिग्रहणं किम् ? अश्वेन क्रीता । न ह्यत्र करणमादि, ऐकपद्याभावात् । कथं धनक्रीता आवन्तेनाय समासः । अत इति वर्तते ।

तादल्पोक्तौ ॥५६॥

क्तान्तात् करणादेरल्पाख्यायां ङीष् भवति । अभ्रविलिप्ती द्यौः । अल्पोक्ताविति किम् ? चन्दनानुलिप्ता योषित् ।

स्वाङ्गादकृतमितजातप्रतिपन्नादन्यार्थे ॥ ५७ ॥

स्वाङ्गादेः क्तान्तादन्यपदार्थे वर्तमानात् स्त्रियां ङीष् भवति, कृतादीन् वर्जयित्वा । शङ्खभिन्नी । स्वाङ्गादिति किम् ? वस्त्रच्छन्ना । अकृतादिभ्य इति किम् ? दन्तकृता, दन्तमिता, दन्तजाता, दन्तप्रतिपन्ना | अन्यार्थ इति किम् ? हस्ताभ्यां पतिता, हस्तपतिता ।

पाणिगृहीत्यूढा ॥५८॥

पाणिगृहीती भवत्यूढा चेत् । पाणिगृहीतान्या । **जातेरनाच्छादाद्वा ॥ ५९॥**

जानिशब्दादाच्छादवर्जिताद् यः परः क्तान्तस्तस्मादन्यपदार्थे वर्तमानात् स्त्रियां ङीष् भवति वा । पलाण्डुभक्षिती पलाण्डुभक्षिता । जातेरिति किम् ? मासजाता । अनाच्छादादिति किम् ? वस्त्रच्छन्ना । अकृतादिभ्य इत्येव । कुण्डकृता, कुण्डमिता, वृक्षप्रतिपन्ना । पलाण्डुजाता,

संज्ञायाम् ||६०||

सज्ञायां क्तान्ताद् ङीष् वा भवति । प्रवृद्धविलूनी, प्रवृद्धविना ।

स्वाङ्गादप्रधानात् ॥ ६१ ॥

अप्रधानं यत् स्वाङ्गं तदन्तात् स्त्रियां ङीष् वा भवति । दीर्घकेशी, दीर्घकेशा । अद्रवं मूर्तिमत् स्वाङ्गम्, प्राणिस्थम्, अविकारजम् । अतत्स्थं तत्र दृष्टं चेत्, तेन चेत् तत् तथा युतम् ॥ [महाभाष्यम्] अद्रवमिति किम् ? बहुकफा | मूर्तिमदिति किम् ? बहुज्ञाना । प्राणिस्थमिति किम् ? दीर्घमुखा शाला । अविकारजमिति किम् ? बहुशोथा । अतत्स्थ तत्र दृष्ट चेत् तदपि स्वाङ्गम् । दीर्घकेशी रथ्या, दीर्घकेशा । तेन चेत् तत् तथा युतम् । पृथुस्तनी प्रतिमा, पृथुस्तना ।अप्रधानमात्राश्रयणाद् अतिक्रान्ता केशान मालेत्यतिकेशी, अतिकेशा | स्वाङ्गादिति किम ? बहुयवा । अप्रधानादिति किम् ? शिखा ।

नासिकोदरौष्ठजङ्वादन्तकर्णशृङ्गाङ्गगात्रकण्डात् ॥ ६२ ॥

सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । नासिकोदराभ्यामेव बह्वज्भ्याम्, ओष्ठादिभ्य एव संयोगोपान्तेभ्य स्त्रियां ङीष् भवति वा । शङ्कवासिकी, शङ्कुनासिका । तलोदरी, तलोदरा । बिम्बोष्ठी, बिम्बोष्ठा । दीर्घजी, दीर्घजङ्घा । समदन्ती, समदन्ता । चारुकर्णी, चारुकर्गा । तीक्ष्णश्रृङ्गी, तीक्ष्णश्रृङ्गा । मृद्वङ्गी, मृदङ्गा । चारुगात्री, चारुगात्रा । रक्तकण्ठी, रक्तकण्ठा । एतेभ्य एवेति किम, ? पृथुजघना, पृथुगुल्फा ।

पुच्छात् ॥ ६३ ॥

अप्रधानात् पुच्छशब्दाद् ङीष् भवति वा । दीर्घपुच्छी, दीर्घपुच्छा ।

कबरमणिविषशरात् ॥ ६४ ॥

एभ्यः परात् पुच्छादप्रधानात् स्त्रियां ङीष् भवति, नित्यं पुनर्विधानात् । कबरपुच्छी, मणिपुच्छी, विपपुच्छी, शरपुच्छी ।

उपमानादेः ॥ ६५ ॥

उपमानादेः पुच्छात् स्त्रियां ङीष् भवति। उलूकपुच्छी।

पक्षात् ॥ ६६ ॥

उपमानादेः पक्षात् स्त्रियां ङीष् भवति। उलूकपक्षी।

न क्रोडादिभ्यः ॥ ६७ ॥

कोडादिभ्यः स्त्रियां ङीष् न भवति। कल्याणक्रोडा, कल्याणखुरा। क्रोड | खर। गोखा। उखा। वाल। शफ। गुद | आकृतिगणोऽयम्। सुभगा सुगला।

सहनञ्विद्यमानादेः ||६८||

सहनञ् विद्यमानादेः स्वाङ्गाद् ङीप् न भवति। सकेशा अकेशा, विद्यमानकेशा | सनासिका अनासिका, विद्यमाननासिका।

नखमुखान् नाम्नि ॥६९॥

नखमुखाभ्यां संज्ञायां ङीष् न भवति। शूर्पणखा, गौरमुखा। नाम्नीति किम्? तुङ्गनखी।

सख्यशिश्वी ||७० ||

सखी अशिश्वीति च सज्ञायां साधू भवतः।

जातेरस्त्रीविषयादयोपान्तात् ॥७१॥

सामान्यवचनाद् योपान्तवर्जितात् स्त्रियामन्यत्र च दृष्टाद् ङीष् भवति। कुक्कुटी, मयूरी, सूकरी। जातेरिति किम्? मुण्डा। अस्त्री- विषयादिति किम्? मक्षिका। अयोपान्तादिति किम्? क्षत्रिया। स्वार्थ इत्येव। प्रियकुक्कुटा मथुरा। अत इत्येव। तित्तिरिः।

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालान्तात् ॥७२॥

जातिवाचिनः पाकाद्यन्तात् स्त्रियां ङीष् भवति। ओदनपाकी, आखुकर्णी, मुद्गपर्णी, शङ्खपुष्पी, दाडिमफली, दर्भमूली, गोवाली।

इतो नृजातेः ||७३ ||

इकारान्तान् मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियां ङीष् **भवति**। अवन्ती। पुनर्जातिग्रहणाद् योपान्तादपि भवति। औदपेयी। नृग्रहणं किम्? तित्तिरिः।

इञः ||७४ ||

इञन्तादन्यतोऽपि च ङीष् भवति। सुतङ्गगमेन निर्वृत्ता, मौतङ्गमी।

ऊङ् उतः ॥७५॥

उदन्तात् स्त्रियामूङ् भवति। ब्रह्मबन्धू। नृजातेरित्येव। धेनुः। अयोपान्तादित्येव। अध्वर्युर्ब्राह्मणी। तपरः किम्? खलप्वे।

अप्राणिनामरज्ज्वादिभ्यः।। ७६ ॥

अप्राणिजातिभ्योऽरज्ज्वादिभ्यः स्त्रियाम् ऊङ् भवति। अलाबूः। अप्राणिनामिति किम? कृकवाकुः। अरज्ज्वादिभ्य इति किम्? रज्जुः। हनुः।

बान्तकद्रुकमण्डलुभ्यो नाम्नि ॥७७॥

बाह्वन्तात् कद्रुकमण्डलुभ्यां च सञ्ज्ञायामूङ् भवति। मद्रबाहू,

कद्रू, कमण्डलू। नाम्नीति किम्? वृत्तौ बाहू यस्यां सा, वृत्तबाहुः | **कद्रुः,** कमण्डलुः।

पङ्गूः श्वश्रूः ॥७८॥

एतौ शब्दौ स्त्रियां निपात्येते।

ऊरोरुपमानसंहितसहितसहशफवामलक्षणादेः ॥७९॥

ऊरुशब्दादुपमानादिपूर्वात् स्त्रियामूङ् भवति। करभोरू,

सहितोरू, सहितोरू, सहोरू, शफोरू, वामोरू, लक्षणोरू। शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् [पा० ४।१।७३] न वक्तव्यः | अजन्ताद्धि डबस्त्येव [१७]। शार्ङ्गरवादिभ्यश्चाणन्तेभ्यो ढगन्तेभ्यो यञ्जन्ताच्च जातिवाचिभ्योऽपि ङीष्, इकारान्ताच्च। शैब्येति यश्चापा [८०] भवितव्यम् | शिबीनां तु जातौ तस्येदमित्यणो ङीप्। भोगवद्गौरिमतोरप्युगिति [३] ङीप्। ह्रस्वस्तु तरबादिषु व्यवस्थितविभाषया नित्यं भवति। नृनरयोरपि स्त्रियां वृत्तिरेव नास्ति। तस्येदमित्यणो डाप्। नारी।

यङश्चापः॥८०॥

यङन्तात् स्त्रियां चाब् भवति। कारीषगन्ध्या, आम्बष्ठ्या, वाराह्या। [७१] जातिलक्षणस्य ङीषो डापश्च [१५] बाधनार्थं

वचनम्।

यूनस्तिः ॥ ८१ ॥

यूनः स्त्रियां तिर्भवति। युवतिः।

अनृषेगुरूपोत्तमाद् गोत्रे ऽणिञोः ष्यङ् ॥८२॥

अनृषिवाचिनो गुरूपोत्तमाद् यावणिञौ गोत्रे विहितौ तयोः स्त्रियां ष्यडादेशो भवति । कारीषगन्ध्या, वाराह्या । स्वभावत उत्तमशब्दस्त्रिप्रभृतिषु वर्तते । अनृषेरिति किम् ? वासिष्ठी । गुरूपोत्तमादिति किम ? औपगवी । गोत्र इति किम् ? अहिच्छत्री | अणिनोरिति किम् ? आर्तभागी । [२३२२] बिदादित्वादन् ।

कुलनाम्नः ||८३||

कुलाख्याभूताच्छब्दात् स्त्रियां गोत्रे विहितयोरणिञौ ष्ययड् भवति । पौणिक्या, मौखर्या।

क्रौड्यादीनाम् ॥ ८४ ॥

कौडा ॥ कौडि । लाडि । आपिशलि । आपिक्षिति । चोपयत ।

सैकयत । भौरिकि । बैल्ववत | सौधातकि । सूत युवत्याम् । भोज क्षत्रिये । भौलिक | शालास्थल | कापिष्ठलि ।

दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्डेविद्धीनां वा ॥ ८५ ॥

देवयज्ञप्रादीनामिञ् स्त्रियां ष्यङ् वा भवति । देवयज्ञी, देवयज्ञ्या। शौचिवृक्षी, शौचिवृक्ष्या सात्यमुग्री, सात्यमुग्र्या ।

। काण्ठेविद्धी, काण्ठेविद्ध्या । वेत्यधिकारः ।

इति चान्द्रे व्याकरणे द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः |

प्राग्जितादण् ॥१॥

प्राग् जितसशब्दनाद् [३०४१ २] येऽर्थास्तेष्वर्थेष्वण् भवति ।

औपगवः । वेत्यनुवृत्तेः । उपग्वपत्यम् ।

दित्यदित्यादित्ययमाणयः ॥२॥

दित्यादिभ्यः प्राग् जिताण् ण्यो भवति । दैत्यः, आदित्यः, आदित्यः, याम्यः । कथं दैतेयः ? ण्यन्ताड् ढग् भविष्यति ।

पत्युरश्वाद्यादेः ||३||

अश्वादिभ्यो योऽन्यः शब्दस्तदादेः पतिशब्दात् प्राग् जिताण्, ण्यो भवति । बार्हस्पत्यः । अनश्वाद्यादेरिति किम् ? आश्वपतम्, शातपतम्, आधिपतम् । अश्व । शत। धन। गण । राष्ट्र । कुल । गृह । पशु | धान्य । धन्वन् । सभा । प्राण । अधि । सेना । क्षेत्र

अः स्थाम्नः ||४||

स्थाम्नशब्दान्तात् प्राग् जिताद् अः परो भवति । अश्वत्थामः |

लोम्नोऽपत्येषु ||५||

लोमान्ताद् बहुष्वपत्येष्व परो भवति। उडुलोम्नः पुत्रा, उडुलोमा | बहुवचनं किम ? औडुलोमिः। बाह्वादित्वादिञ्।

पृथिव्या ञः|| ६ ||

प्राग् जितात् पृथिव्याः ञो भवति। पार्थिवः [७] उत्सादिपाठाद्। पार्थिवी, पार्थिवा।

उत्सादिभ्योऽञ् ॥७॥

प्राग् जितादुत्सादिभ्योऽञ् भवति। औत्स, ओदपान। उत्स। उदपान। विकर। विनद। महानद। महानस | महाप्राण | तरुण। तलुन। बष्कयादसमासे। धेनु। पृथिवी। पडक्ति। जगती। त्रिष्टुभ्। अनुष्टुभ्। जनपद। भरत। उशीनर। ग्रीष्म। पीलुकुण। उदस्थानाद् देशे। बृहती पृषदशे। भल्लकीय। रथन्तर। मध्यन्दिन। बृहत्। महत्। महित्। सत्वत्। कुरु। पञ्चाल। इन्द्रावसान | उष्णिह। ककुभ्। सुवर्ण।

देवात् ॥८॥

देवशब्दात् प्राग् जितादञ् परो भवति। दैवः।

यञ् ॥९॥

देवात् प्राग् जितादञ् भवति। दैवः।

बहिषष्टीकक् च ॥ १०॥

प्राग् जिताद् बहिषष्टीकग् भवति, यञ् च। बाहीकः, बाह्यः।

संख्यादेः संख्येयादनपत्येऽजादेर्लुगद्विः ॥ ११ ॥

सख्यादेः सख्येयान्ताच्छब्दादनपत्ये विहितस्याजादेः प्राग्जितीयस्य लुग् भवति, न तु द्विः। पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चकपालः। सख्यादेरिति किम् ? पौर्वशालः। संख्येयादिति किम् ? त्र्यवयवा विद्या त्रिविद्या, तामधीते त्रैविद्यः। षण्णां कुलं षट्कुलम्, तत्र भवः षाट्कुलः। पञ्चनदं नगरम्, तत्र भवः पाञ्चनदः। पञ्चकपाल्या तु संस्कृतः पञ्चकपालः एक संख्येयार्थत्वात्। अनपत्य इति किम् ? द्वैमातुरः | अजादेरिति किम् ? पञ्चगर्गरूप्यः। अद्विरिति किम् ? पञ्चकपालस्य पुरोडाशस्य खण्डं पाञ्चकपालः। प्राग् जितादित्येव। द्विनाविकः |

प्राग्वतेरग्निकलिभ्यां ढक् ॥१२॥

प्राग्वतिसशब्दनाद् [४।१।१३५] येऽर्थास्तेष्वर्थेष्वग्निकलिभ्यां ढग् भवति। अग्नेरपत्यम्, आग्नेयः। कालेयः। अग्निना दृष्टं साम, आग्नेयम्। कालेयम्। अग्निर्देवतास्य आग्नेयः। कालेयः। अग्नेः स्वम्, आग्नेयम्। कालेयम्। अग्नेर्निमित्त सयोग उत्पातो वा, आग्नेयः। कालेयः। प्राग्वतेरिति किम् ? अग्निवत्, कलिवत्। अग्नित्वम्, कलित्वम्। वेत्येव। अग्निस्वम् | कलिस्वम्।

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ ॥ १३॥

स्त्रीपुंसाभ्यां प्राग् वतेर्नञ् स्नञौ भवतः । स्त्रैणम्, पौस्नम् । प्राग् वतेरित्येव । स्त्रीवत्, पुंवत् ।

भावे वा ॥ १४ ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां भावे नञ् स्नञौ भवतः । स्त्रैणम्, स्त्रीत्वम् । पौंस्नम्, पुंस्त्वम् ।

गोरचि यत् ॥ १५ ॥

गोशब्दादजादिप्रसङ्गे यद् भवति । गवि भवम्, गव्यम् । गोः स्वम्, गव्यम्, गोर्देवतास्य, गव्यम् । अचीति किम् ? गोरागतो, गोरूप्यः ।

तस्यापत्यम् ॥१६॥

षष्ठान्तादपत्ये यथाविहितमणादयो भवन्ति । औपगवः, दैत्यः, बार्हस्पत्यः |

आद्यात् ॥ १७॥

अपत्येऽणादयो भवन्ति, ते परमप्रकृतेरेव भवन्ति । सर्वपूर्वजाना हि तदपत्यम्, उपचाराद्वा तच्छब्देनाभिधानम् । उपगोरपत्यमौपगव, तस्यापत्यमौपगव । देवदत्तस्यापत्यं दैवदत्तिः, तस्यापत्यं दैवदत्तिः । गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः, तस्यापत्यं गार्ग्यः ।

पौत्रादेरस्त्रियां गुर्वायत्ते ॥ १८ ॥

पौत्रादेरपत्याद् गुर्वायत्ते स्त्रीवर्जितेऽपत्येऽणादयो भवन्ति ।

गार्ग्यायणः | अस्त्रियामिति किम् ?

गार्गी । गुरुग्रहणं किम् ? अन्यापत्यो गार्ग्यः | यो गुरौ सत्यपि स्वतन्त्रो व्यवहरति, स कुत्सायां गार्ग्य इत्युच्यते । आयत्तग्रहणं किम् ? यद्यपि गार्ग्यायणो जाल्म इत्युच्यते, तथापि जाल्मशब्दात् कुत्सा गम्यते, न गार्ग्यायणशब्दात् । अनेन तु विषयः प्रदर्श्यते -- गुर्वायत्तत्वेऽपि युक्ते **न** युक्तकारीति । यस्तु गुरावसत्यपि न स्वैरी भवति, स मृतस्यापि गुरोस्तदादिष्टाचरणादायत्त एवेति प्रशंसार्थं गार्ग्यायण इत्युच्यते । असगोत्रो गुर्वायत्तोऽपि च प्रशंसास्पदत्वाद् गार्ग्ययण एवेष्यते । मृतस्तु न कस्यचिदायत्त इति गार्ग्य इत्युच्यते । अथ पूर्वं गुर्वायत्तो भूत इति गार्ग्यायण इत्युच्यते, तथापि न दोषः । सर्वत्र च गार्ग्यशब्दो विशेषस्याविवक्षायामस्त्येव ।

अत इञ् ॥१९॥

षष्ठान्താददन्तादपत्य इन् भवति । दक्षस्यापत्यम्, दाक्षिः ।

तपरः किम् ? कैलालपः ।

बाह्वादिभ्यो गोत्रादिभ्यः ॥२०॥

बाहुप्रभृतिभ्यो गोत्रस्यादिभूतेभ्य इञ् भवति। औपबाहविः । गोत्रादिभ्य इति किम् ? यो ह्यद्यत्वे बाहुर्नाम, तस्य बाहवो भवति ॥ बाहु । उपबाहु | निबाहु । उपबिन्दु । वृकला | कृकला। चूडा । बलाका । मूषिका । भगला । लगहा । ध्रुवका । ध्रुवका । सुमित्रा । दुमित्रा । पुष्करसद् | अनुरहत् । अनडुह, । अग्निशर्मन् । देवशर्मन् । कुनामन् । सुनामन् । पञ्चन् । सप्तन् । अष्टन् । सुधावत्" । उदञ्च । शिरस् । माषशराविन । क्षेमधृत्विन् । शृङ्खलनोदिन् । खरनादिन । नगरमर्दिन् । प्राकारमर्दिन् । लोमन् । अजीगर्त । कृष्ण । युधिष्ठिर । अर्जुन । माम्ब । गद | प्रद्युम्न | भूयोऽम्भोऽमितौजसा सलोपश्च । आकृतिगणोऽयम् । जातिः, ऐन्द्रशर्मिः आजधेनविः |

व्यासादीनामकङ् च ॥२१॥

व्यासादीनामपत्ये इञ् भवति, अकङ् चादेशः । वैयासकिः, सौधातकिः, वारुटकिः ॥ व्यास । सुधातृ । वरुट । निषाद | चण्डाल । बिम्ब |

बिदादिभ्योऽञ् ||२२||

बिद इत्येवमादिभ्योऽपत्येऽञ् भवति । बैदः, और्वः। गोत्रादिभ्य इत्येव । बिदो नाम कश्चित् । तस्यापत्यं बैदिः ॥ बिद । उर्व । कश्यप । कुशिक । भरद्वाज | उपमन्यु । किलात । किन्दर्भ | विश्वानर । ऋष्टिषेण । ऋतभाग । हर्यश्व । प्रियक । अपस्तम्ब' | कुचवार । शरद्वत् । शुनक । धेनु । गोपवन । शिग्रु । बिन्दु । भाजन । अश्वावतान । श्यामाक । शम्बक' । श्यापर्ण । हरित | किदास | वह्यस्क । अर्कलुष + | वध्योग । विष्णुवृद्ध । प्रतिबोध । स्थीतर ' । रथन्तर । गविष्ठिल | गविष्ठिर । निषाद । मठर । मृदाकु । पुनर्भू । पुत्र । दुहितृ । ननान्दृ । परस्त्री परशु च । ।

ऋषेः पौत्रादौ ||२३||

बिदादिभ्य ऋषेरपत्ये पौत्रादावेवाञ् भवति । बैदः, कौशिकः । ऋषेरिति किम् ? दौहित्रः । पौत्रादाविति किम् ? बैदिः ।

गर्गादिभ्यो यत्र ||२४||

गर्ग इत्येवमादिभ्यः पौत्रादावपत्ये या भवति गार्ग्यः, वात्स्यः । पौत्रादावित्येव । गार्गिः । गोत्रादिभ्य इत्येव । गर्गो नाम कश्चित्, तस्यापत्यं पौत्रादिः गार्गिः ॥ गर्ग । वत्स । वाजादसमासे । सकृति । असकृति | अज । व्याघ्रपाद् । विदभृत् । प्राचीनयोग | पुलस्ति । । एक । रेभ । अग्निवेश । शङ्ख । शठ | धूम । अवट | मनस । धनञ्जय । वृक्ष । विश्वावसु । जरमाण । कुरुकत' । अनडुह । लोहित । सशित । बभ्रु । बभ्लु । मण्डु | मड क्षु । शङ्ख । लिगु । गुहलु" । विजिगीषु । मन्तु । मनु । ततु । मनायी । स्रुव । कत्थक । ऋक्ष' । तरुक्ष । तरक्ष | तण्ड । वतण्ड । कपि । कत | शकल । कण्व । गोकक्ष | अगस्त्य । कुण्डिनी । यज्ञवल्क | अभयजात | तिरोहित' । वृषगण । रहोगण । शण्डिल | मुद्गल । मुसल । पराशर । जतुकर्ण । मन्त्रित । अश्मरथ । शर्कराक्ष | पूतिमाष । स्थूणा । रराका । पिङ्गल । कृष्ण | गोलन्द | उलूक । तितिक्ष' । भिषज् । भण्डित | दल्भ । चिकित | देवहू । इन्द्रह | एकलू । पिप्पलू । बृहदग्नि । जमदग्नि । अलाभित् । उक्थ | ऋक्थ । कुटीगु । कथ रामो जामदग्न्य व्यास पाराशर्य इति ? पुत्रोऽपि हि पौत्रादिकार्यकरत्वात् तथा व्यपदिश्यते । अनन्तरविवक्षाया तु ऋष्यण् [४४] एव भवति । जामदग्न, पाराशर ।

मोधोर्ब्राह्मणे ||२५||

मधुशब्दाद् ब्राह्मणेऽपत्ये यञ् भवति। माघव्यो ब्राह्मणः | माधवोऽन्यः।

बभ्रो कौशिके ॥ २६॥

बोर्गर्गादिपाठाद् यो यत्र स कौशिक एव भवति। बाभ्रव्यः। अन्यत्र बाभ्रवः। गर्गादिषु तु पाठः स्त्रियां ष्फार्थः। बाभ्रव्यायणी |

कपेराङ्गिरसे ॥२७॥

गर्गादिपाठात् कपेर्यो यन् स आङ्गिरस एव भवति। काप्यः। अन्यत्र कापेयः। गर्गादिपाठात् काप्यायनी।

बोधात् ॥२८॥

बोधादाङ्गिरसेऽपत्ये यञ् भवति। बोध्यः। बौधिरन्यः।

वतण्डात ॥२९॥

वतण्डादाङ्गिरसेऽपत्ये यञेव भवति। वातण्ड्यः। अनाङ्गिरसे तु [२४, ४१] गर्गादिशिवादिपाठाद् वातण्ड्यः, वातण्डः।

स्त्रियां लुक् ॥३०॥

वतण्डशब्दादपत्ये स्त्रियामाङ्गिरस्या यञो लुग् भवति। वतण्डी। अनाङ्गिरस्या तु वातण्डी, वातण्डप्रायनी।

अश्वादिभ्यः फञ् ॥३१॥

अश्व इत्येवमादिभ्यः पौत्रादावपत्ये फञ् भवति। आश्वायन | आश्मायनः ॥ अश्व। अश्मन्। शङ्ख। बिद | पुट। रोहिण। खर्जूर | पिञ्जल | भडिल | भण्डिल | भडित। भण्डित। प्रहृतः। रामोद। क्षात्र'। ग्रीवा। आकाश'। काण '। गोलाङ्क। अर्कस्वन। वन। पाद। चत्र। कुल। तुल। श्रविष्ठा। पवित्रा। पविन्दा। गोमिन। श्याम। धूमः। वाग्मिन्। विश्वानर। कुटावेश"। आत्रेय। जड | वट। ग्रीष्म। अर्ह। वीक्ष। विशम्प। विशाल । गिरि। चपल। दासक | बैल्य | धर्म्य। आनडुह्य | जातात् पुसि। शपादात्रये। अर्जुन। शूद्रक | सुमनस्। दुर्मनस। आत्रेयाद् भारद्वाजे। भरद्वाजादात्रेये। उत्स। अनाय। अतवम्। कितव। शिव। खदिर।

भर्गात् त्रैगर्ते ॥३२॥

भर्गात् पौत्रादावपत्ये त्रैगर्ते फञ् भवति। भार्गायणः। त्रैगर्त

इति किम्? भार्गः।

कुञ्जादिभ्यः फ्यञ् ॥३३॥

कुञ्जादिभ्यः पौत्रादावपत्ये फ्यञ् भवति। कौञ्जायन्यः,

कौञ्जायन्यौ । ब्राध्नायन्य, बाध्नायन्यौ । पौत्रादावित्येव । कौञ्जिः ॥ कुञ्ज । ब्रध्न । शङ्ख । भस्मन् । गण | लोमन् । शठ । शाक । शुण्डा | शुभ्रा । विपाश । स्कन्द | स्कम्भ |

स्त्रीबहुषु फफ् ||३४||

स्त्रियां बहुषु चापत्येषु कुञ्जादिभ्यः फग् भवति । कुञ्जायना स्त्रीः । बहुषु | कोन्जायना । पौत्रादावित्येव । कोञ्जी, कौञ्जयः ।

नडादिभ्यः ||३५||

नड इत्येवमादिभ्य पौत्रादावपत्ये फग् भवति । नाडायनः । चारायणः । पौत्रादावित्येव । नाडिः । गोत्रादिभ्य इत्येव । नडो नाम कश्चित् तस्यापत्यं नाडिः || नड । चर । बक। मुञ्ज । इतिक | इतिश । उपक। लमक । शलङ्क शलङ्क च, पैलादिषु [१२१] शालङ्कि- शब्दपाठाद् इञपि भवति । सप्तल । वाजव्य । तिक | अग्निशर्मन् । वृषगण । प्राण | नर । नर । सायक | दासमित्र । द्वीप । पिङ्गर । पिङ्गल । किङ्कर । किङ्कल । कातर । काथल । काश्य । काश्यप । नाव्य । अज । अमुष्य । कृष्णरणो ब्राह्मणवासिष्ठे । अमित्र । लिगु चित्र | कुमार । क्रोष्टु क्रोष्ट च । लोह । दुग । स्तम्ब ।अग्र । तृण । शकट । सुमनस । दुर्मनस । [**सुमत**]। जालन्धर । युगन्धर | हसकर । दण्डिन । हस्तिन् । चमसिन | सुकृत्य । स्थिरक । अध्वर । खरप | कामुक । ब्राह्मण । अस्वल । चटक ब्रह्मदत्त । उदुम्बर । शोण ।शिशपा । मिमत । पञ्चाल | बदर । अलोह । दण्डप । लोहित ।

हरितादिभ्योऽनः || **३६** ||

हरितादिभ्यो बिदादिपाठादान्तेभ्योऽपत्ये फग् भवति । हारितायनः, कैन्दासायनः |

यत्रिवः ||**३७**||

पौत्रादावपत्ये यौ यञिञौ तदन्तादपत्ये फग् भवति । गार्ग्यायणः, दाक्षायणः ।

शरद्वच्छुनकदर्भाद्भार्गववातस्याग्रायणेषु ॥३८॥

शरद्वदादिभ्यो भार्गवादिषु पौत्रादावपत्ये फग् भवति । शार- द्वतायनो भवति, भार्गवश्चेत्, शारद्वतोऽन्यः । शौनकायनो भवति,वात्स्यश्चेत्, शौनकोऽन्यः । [२२] बिदादित्वादन् । दार्भायणो भवति आग्रायणश्चेत्, दार्भिरन्यः । पौत्रादावित्येव । शारद्वतः ।

पर्वतजीवन्ताद्वा ॥ ३९॥

पर्वतजीवन्ताभ्यां पौत्रादावपत्ये फग् वा भवति । पार्वतायनः, पार्वतिः । जैवन्तायनः, जैवन्तिः । पौत्रादावित्येव । पार्वतिः

द्रोणात् ||४०||

द्रोणादपत्यमात्रे फग् वा भवति । द्रौणायनः, द्रोणिः । योग-

विभागात् पौत्रादाविति निवृत्तम् ।

शिवादिभ्योऽण् ॥४१॥

शिव इत्येवमादिभ्योऽपत्यमात्रेऽण् भवति । बाधकबाधनार्थं पुनरारम्भः । आर्ष्टिषेणः । ण्यो न भवति । गङ्गाशब्दादिह पाठादण् गाङ्गः [५३] शुभ्रादिपाठाड् ढक् - गाङ्गेयः, [८६]तिकादिपाठात् फिञ् - गाङ्गायनिः । विपाशशब्दादिह पाठादण् - वैपाशः **[३३]** कुञ्जादिपाठात् -वैपाशायन्यः || शिव । प्रोष्ठ । प्रौष्ठिकः । चण्ड | जम्भ । भूरि । कुठार | अनभिग्लान' । सन्धि | मुनि | ककुत्स्थ**'** । कोहड ' | ककुभ । रोध । पिरल० । वतण्ड । तृण । कर्ण । क्षीरह्रद । जलहद' | परिषिक । गोपिका । कपिलिका । जटिलिका । बधिरिका । मञ्जरीक । वृष्णिक । खञ्जार । खञ्जाल । रेख | लेख | सुलेख । विश्रवण । रवण । वर्तनाक्षः । पिटक । पिटाक । वृक्षाक । नभाक । ऊर्णनाभ। जरत्कारु । उत्कारु । पुरोहितिका । आर्यश्वेता । सुपिष्ट तक्षन् । ऋष्टिषेण । गङ्गा । विपाश ।पिष्ट । मयूरकर्ण । उत्काय । खदूरक । यस्क । द्रुह्य | ला । अयस्थूण | तृणकर्ण । कलन्दन । विरूपाक्ष | भूमि | इला । सपत्नी । प्रचो नद्याम | त्रिवेणी त्रिवणं च ।

नदीमानुषीनाम्नोऽनादैजाद्यचः ॥ ४२ ॥

नदीनाम्नो मानुषीनाम्नश्च शब्दादपत्येऽण् भवति न चेदस्या- देवोऽचामादिभूता भवन्ति । यामुनः चैन्तितः । नदीमानुषीग्रहणं किम् ? सौपर्णेयः । नामग्रहणं किम् ? शोभनिकायाः , शौभनिकेयः । अनादैजाद्यच इति किम् ? वासवदत्तायाः **,** वासवदत्तेयः ।

क्रुञ्चाकोकिलाभ्याम् ||४३||

एताभ्यामपत्येऽण् भवति । क्रौञ्चः, कोकिलः ।

ऋषिकुरुवृष्ण्यन्धकात् ॥ ४४ ॥

ऋष्यादिवृत्तिभ्योऽपत्येऽण् भवति । वासिष्ठः, नाकुलः, वासुदेवः, श्वाफल्कः |

मातुरुत् संख्यासंभद्रादेः ॥४५ ॥

मातृशब्दस्य संख्यादिपूर्वस्यापत्येऽण् भवति, उकारश्चान्तादेशः | द्विमातुरः, सामातुरः, भाद्रमातुरः । संख्यासभद्रादेरिति किम्? विमातुरपत्यं वैमात्रेयः ।

कन्यायाः कनीन च ॥४६॥

कन्याया अपत्येऽण् भवति, कनीनादेशश्च । कानीनः, कर्णः । **शुङ्गच्छगलविकर्णाद् भारद्वाजवात्स्यात्रेयेषु ॥४७॥**

शुङ्गादिभ्यो भीरद्वाजादिष्वपत्येष्वण् भवति । शौङ्गो भवति भारद्वाजश्चेत् । शौङ्गिरस्य । नामग्रहणे लिङ्ग विशिष्टस्यापि ग्रहणाच्छङ्गाया अपत्यं शौङ्गः । छागलो भवति वात्स्यश्चेत्, छागलिरन्य । वैकर्णो भवत्यात्रेयश्चेत् वैकर्णिरन्यः ।

पीलामण्डूका ॥४८ ॥

पीलामण्डूकाभ्यामपत्येऽण् वा भवति। पैलः, पैलेयः। माण्डूकः, माण्डूकिः।

ढक् ॥४९॥

मण्डूकादपत्ये ढग् वा भवति। माण्डूकेयः, माण्डूकः, माण्डूकिः

ङ्याप्त्यूङः॥५०॥

ङ्यन्तादाबन्तात् त्यन्तादूडन्ताच्चापत्ये ढग् भवति। सौपर्णेयः, वैनतेयः, पार्वतेयः, कामण्डलेयः। एतेभ्य इति किम्? दरदोऽपत्यं दारदः।

द्व्यचः || ५१||

ङ्यद्यन्ताद् द्वाचोऽपत्ये ढग् भवति। दात्तेयः।

इतोऽनिञः ॥ ५२ ॥

इदन्तादनिञोऽपत्ये ढग् भवति। आत्रेयः, वार्ष्णेयः | अनिय इति किम्? दाक्षायण। द्व्यच इत्येव। मारीचः।

शुभ्रादिभ्यः ||५३||

शुभ्र इत्येवमादिभ्योऽपत्ये ढग् भवति। शौभ्रेयः, वैष्टपुरेयः॥ शुभ्र। विष्टपुर। ब्रह्मकृत'। शरद्वार''। शलाथल। शलाकाभ्रू | लेखाभ्रू| विधवा। [कृकसा।] रोहिणी। रुक्मिणी। दिश। धर्मिणी। शालूक। अजबस्ति।शकन्धि। लक्ष्मणश्यामयोर्वासिष्ठे। गोधा। कृकलास। अतिथि| प्रवाहण| भारत। भारम। कमष्टु'। यमष्टु'। मृकण्डु। कर्पूर| [मृदु।] इतर। अन्यतर। देवतर। आलीढ। सुदन्त। सुदक्ष। सुदामन्। कद्रु। गुद। अकशाय। कुमारिका। किशोरिका। जिह्मा- शिन्। परिधि। वीरदत्त। वायुदत्त। शबल'। खदूरक। अम्बिका। अशोका। गन्धपिङ्गला। खडोन्मत्ता। कुदन्ता। कुशम्ब। अनुसृष्टिम्। जरतिन्। शुक शुक्र। उग्र। बीज। श्वन्। अश्व| अजिर। अहि। आकृतिगणोऽयम्। गाङ्गेय, वैमात्रेय।

विकर्णकुषीतकात् काश्यपे || ५४ ॥

विकर्णात् कुषीतकाच्च काश्यपेऽपत्ये ढग् भवति। वैकर्णेयः, कौषितकेयः। काश्यप इति किम्? वैकर्णिः, कौषीतकिः।

भ्रौवेयः ॥५५॥

शब्दादपत्ये ढकि वकारो निपात्यते।

कल्याण्यादीनामिमड् ॥ ५६॥

कल्याण्यादीनामपत्ये ढग् भवति इनडादेशश्च। काल्याणिनेयः, सौभागिनेयः॥ कल्याणी। सुभगा। दुर्भगा। बन्धकी। अनुसृष्टि। जरती। बलीवर्दी। ज्येष्ठा। कनिष्ठा। मध्यमा। परस्त्री।

कुलटाया वा ॥५७॥

कुलटाया इनडादेशो वा भवति, ढक् तु पूर्वेणैव सिद्धम् । कौलटिनेयः, कौलटेयः |

चटकादैरेक् ॥५८॥

चटकादपत्य ऐरग् भवति । चाटकैरः । लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणाच्चटकाया अपत्यं चाटकैरः ।

लुक् स्त्रियाम् ॥५९॥

चटकादैरक् स्त्रिया लुग् भवति । चटका | ऐरकः श्रवणं मा भूदिति । जातिवचनस्तु चटकाशब्दोऽस्त्येव ।

जाण्डपाण्डादारक् ॥६०॥

एताभ्यामपत्ये आरग् भवति । जाण्डारः, पाण्डारः ।

गोधायाः ॥ ६१ ॥

गोधाया अपत्ये आरग् भवति । गौधारः ।

एरक् ॥६२॥

गोधाया अपत्ये ऐरग् भवति । गोधेरः ।

क्षुद्राभ्यो वा ॥ ६३॥

क्षुद्राभ्योऽपत्ये एरग् भवति वा । काणेरः, काणेयः । दासेरः दासेयः । क्षुद्रा अङ्गहीना अनियतपुंस्का च ।

भ्रातुर्व्यत् ॥ ६४ ॥

भ्रातुरपत्ये व्यद् भवति । भ्रातृव्यः । सपत्ने तु भ्रातृव्यशब्दस्याद्युदात्तत्वं वक्ष्यति।

छः ॥ ६५ ॥

भ्रातुरपत्ये छो भवति । भ्रात्रीयः |

स्वसुः ॥ ६६॥

स्वसुरपत्ये छो भवति । स्वस्रीयः ।

पितृमात्रादेश्छण् ॥६७॥

पितृशब्दादेर्मातृशब्दादेश्च स्वसुश्छण् भवति । पैतृष्वस्रीयः,

मातृष्वस्रीयः |

ढकि लोपः ॥६८॥

पितृमात्रादेः स्वसुर्ढकि लोपोऽन्त्यस्य भवति। ढक् पुनरस्मादेव लिङ्गात्। पैतृष्वसेयः, मातृष्वसेयः।

क्षत्राज्जातौ घ ॥ ६९ ॥

क्षत्रशब्दादपत्ये जातौ गम्यमानायां घो भवति।

जाताविति किम्? क्षत्रियः। क्षात्रिः।

राज्ञो यत् ॥ ७० ॥

राज्ञोऽपत्ये जातावभिधेयायां यद् भवति। राजन्यः। जाता-

वित्येव। राजनः।

श्वशुरात् ॥ ७१ ॥

श्वशुरादपत्ये यद् भवति। श्वशुर्यः। गोत्रादिभ्य इत्येव। श्वाशुरिः।

कुलाड् ढकञ् च ॥७२॥

कुलादपत्ये ढकञ् भवति, यञ्। कौलेयकः, कुल्यः।

खः पदान्ताच्च ॥७३॥

पदान्तात् केवलाच्च कुलशब्दादपत्ये खो भवति। आढप्रकुलीनः, कुलीनः।

दुरो ढग् वा ॥ ७४ ॥

दुर परात् कुलादपत्ये ढग् वा भवति। दौष्कुलेयः, दुष्कुलीनः।

महाकुलादञ्खञौ ॥ ७५ ॥

महाकुलादपत्ये वाञ्खञौ भवतः। माहाकुलः, माहाकुलीनः महाकुलीनः।

चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ॥७६॥

चतुष्पाद्भ्योऽपत्ये ढञ् भवति। शाबलेयः, बाहुलेयः। **गृष्ट्यादिभ्यः ॥७७॥**

गृष्टि-इत्येवमादिभ्योऽपत्ये ढञ् **भवति**। अचतुष्पादर्थं वचनम्। गार्ष्टेयः॥ गृष्टि। हृष्टि। हलि'। वालि। विश्रि। कुद्रि। अजबस्ति। मित्रयु।

रेवत्यादिभ्यष्ठक् ॥ ७८ ॥

रेवती इत्येवमादिभ्योऽपत्ये ठग् भवति। रैवतिकः आश्वपालिकः॥ रेवती। अश्वपाली। द्वारपाली। मणियाली। वृकवञ्चिन्। वृकग्राहः। कर्णग्राहः। दण्डग्राहः। कुक्कुटाक्षः।

पौत्रादेः स्त्रियाः कुत्सिते ण च ॥ ७९ ॥

पौत्रादेः स्त्रिया अपत्ये कुतसिते ठग् भवति णश्च । गार्गिको जाल्मः, गार्गो जाल्मः । पौत्रादेरिति किम् ? कारिकेयो जाल्मः । स्त्रिया इति किम् ? औपगविर्जाल्मः । कुत्सित इति किम् ? गार्गेयः ।

सौवीरेषु वा ॥ ८० ॥

सौवीरेषु प्रसिद्धानां गोत्रादिभूतानां यदपत्यं पौत्रादि तस्यापत्ये कुत्सिते ठग् भवति वा । भागवित्तेरपत्य भागवित्तिको जाल्मः, भागवित्तायनो वा । तार्णबिन्दवस्यापत्य तार्णबिन्दविकः, तार्णबिन्दविर्वा । आकशायेयस्यापत्यम् आकशायेयिकः, आकशायेयिर्वा । सौवीरेष्विति किम् ? औपगविर्जाल्मः । कुत्सित इत्येव । भागवित्तायनः ।

फेश्छ च ॥८१॥

सौवीरेषु प्रसिद्धात् पौत्रादेः फिञन्तादपत्ये कुत्सिते हो भवति, ठक् च । यामुन्दायनेरपत्यं यामुन्दायनीयः, यासुन्दायनिकः | सौयामायनेरपत्यं सौयामायनीयः, सौयामायनिकः । वार्ष्यायणेरपत्यं वार्ष्यायणीयः वार्ष्यायणिकः । मौवीरेष्वित्येव । तैकायनिर्जाल्मः । त्रिदार्ष- ण्यादणि [१२३] इति लुक् । कुत्सित इत्येव । यामुन्दायनिः ।

फाण्टाहृतेर्णफिञौ ॥५२॥

फाण्टाहृते सौवीरविषयात् पौत्रादेरपत्ये णफिञौ भवतः । फाण्टाहृतः, फाण्टाहृतानिः । सौवीरेष्वित्येव । फाण्टाहृतायनः ।

मिमतात् ||८३ ||

मिमतादपत्ये णफिञौ भवतः । मैमतः, मैमतायनिः । सौवीरे- ष्वित्येव । मैमतायनः । नडादित्वात् [३५] फक् ।

कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥८४॥

कुरु इत्येवमादिभ्योऽपत्ये ण्यो भवति । कौरव्यः, गार्गर्यः । अक्षत्रियार्थं कुरुशब्दपाठः । बहुषु कौरव्याः । [८६] तिकादिपाठात् फञ् 1 कौरव्याणि । रथकारो जात्यन्तरम् । कारुवचनात्तु [८५] तेनैव ण्यः | केशिनीशब्दस्य ङीबन्तनिदशान्न पुंवद्भावः । कैशिन्यः । तक्षन् शब्दस्यात्र, पाठाण् ण्यः । ताक्षण्यः । पाठसामर्थ्याच्च [८५] कारुलक्षण इञ् न भवति । [४१] शिवादिपाठादण् । ताक्ष्णः । वामरथस्य शकलादिवदिति बहुषु लुक् । वामरथा । शकलादिभ्यो गोत्रादिभ्य [३।२।२१] इत्यण् । वामरथ्यस्य च्छात्रा वामरथा । सङ्घाङ्क घोषलक्षणेष्वञ्यञिञ [३।३।९८] इत्यण् । वामरथ्यस्याङ्को वामरथः || कुरु । गर्गर । मङ्ग ष । अजमार। रथकार | चफट्टकर | सम्राज क्षत्रिये । कवि ! मति । वाक् । पितृमत् । ऐन्द्रजालि । धातकि । दामोष्णीषि । कार्ण- कारि । कैशोरि । कापिञ्जलादि । कूट । शलाका । मुर। एडका । शुभ्र । दभ। केशिनी । वेन । शूर्पणाय । श्यावनाय । श्यावपुत्र | वैराजकि । नितान्तवृक्ष । इन्द्रवृक्ष । आम्रवृक्ष । सत्यङ्कार | वडभीकार । पथिकारिन् । मूढ । शाकम्भू । हनु । शङ्क । इन । पिण्डी । तक्षन् । वामरथस्य शकलादिवत् ।

सेनान्तकारुलक्ष्मणादिञ् च ॥ ८५ ॥

सेनान्तात् कारुभ्यो लक्ष्मणाच्चापत्य इञ् भवति ण्यश्च। हारिषणिः, हारिषेण्यः । तान्त्रवायिः, तान्त्रवाय्यः । लाक्ष्मणिः, लाक्ष्यण्यः । ऋषिकुरुवृष्ण्यन्धकेभ्योऽपि सेनान्तेभ्य एतौ भवतः । जातसेनिः, जातसेन्यः । भैमसेनिः भैमसेन्यः । वैष्वक्सेनिः, वैष्वक्सेन्यः । औग्रसेनिः औग्रसेन्यः ।

तिकादिभ्य फिञ् ॥८६॥

तिक इत्येवमादिभ्योऽपत्ये फिञ् भवति । तैकायनिः, कैतवायनिः । कौरव्यशब्द औरसशब्दसाहचर्यात् क्षत्रियवचनः, कुर्वादिण्यान्तात् त्विञा भवितव्यम् ॥ तिक। कितव । सञ्ज्ञा । बाल । उखा । उरस । शाद | सैन्धव । यमुन्द । रूप्य । तैल' | नील | अमित्र । कुरु । देव- रथ । तैतिल । औरस । कौरव्य । भौरिकि । भौलिकि । चौपयत । चैटयत । शैकयत । क्षैजयत । चन्द्रमस । शुभ । गङ्गा । वरेण्य | वसु । आरथ्य | वका । खल्यका । लोमका । सुयामन् । उदन्य ।

यज्ञ ।

दगुकोशलकर्मारिच्छागवृषाद् युट् च ॥८७॥

दगुप्रभृतिभ्योऽपत्ये फिञ् भवति, यट् चागमः । दागव्यायनिः, कौशल्यायनिः, कार्मार्यार्याणिः छाग्यायनिः वार्ष्यायणिः ।

द्व्यचोऽणः ॥ ८८॥

अणन्ताद् द्वाचोऽपत्ये फिञ् भवति । हौत्रायणिः यास्कायनिः । द्व्यच इति किम् ? औपगविः । अण इति किम् ? दाक्षायणः ।

त्यदादिभ्यो वा ॥ ८९ ॥

त्यद् इत्येवमादिभ्योऽपत्ये फिञ् वा भवति । तृयादायनिः । यादायनिः। त्यादः यादः ।

अगोत्रादादैजाद्यचः ॥९०॥

आदैच आदयो यस्याचस्तस्मादगोत्रादपत्ये फिञ् वा भवति । शालगुप्तायनिः, शालगुप्तिः । कारुवचनादपि परत्वादनेन फिञ् । नापितायनिः । अगोत्रादिति किम् ? ओपगविः । आदैजाद्यच इति किम् ? दैवदत्तिः ।

वाकिनादीनां कुक् च ॥ ९१ ॥

वाकिन इत्येवमादीनामपत्ये फिञ् वा भवति, कुक, चागमः । वा कनकायनिः, वाकिनिः । गारेटकायनिः, गारेटिः ॥ वाकिनः । गारेटः । कार्केट्यः । काकः। लङ्का । चर्मि । वर्मि ।

पुत्रान्ताद्व वा ॥ ९२॥

पुत्रान्तादगोत्रादादैजाद्यचोऽपत्ये फिञ् वा भवति, फिञि च

कुगागमो वा । गार्गीपुत्रकायणिः, गार्गीपुत्रायणिः, गार्गीपुत्रिः ।

फिन् बहुलम् ॥९३॥

अगोत्रादपत्ये फिन् बहुल भवति । ग्लुचुकायनिः, ग्लौचिकिः। बहुलमिति किम् ? दाक्षिः, दैवदत्तिः, राजदत्तिः। अगोत्रादित्येव। औपगविः ।

मनोर्जातौ यत् षुक् च ॥९४॥

मनुशब्दाज्जातावभिधेयायामपत्ये यद् भवति, षुक् चागमः | मनुष्यः । जाताविति किम् ? मानवः |

अञ् ॥ ९५ ॥

मनुशब्दादपत्ये अञ् भवति, षुक् च । मानुषः ।

जनपदनाम्नः क्षत्रियाद् राज्ञि च ॥ ९६ ॥

जनपदस्य यन्नाम तन्नाम्नः क्षत्रियादपत्ये राजनि चाञ् भवति । पाञ्चालः, ऐक्ष्वाकः | जनपदनाम्न इति किम् ? दाशरथि । क्षत्रियादिति किम् ? पञ्चालस्य ब्राह्मणस्यापत्य पाञ्चालिः ।

गान्धारिशाल्वेयात् ॥ ९७॥

क्षत्रियजनपदेभ्यो राजनि च । आभ्यामपत्ये राजनि चाञ् भवति । गान्धारः शाल्वेयः। प्रत्येकाभिसम्बन्धादर्थस्य न याथासख्यम् ।

आदैजाद्यचो ञ्यङ् ॥९८॥

जनपदनाम्नः क्षत्रियादादैजाद्यचोऽपत्ये राजनि च ञ्यङ् भवति। आम्बष्ठ्यः ।

इत्कोशलाजादात् ॥९९॥

इदन्तात् कोशलादजादाच्चापत्ये राजनि च ञ्यङ्

भवति । आवन्त्यः, कौशल्यः, आजाद्यः । तपर- किम् ? कुमारी नाम जनपदः, तन्नाम्नः क्षत्रियस्यापत्यं राजा वा कौमारः ।

द्व्यञ् मगधकलिङ्गसशूरमसादण ॥**१००**॥

एतेभ्योऽपत्ये राज्ञि चाण् भवति । आङ्गः, वाङ्गः । मागधः, कालिङ्गः, सोरमसः |

कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ १०१ ॥

कुरोर्नकारादिभ्यश्च शब्देभ्योऽपत्ये राजनि च ण्यो भवति । कौरव्यः । नैषध्यः |

पाण्डोर्ड्यण् ॥१०२॥

पाण्डोरपत्ये राजनि च ड्यण् भवति। पाण्ड्यः। जानपदनाम्न इत्येव। पाण्डवः।

शाल्वांङ्गप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकाद् इञ् ॥१०३॥

उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगन्धरा।

भुलिङ्गा शरदण्डाश्च शाल्वावयवसञ्ज्ञिता॥

शाल्वावयवनाम्नः क्षत्रियात् प्रत्यग्रथादिभ्यश्चापत्ये राजनि च इञ् भवति। औदुम्बरिः, तैलखलिः। प्रात्यग्रथिः, कालकूटिः आश्मकिः।

कम्बोजादिभ्यो लुक् ॥१०४॥

कम्बोजादिभ्योऽपत्ये राजनि च विहितस्य लुग् भवति। कम्बोजः। चोलः। केरलः। शकः।

स्त्रियां कुरुकुन्त्यवन्तिभ्यः ॥ १०५ ॥

एभ्यः स्त्रियामपत्ये विहितस्य लुग् भवति। **कुरूः, कुन्ती**, अवन्ती। स्त्रियामिति किम्? आवन्त्यः। जनपदनाम्न इत्येव। कौरव्या।

अतोऽप्राच्यभर्गादिभ्यः ॥१०६॥

अकारस्य स्त्रियामपत्ये विहितस्य लुग् भवति, न चेत् प्राच्येभ्यो भर्गादिभ्यश्च विहितो भवति। शूरसेनी, मद्री। अप्राच्यभर्गादिभ्य इति किम्? आङ्गी, वाङ्गी, भार्गी, कारूषी। स्त्रियामित्येव। माद्रः। भर्गः। करूषः। केकयः। कश्मीरः। शात्वः। सुस्थालः। उरसः। कौरव्यः।

यञञोर्वहुष्वस्त्रियाम् ॥१०७॥

योर्बहुष्वपत्येष्वस्त्रियां विहितयोर्लुग् भवति। गर्गाः, बिदाः, पञ्चालाः। बहुष्विति किम्? गार्ग्यः, बंदः। अस्त्रियामिति किम्? गार्ग्यः स्त्रियः, वैद्यः। अपत्य इत्येव। बाह्या औत्साः। प्रियगार्ग्या इति नवाय बहुषु यञ्। प्रियगर्ग इति बहुष्वेव यञ्। गार्ग्यस्य कुलं गार्ग्यकुलं गर्गकुलमिति वा भवति। गार्ग्यस्य हि यत् कुलं गर्गाणामपि तत् कुलमित्यभेदेनोच्यते।

कुण्डिना ॥१०८॥

कुण्डिनीशब्दाद् बहुत्वे यञो लुग् भवति, आकारान्तता च निपात्यते। बहुष्वित्येव। कौण्डिन्यः। अस्त्रियामित्येव। कौण्डिन्यः स्त्रियः।

ञ्यादीनाम् ॥ १०९ ॥

ञ्यादीनां बहुषु विहिताना लुग् भवति। आम्बष्ठाः, आङ्गाः, कुरवः। बहुष्वित्येव। आम्बष्ठ्यः। अस्त्रियामित्येव। आम्बष्ठ्याः स्त्रियः। अपत्य इत्येव। अङ्गस्य इमे, आङ्गाः।

यस्कादिभ्यः ॥ ११० ॥

यस्क इत्येवमादिभ्यो बहुषु विहितस्य लुग् भवति। यस्काः। बहुष्वित्येव। यास्कः | अस्त्रियामित्येव। यास्क्यः स्त्रियः। अपत्य इत्येव। यास्काश्छात्राः | यस्क | लह्य। द्रुह्य। अयस्थूण। तृणकर्ण। कलन्दन। एतेभ्यः [४१] शिवादिपाठादणो लुक्। सक्षमत्त। कम्बलहार। बहिर्योग। कर्णाटक | पिण्डीज | बकसक्थ। रक्षोमुख। जङ्घारथ। उत्कास | कटुक। मन्थक। विषपुट। उपरिमेखल। क्रोष्टुपाद | शीर्षमाय। पदक | वर्षक। एतेभ्योऽत इञ् [१९]। पुष्करसद्, [२०] बाह्वादित्वादिञ्। विश्रि। कुद्रि। अजबस्ति। एतेभ्यो गृष्टप्रादिपाठाड् ढञ् [७७] | मित्रयु अस्मादण्। खरप, अस्मान् नडादित्वात् [३५] फक्। भडिल | भण्डिल | भडित। भण्डित। एतेभ्योऽश्वा- दिपाठात् [३१] फञ्।

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठाङ्गिरोगोतमात् ॥ १११ ॥

एतेभ्यो बहुष्वपत्येषूत्पन्नस्य लुग् भवति। अत्रयः, भृगव, कुत्साः, वसिष्ठाः, अङ्गिरसः, गोतमाः। बहुष्वित्येव। आत्रेयः, भार्गवः। अस्त्रियामित्येव। आत्रेय्यः |

अगस्तयः ॥ ११२ ॥

अगस्त्यस्य बहुष्वपत्येपु लुक् अगस्तिशब्दादेशश्च निपात्यते। अगस्तयः। बहुष्वित्येव। आगस्त्यः। अस्त्रियामित्येव। आगस्त्यः स्त्रियः |

बह्वचः प्राच्यादिञः ॥ ११३॥

बह्वचः प्राच्याद् गोत्रादिभूताद् विहितस्य इञ् लुग् भवति। पन्नागाराः, मन्थरेषणाः, युधिष्ठिराः, उद्दालकाः। बह्वच इति किम्? चैङ्कयः। प्राच्यादिति किम्? हास्तिदासयः। बहुष्वित्येव। पान्नागारिः।

उपकादिभ्यो वा ॥ ११४॥

उपक इत्येवमादिभ्यो बहुष्वपत्येषु विहितस्य लुग् वा भवति। उपका, औपकायना। लमका लामकायना || उपक | लमक। भ्रष्टक | कपिष्ठल। वडारक। गडुक। सुपिष्ट। पिष्ट। मयूरकर्ण। खरीजड्ड। शलाथल। पतञ्जलि | कठेरणि। कुषीतकि। काशकृत्स्न। कदामत्त | कलशीकण्ठ। दामकण्ठ। कृष्णाजिन। कृष्णसुन्दर। कणक। पर्णक। जटिलक। बधिरक। जन्तुक'। अनुलोम | अनुपद। पिञ्जलक | प्रतिलोम। प्रतान | अनभिहित।

तिककितवादिभ्यश्चार्थैकार्थ्ये ॥ ११५ ॥

चार्थे यदैकार्थ्यं तत्र तिककितवादिभ्यो विहितस्य बहुषु लुग् भवति। तैकायनयश्च कैतवायनयश्च तिककितवाः | तिकादिभ्य फिञो लुक्। वाङ्खरयश्च भाण्डीरथयश्च ववरभाण्डीरथाः, अत इञ्। एवम् प्रहृतकनरकाः | बकनखगुदपरिणद्धा। लङ्कटशान्तमुखाः। उब्जककुभाः। उब्जादत इञ्, ककुभाच्छिवाद्यण्। उरसलङ्कटा, उरसात् तिकादिभ्य फिञ्। अग्निवेशदशेरका अग्निवेशाद् गर्गादियञ्। दशेरकादत इञ्। उपकलमका, नडादिफक्। भ्रष्टककपिष्ठला। कृष्णाजिनकृष्णसुन्दरा अत इञ्। उपकलमकादीनां त्रयाणां पूर्वेण सिद्धे नित्यार्थं पाठः |

न गोपवनादिभ्योऽष्टभ्यः ॥ ११६॥

अष्टभ्यो गोपवनादिभ्यो [२२] बिदादिपाठादञो विहितस्य न लुग् भवति। गोपवनाः, शैग्रवाः, बैन्दवाः। अष्टभ्य इति किम् ? हरिताः।

प्राग्जितीयेऽचि ॥११७॥

बहुषु यस्य लुगुक्तस्तस्य [३।४।२] प्राजितीयेऽजादौ कर्तव्ये लुग् न भवति। अत्रीणां छात्रा आत्रयीयाः। आगस्तीयाः। प्राग्जितीय इति किम् ? गर्गेभ्यो हितः, गर्गीयः। अचीति किम् ? गर्गेभ्य आगतः, गगरूप्यः। बहुष्वित्येव। कम्बोजस्यापत्यं कम्बोजः, तस्य च्छात्राः काम्बेजा।

गोत्राल्लुक ॥११८॥

गोत्रादपत्ये विहितस्य प्राग् जितीयेऽजादौ कर्तव्ये लुग् भवति। फाण्टाहृतेरपत्यं माणवकः फाण्टाहृतः, तस्य च्छात्ता फाण्टाहृता। णस्य लुकि सति इञ् [३।२।२२] इत्यण् भवति। प्राग्जितीय इत्येव। भागवित्तिकाय हितः, भागवित्तिकीयः | अचीत्येव। फाण्टाहृतरूप्य-।

फक् फिञोर्वा ॥ ११९ ॥

फक्फिञोर्गोत्रादपत्ये विहितयोः प्राग्जितीयेऽजादौ कर्तव्ये लग् वा भवति। गार्गीयः, गार्ग्यायणीयः। होत्रीयः होत्रायणीयः। द्वाचोऽण [८८] इति फिञ्। ककारः किम् ? फञो मा भूत्। आत्रेयायणस्य च्छात्रा, आत्रेयीयाः। [३१] अश्वादिपाठात् फञ्, तस्य नित्यं लुक्।

अब्राह्मणात् ॥ १२०॥

अब्राह्मणादपत्ये विहितस्य लुग् भवति। औदुम्बरिः पिता, औदुम्बरि पुत्रः। शाल्वाशादिञ्, ततः फको लुक्। कार्णखरिः पिता, कार्णखरिः पुत्रः, भाण्डीजङ्घिः पिता, भाण्डीजङ्घिः पुत्रः। अत इञ्,, तत फको लुक्। पूर्वेण सिद्धे पुनर्वचनात् प्राग्जितीयेऽचि [११७] इति निवृत्तम्।

पैलादिभ्यः ॥ १२१ ॥

पैलादिभ्यो गोत्रेभ्योऽपत्ये विहितस्य लुग् भवति। पैलः पिता, पैलः पुत्रः। शालङ्किः पिता, शालङ्किः पुत्रः। इञन्तानामप्राच्यार्थे पाठः || पैल | शालङ्कि। सात्यकि। सात्यङ्कामि। औदञ्चि। औदमज्जि। औदवजि। औदमेधि | औदशुद्धि | देवस्थानि। पैङ्गलोदायनि। राणि। राहक्षति। भौलिङ्गि। औद्राहमानि। मौञ्जिहानि। जनपदनाम्नः क्षत्रियादण्। आङ्गः पुत्रः।

प्राच्यादिञोऽतौल्वलिभ्यः ॥ १२२ ॥

प्राच्यगोत्रादिञन्तात् तौल्वल्यादिवर्जितादपत्ये विहितस्य लुग् भवति। पान्नागारिः पिता, पान्नागारिः पुत्रः। मान्थरेषणिः पिता, मान्थरेषणिः पुत्र। प्राच्यादिति किम् ? दाक्षिः पिता, दाक्षायणः पुत्रः। इञ इति किम् ? राघवः पिता, राघविः पुत्रः |

अतोल्वलिभ्य इति किम् ? तोल्वलिः पिता, तौल्वलायनः पुत्रः || तौत्वलि | धारणि । रावणि । रातक्षत्रि । देवदत्त । दैवति । दैवमति । दैवयज्ञि । प्रादोहनि । आनुराहति । आसुरि । आहिसि । आसिबन्धकि । चैति । पौष्पि । पौष्करसादि । वैरकि । वैह्वि । वैकर्णि । कारेणुपालि । भरतगोत्राच्च । आर्जुनिः पिता, आर्जुनायनः पुत्रः । भरतगोत्रं वैश्यगोत्रमिति केचित् । तेषामौद्दालकिः पिता, ओद्दालकायनः पुत्रः |

ञिदार्षण्यादणिञोः॥ १२३॥

ञिदन्तादार्षाण् ण्यान्ताच्च गोत्रादपत्ये विहितयोरणिञोर्लुग् भवति । तैकायनिः पिता, तैकायनिः पुत्रः । अणो लुक् । बैदः पिता, बैदः पुत्रः । इञो लुक् | आर्षात् । वैश्वामित्रः पिता, वैश्वामित्रो ण्यान्तात् । कौरव्यः पिता, कौरव्यः पुत्रः । ब्राह्मणस्येदं ग्रहणं। द्विर्वा तिकादिषु तु कौरव्यस्य क्षत्रियस्य पाठात् कौरव्यायणि । एतेभ्य इति किम् ? औपगवः पिता, औपगविः पुत्रः | अणिञोरिति किम् ? दाक्षेरपत्यं दाक्षायणः । गोत्रादित्येव । द्वैप्यस्यापत्यम्, द्वैप्यिः । अपत्यमित्येव । वामरथ्यस्य च्छात्राः, वामरथाः, शकलादित्वादण् [३।२।२१] ।

इति चान्द्रे व्याकरणे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः |

तेन रक्तं रागात् ॥ १॥

तेनेति तृतीयान्ताद् रक्तमित्येतस्मिन्नर्थेऽण् भवति यत्तत् तृतीयान्तं रागवाचि चेत् तद्भवति । कषायेण रक्तं वस्त्र काषायम् । कौङ्कुमम् । रागादिति किम् ? देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् । कथं काषायौ गर्दभस्य कर्णौ हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादाविति ? तद्गुणाध्यारोपात् ।

लाक्षारोचनाट् ठक् ॥२॥

एताभ्यां तेन रक्तमित्यर्थे ठग् वा भवति । लाक्षिकम् । रौचनिकम् ।

शकलकर्दमाद्वा ||३||

एताभ्यां तेन रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे ठग्, वा भवति । शाकलिकम् शाकलम् । कार्दमिकम् कार्दमम् । नीलपीताभ्यां तेन रक्तमित्येतस्मिन्नर्थेऽनुकनौ भवतः । नीलम् पीतकम् । गुणवचनेन सिद्धेऽणपवादार्थं वचनम् ।

नक्षत्रैरिन्दुयुक्तैः कालः ॥५॥

नक्षत्रेभ्यस्तृतीयान्तेभ्यस्तैर्लक्षिते कालेऽण् भवति, तानि चेन्नक्षत्राणीन्दुयुक्तानि भवन्ति । पौषी रात्रिः पौषमहः । नक्षत्रैरिति किम् ? शुक्रेण लक्षिता रात्रिः । इन्दुयुक्तैरिति किम् ? कृत्तिकाभिर्लक्षितो मुहूर्तः | काल इति किम् ? पुष्येण लक्षितार्थसिद्धिः । अद्य कृत्तिका इति कृत्तिकायुक्ते शशिनि कृत्तिकाशब्दो वर्तते । कृत्तिकासु विशाखासु मघासु भरणीषु च इति नक्षत्रैरेव तत्कालाभिधानमभेदोपचारात् । श्रवणा रात्रिरिति श्रवणयुक्ते चन्द्रे श्रवणशब्दः | श्रवणोऽत्रास्तीत्यर्श आदित्वादच् । श्रवणा रात्रिः । यदा तु श्रवणेनेन्दुयुक्तेनेति लक्षितेति विवक्षा तदा श्रावणी रात्रि । अश्वत्थ इति मुहूर्तविशेषस्य संज्ञा । नक्षत्रविशेषे तु पुनरश्वत्थेन लक्षिता रात्रिराश्वत्थी ।

चार्थाच्छ ॥६॥

अन्तर्भूतचार्थान्नक्षत्रवाचिनस्तृतीयान्तात् तदुपलक्षिते काले छो भवति। राधानुराधीया रात्रिः। राधानुराधीयमहः।

दृष्टं साम डिद्वा ॥ ७ ॥

तृतीयान्ताद्दृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थे **य**थाविध्यणादयो भवन्ति, डिद्वा। वसिष्ठेन दृष्टं साम वासिष्ठम्। बार्हस्पत्यम् आग्नेयम् कालेयम्। औशनम् औशनसम्।

गोत्रादङ्कवत् ॥ ८॥

तृतीयान्ताद् गोत्राद् दृष्टे सामन्यत इव विधिर्भवति। गार्मेण दृष्टं साम गार्गकम्। वुञ् भवति।

वामदेव्यम् ||९||

वामदेवेन दृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थे वामदेव्यमिति निपात्यते।

परिवृतो रथः ||१०||

तृतीयान्तात् परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थेऽण् भवति। वस्त्रैः परिवृतो रथो वास्त्रः। चार्मणः। पुत्रैः परिवृतो रथ इति न भवति रथस्य तदभावात्, अन्यापेक्षत्वे च पृथगर्थत्वात्। रथ इति किम्? वस्त्रेण परिवृतः काय। पाण्डुकम्बलीति मत्वर्थीयेन सिद्धम्। पाण्डुकम्बलोऽपि तर्हि प्राप्नोति। इष्यत एवान्यपदार्थे। द्वीपिनश्चर्म द्वैपम्, व्याघ्रस्य वैयाघ्रम्। ताभ्यां परिवृतो रथ इति द्वैपो वैयाघ्र इत्यणा सिद्धम्।

कौमारी प्राथम्ये ॥ ११ ॥

कौमारीति निपात्यते पुयोगस्य प्राथम्ये। कौमारी भार्या। कथं कौमारो भर्ता? कुमार्या भव कुमार्याः पतिरिति।

तत्रोद्धतं पात्रेभ्यः ||१२||

सप्तम्यन्तात् पात्रवाचिनः उद्धतमित्येतस्मिन्नर्थेऽण् भवति। शरावेषूद्धृत ओदनः शारावः। माल्लिकः | पात्रेभ्य इति किम् । पाणावुद्धृत ओदनः।

स्थण्डिले शेते व्रती ॥१३॥

स्थण्डिलात् सप्तम्यन्ताच्छेत इत्येतस्मिन्नर्थेऽण् भवति व्रती चेत्। स्थाण्डिलो भिक्षुः। व्रतीति किम्? स्थण्डिले शेते शूद्रः ।

संस्कृतं भक्ष्यम् ||१४||

सप्तम्यन्तात् संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थेऽण् भवति भक्ष्यं चेत्। भ्राष्ट्रा मोदका। भक्ष्यमिति किम्? फलके संस्कृता माला।

शूलोखाद् यत् ॥१५॥

शूलोखाभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यां संस्कृतं भक्ष्यनित्यस्मिन्नर्थे यद् भवति । शूल्यम् उख्यम् ।

दध्नष्ठक् ॥१६॥

दध्नः सप्तम्यन्तात् संस्कृतमित्यस्मिन्नर्थे ठग् भवति । दाधिकम्, दाधिकी| औदश्वितमिति पूर्वेण [१४] सिद्धम्, औदश्वित्कमिति परेण ।

क्षीराड् ढञ् ॥१७॥

क्षीरात् सप्तम्यन्तात् संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे ढञ् भवति भक्ष्यं चेत्| क्षैरेयम्, क्षैरेयी ।

साऽस्य पौर्णमासी ॥ १८ ॥

प्रथमान्तादस्येति षष्ठार्थेऽण् भवति यत्तत् प्रथमान्तं पौर्णमासी चेत् सा भवति । पौषी पौर्णमास्यस्य सम्बन्धिनी पौषो मासः । माघ । पौर्णमासीति किम् ? पौषी पञ्चम्यस्य मासस्य । पौर्णमासी भृतकमासस्य सम्बन्धिनी न भवति । पूर्णो मा अस्यामिति निर्वचनादत एव निपातनादण् । मासश्रुतेश्च न पञ्चरात्रादौ विधिः ।

आग्रहाण्यश्वत्थाट् ठक् ॥। १९ ॥

आग्रहायण्यश्वत्थाभ्यां प्रथमान्ताभ्या ठग् भवत्यस्येति षष्ठार्थे यत् प्रथमान्तं पौर्णमासी चेत् सा भवति । आग्रहायणिको मासः । आश्वत्थिकः । अश्वत्था पौर्णमासीत्यभदोपचारात् ।

फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यो वा ॥ २० ॥

फाल्गुन्यादिभ्यः प्रथमान्तेभ्योऽस्येति षष्ठार्थे ठग् भवति वा, यत् प्रथमान्तं पौर्णमासी चेत् सा भवति । फाल्गुनिकः फाल्गुनः । श्रवणा पौर्णमास्यस्य श्रावणिकः श्रावणः । श्रवणेति निपातनादणो लुक् । कार्त्तिकिकः कार्त्तिकः । चैत्रिकः, चैत्रः ।

देवता ॥ २१ ॥

देवतावाचिनः प्रथमान्तादस्येति षष्ठार्थे यथाविध्यणादयो भवन्ति । ऐन्द्रं हविः । आदित्यम्, बार्हस्पत्यम्, कालेयम्, आग्नेयम् । ऐन्द्रो मन्त्रः |

कस्येत् ॥ २२ ॥

कशब्दस्य देवतावाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थेऽणि इकारादेशो भवति । को देवतास्य कायं हविः, प्राजापत्यमित्यर्थः ।

शुक्राद् घन् || २३ ||

शुक्रात् सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये घन् भवति । शुक्रियं हवि । शुक्रियोऽध्यायः ।

पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्यश्छः ॥ २४ ॥

पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्यः सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये छो भवति । पैङ्गाक्षीपुत्रीयम् । तार्णबिन्दवीयम् ।

शतरुद्राद घश्च ॥ २५ ॥

शतरुद्रात् सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये घो भवति छश्च । शतरुद्रियम् शतरुद्रीयम् ।

अपोनपादपांनपातोस्तृचातः ॥ २६ ॥

अपोनपात् अपानपात् इत्येतयोः सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये घो भवति छश्च, आच्छब्दस्य च तु इत्ययमादेशो भवति । अपोनत्रियम् अपोनप्त्रीयम् । अपानव्त्रियम् अपानप्त्रीयम् ।

महेन्द्राद् वा ॥ २७ ॥

महेन्द्रात् सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये घो भवति, छश्च वा ।

महेन्द्रियम्, महेन्द्रीयम्, माहेन्द्रम् |

सोमाट् ट्यण ॥ २८ ॥

सोमात् सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये ट्यण् भवति । सौम्यं हविः । सौम्यं सूक्तम् । सोमी ऋक् ।

वाय्वृतुपित्रुषसो यत् ॥ २९ ॥

वाय्वादिभ्यः सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये यद् भवति । वायव्यम् ऋतव्यम् पित्र्यम उषस्यम् ।

द्यावापृथिवी-शुनासीर-मरुत्वत्-अग्नोम-वास्तोष्पति-गृहमेधात् ॥ ३०॥

द्यावापृथिव्यादिभ्यः सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये छो भवति यच्च । द्यावापृथिवीयम्, द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरीयम्, शुनासीर्यम् । मरुत्ववीयम्, मरुत्वत्यम् । अग्नीषोमीयम्, अग्नीषोम्यम् । वास्तोष्पतीयम्, वास्ताष्पत्यम् । गृहमेधीयम्, गृहमेध्यम् ।

कालेभ्यो भववत् ॥ ३१ ॥

कालवाचिभ्यो भवे यथाणादयस्तथा सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये भवन्ति । मासे भवम् मासिकम् । सांवत्सरिकम् । हैमन्तिकम्, हैमनम् । प्रावृषेण्यम् । मासो देवतास्य मासिकम् । सांवत्सरिकम् । हैमनम् हैमन्तिकम् । प्रावृषेण्यम् ।

महाराजप्रोष्ठपदाट् ठञ् ॥ ३२ ॥ |

महराजप्रोष्ठपदाभ्यां सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये ठञ् भवति । माहाराजिकम् माहाराजिकी । प्रोष्ठपदिकम् प्रोष्ठपदिकी ।

आदेश्छन्दसः प्रगाधे || ३३ ।।

छन्दसः प्रथमान्तादादिभूतादस्येति षष्ठार्थे प्रगाथेऽभिधेयेऽण् भवति । अनुष्टुबादिरस्य प्रगाथस्य आनुष्टभः । पाङ्क्तः, जागतः । आदेरिति किम ? मध्यान्मा भूत् । प्रगाथ इति किम् । अनुवाके मा भूत् । छन्दस इति किम् ? पदान्मा भूत् ।

योद्धप्रयोजनात् संग्रामे ॥ ३४ ॥

योद्धृभ्यः प्रथमान्तेभ्य प्रयोजनेभ्यश्च षष्ठार्थे सग्रामेऽभिधेये यथाविहितमणादयो भवन्ति । सशप्तका योद्धारोऽस्य संग्रामस्य साशप्तकः । दैवासुरः । सुभद्रा प्रयोजनमस्य सग्रामस्य सौभद्रः । योद्धृप्रयोजनादिति किम् ? मासोऽस्य संग्रामस्य । संग्राम इति किम् ? सुभद्रा प्रयोजनमस्य वैरस्य ।

प्रहरणादस्यां क्रीडायां णः ॥ ३५ ॥

प्रहरणात् प्रथमान्तादस्यां क्रीडायामित्यस्मिन्नर्थे णो भवति । दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । मौष्टा । प्रहरणादिति किम् ? माला भूषणमस्या क्रीडायाम् । क्रीडायामिति किम् ? असिः प्रहरणमस्यां सेनायाम ।

भावघञो ञः ॥ ३६ ॥

भावे यो घञ् तदन्तात् प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे जो भवति । श्यनपातोऽस्या वर्तते श्यैनम्पाता । तैलम्पाता । भाव इति किम् ? प्रासादोऽस्याः नगर्याम् । घञ इति किम् ? श्येनपतनमस्या वर्तते ।

तदधीते तद्वेद ॥ ३७ ॥

द्वितीयान्तात्तदधीते तद्वेदेत्यनयोरर्थयोर्यथाविहितमणादयो भवन्ति । छन्दोऽधीते वेद वा छान्दसः । वैयाकरणः । द्विस्तद्ग्रहणं पृथग्विधानार्थम, वेदनस्य चाव्ययनविषये दर्शनार्थम्, प्रसिद्ध्युपसग्रहार्थं च ।

ऋतूक्थादिभ्यष्ठक् ॥ ३८ ॥

ऋतुभ्य उक्थादिभ्यश्च द्वितीयान्तेभ्योऽधीते वेदेत्यनयोरर्थयोष्ठग् भवति । अग्निष्टोममधीते वेद वा आग्निष्टोमिकः । वाजपेथिकः । उक्थानि सामानि यानि यज्ञायज्ञीयात् परतोऽनुगीयन्ते । तल्लक्षणमपि तादर्थ्यादुक्थ्यम् औक्थिक्यमिति यस्य रूढिः । उक्थान्यधीते वेद वा, औक्थिकः । औक्थिक्यमधीते, उक्थानि सामान्यधीत इति न भवति, द्विस्तद्ग्रहणस्य प्रसिद्धासग्रहार्थत्वात् । एवं याज्ञिक्यमधीत इति ॥ उक्थ | लोकायत | न्याय । न्यास । पुनरुक्त । यज्ञ । चर्चा । क्रमेतर । श्लक्षण । सहिता । पदक्रम | सद्धात । वृत्ति । सग्रह | गण । आयुर्वेद | द्विपदा | ज्योतिष । अनुपद । अनुकल्प । लक्षणकल्पसूत्रान्ताद् अकल्पादेः | आश्वलक्षणिकः, मातृकल्पिकः वार्त्तिकसूत्रिकः । अकल्पादेरिति किम् काल्पसूत्रः | विद्या चानङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वा । वायसविद्यिकः । अनङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वेति किम् ? आङ्गविद्यः, क्षात्रविद्यः, धार्मविद्यः, त्रैविद्यः । आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च । यावत्रीतिकः बासवदत्तिकः, ऐतिहासिकः, पौराणिकः । सवसादेर्लुक् । सर्ववेदः, सर्वतन्त्रः, सवार्त्तिकः, ससंग्रहः | अनुसूः, अनुसूकः । लक्ष्यः, लाक्ष्यिकः । लक्षणः, लाक्षणिकः । वसन्तः । वर्षा । शरद् । हेमन्तः । शिशिरः । प्रथमः । चरमः | गुणः । अनुगुणः । आथर्वणः, आथर्वणिकः । पाठसामर्थ्यात् प्रोक्तादपि न लुक् । वसन्तादिसहचरितेषु ग्रन्थेषु वसन्तादिशब्दा अध्ययनसम्बन्धतो द्रष्टव्या । पदोत्तरपदिक इति ठना सिद्धम् ।

शतषष्टेः पथष्ठन् ॥ ३९ ॥

शतषष्टिभ्यां परात् पथस्तदधीते तद्वेदेत्यनयोरर्थयोष्ठन् भवति । शतपथिकः शतपथिकी । षष्टिपथिकः षष्टिपथिकी ।

क्रमादिभ्यो वुन् ॥ ४० ॥

क्रमादिभ्यस्तयोरेवार्थयोर्बुन् भवति । क्रमकः, पदकः | क्रम | पद । शिक्षा । मीमासा । सामन् । कथम् अनुब्राह्मणीति ? इनिना सिद्धम् ।

प्रोक्ताल्लुक् ॥ ४१ ॥

प्रोक्तार्थेऽणादयस्तदन्तादध्ये तवेदित्रोरुत्पन्नस्य लुग् भवति । पाणिनिना प्रोक्तम् पाणिनीयम् । तदवीते वेद वा पाणिनीयः | पाणिनीया स्त्री- ।

सूत्रात् संख्याकात् ॥ ४२ ॥

सख्यायां यः को विहितस्तदन्तात् सूत्रवाचिन उत्पन्नस्य लुग् भवति । अष्टकं पाणिनीयं सूत्रम्, तदधीयते विदन्ति वा अष्टकाः पाणिनीयाः । त्रिकाः काशकृत्स्नाः । सख्येति किम् ? माध्यमका | कालापकाः । कादिति किम् ? चतुष्टयमधीते वेद वा चातुष्टयः |

तस्य समूहः || ४३ ॥

षष्ठान्तात् समूहे यथाविहितमणादयो भवन्ति । चाषाणां समूह चाषम् । काकम् वानस्पत्यम् स्त्रैणम् पौस्नम् ।

भिक्षादिभ्योऽण् ॥४४॥

भिक्षादिभ्यः षष्ठान्तेभ्य समूहेऽर्थेऽण् भवति । भैक्षम् । क्षेत्रम् ॥ भिक्षा | क्षत्र । करीष । अङ्गार । सहस्र । युवति । पाठसामर्थ्यान्न पुवद्भाव । यौवतम् । पद्धति । दक्षिणा । खण्डिक । हलबन्ध | युगवरत्रा । वडवा । भिक्षुक । शुक । उलूक | श्वन् । अहन् । क्षुद्रक-मालवात् सेनासंज्ञायाम् । क्षौद्रकमालवी सेना । अन्यत्र वुञ् भवति तदन्तविधेरन्यत्र ज्ञापकात् [४९] ।

गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजपुत्रवत्साजवृद्धाद् बुञ् ॥ ४५ ॥

अपत्ये यो विहितस्तदन्तादुक्षादिभ्यश्च समूहे वुञ् भवति । औपगवकम्, गार्ग्यायणकम्, राजन्यकम्, मानुष्यकम्, औक्षकम्, औष्ट्रकम्, औरभ्रकम्, राजकम्, राजपुत्रकम् वात्सकम्, आजकम्, वार्धकम् ।

केदाराद यञ् च ॥४६॥

केदारात् समूहे यञ् भवति वुञ् च । कैदार्यम्, कैदारकम् ।

कवचिनश्च ठक् ॥४७॥

कवचिनः केदाराच्च समूहे ठग् भवति । कावचिकम्, कैदारिकम् ।

हस्त्यचिन्तात् ||४८||

हस्तिनोऽचितेभ्यश्च समूहे ठग् भवति। हास्तिकम्, आपूपिकम्, शाष्कुलिकम्।

धेनोरनञः ॥४९॥

धेनोरनञ्पूर्वायाः समूहे ठग् भवति। धैनुकम्। अनय इति किम्? आधनवम्। अस्माच्च प्रतिषेधात् सामूहिकेषू तदन्तविधिर्ज्ञीप्यते। वानहस्तिकम्, गौधेनुकम्, ब्राह्मणराजन्यकम् ,क्षौदकम्, मालवकम, [४४]|

गणिकाब्राह्मणमाणववाडवाद् यञ् ॥५०॥

एतेभ्य समूहे यञ् भवति। गाणिक्यम्, ब्राह्मण्यम्, माणव्यम्,

वाडव्यम्।

केशाद्वा ॥ ५१ ॥

केशात् समूहे यञ् वा भवति। कैश्यम्, कैशिकम्।

अश्वाच्छ ||५२||

अश्वात् समूहे छो वा भवति। अश्वीयम् आश्वम्।

पार्श्वपौरुषेये ॥५३॥

एतौ शब्दौ समूहे निपात्येते। पशूनां समूहः पार्श्वम्। पुरुषाणां समूह पौरुषेयम्।

पृष्ठ्याहीनौ क्रतौ ॥५४॥

पृष्ठ्य अहीन इत्येतौ ऋतावभिधेये निपात्येते। पृष्ठानां समूहः पृष्ठा। अह्ना समूहः अहीनः। ऋताविति किम्। आह्नम्। [४४] भिक्षादिषु दर्शनादण्।

वातादूलः ॥५५॥

वातात् समूह ऊलो भवति। वातूलः।

पाशादिभ्यो यः ॥ ५६ ॥

पाशादिभ्यः समूहे यो भवति। पाश्या तृण्या। स्वभावतः स्त्रीलिङ्गाः॥ पाश। तृण। धूम। वात। अङ्गार | पोत। गल। पिटक। शकट। हल | नड'। वन। खल। गो। रथ। रथकट्येति कटप्राशब्दः समूहे नियतविषयः |

खलादिभ्य इनिः ॥५७॥

खलादिभ्यः समूहे इनिर्भवति। खलिनी उलूकिनी।

गोत्रा ॥५८॥

गोत्रेति गवां समूहे निपात्यते।

ग्रामजनगजबन्धुसहायात्तल् ॥५९॥

एतेभ्यः समूहे तल् भवति। ग्रामता। जनता। गजता। बन्धुता। सहायता। स्वभावतः स्त्रीलिङ्गाः।

पितृव्यमातामहपितामहाः ॥ ६० ॥

एते शब्दा निपात्यन्ते। पितुर्भ्राता पितृव्यः। मातुलोपाध्यायाद् वा [**२|३|५०**] इति [निपातनात्] मातुलः। मातुः पिता मातामहः। पितुः पिता पितामहः। गौरादित्वान्मातामही पितामही। अविसोढम्, अविदूषम् अविमरीसमिति सोढादीनि शब्दान्तराण्यविक्षीरविषयाणि। तथा तिलपिञ्जः तिलपेज इति। तिलपिञ्जतिलपेजशब्दौ निष्फलार्थौ तिलविषयौ।

विषये देशे ॥ ६१ ॥

षष्ठ्यन्ताद् विषये देशस्वरूपे यथाविध्यणादयो भवन्ति। शिबीनां विषयो देश शैबः। ओत्सृष्टः। देश इति किम् ? देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः, चक्षुषो विषयो रूपम्।

राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ ६२॥

राजन्यादिभ्य षष्ठ्यन्तेभ्यो विषये वुञ् भवति। राजन्यकः। शैलषकः ॥ राजन्य। शिलूष। सालङ्कायन। दैवयातव। जालन्धरायण। वसाति। बैल्वत। उदुम्बर। वैकर्णि' | आर्जुनायन। सम्प्रिय। दाक्षि | ऊर्णनाभ | आकृतिगणत्वान्मालवकः, त्रैगर्तकः, वैराटकः।

भौरिक्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ ॥६३॥

भौरिक्यादिभ्य ऐषुकार्यादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो विषये देशे विधल्भक्तलौ भवतः। भौरिकिविधः | भौलिकिविधः | ऐपुकारिभक्तः। सारस्यायनभक्तः || भोरिकि। भौलिकि। चौपयत। चटयत। चैकयत। सैकयत। काणेय | भौरिक्यादि ॥ एषुकारि। सारस्यायन | चान्द्रायण। दाक्षायण। खाडायन। सौवीर। दासमित्र। दासमित्रायण। सौभद्रायण। श्रायण्ड | वैश्वमाणव। वैश्वदेव |

निवासे तन्नानि ||६४ ||

षष्ठान्तान्निवासे देशे तन्नाम्नि यथाविध्यणादयो **भवन्ति**। शिबीनां निवासो देशः शैबः। औत्सुष्टः।

अदूरभवे ||६५ ॥

पष्ठ्यन्ताददूरभवे देशे तन्नाम्नि यथाविध्यणादयो भवन्ति।

विदिशाया अदूरभवो देश वैदिशः, त्रैहिमतः।

तेन निर्वृत्ते ॥ ६६ ॥

तृतीयान्तान्निर्वृत्ते देशे तन्नाम्नि यथाविध्यणादयो भवन्ति। कुशाम्बेन निर्वृता कौशाम्बी नगरी। सहस्रेण निवृत्ता साहस्री परिखा। हेतौ कर्तरि करणे वा यथायोगं तृतीया।

तदिहास्ति च॥ ६७॥

तदिति प्रथमान्तादिदिति सप्तम्यर्थे देशे तन्नाम्नि यथाविध्यणादयो भवन्ति। यत्तत् प्रथमान्तमस्ति चेद्भवति। औदुम्बरा अस्मिन् देशे सन्ति औदुम्बरः। बाल्बजः। चकारो निवासाद्यर्थत्रयसन्निधापनार्थः। अतःपरं चतुर्ष्वर्थेषु विधिः| आरडवम् । ऐक्कटवतम्। दैर्घवनः कूपः। दात्तः। साङ्कलः। दात्तामित्री। वैधूमाग्नी। काकन्दी| सौवास्तवः। रौणः| कार्णच्छिद्रक इत्यणा सिद्धम्। स्वरे विशेषं वक्ष्यामः।

वुञ्-छण्-क-ठजिलसेनिरढञ्-ण्ययफक्-फिञिञ्-ञ्य-कक् ठक्-छ-कीय-डमतुब्-ड्वलचः॥ ६८॥

बुञादयः षष्ठप्राद्यन्तेभ्यश्चतुर्ष्वर्थेषु देशे तन्नाम्नि यथायोगं भवन्ति। आरोहणकः, द्रौघणकः, काशश्वीयः, आरिष्टीयः, ऋष्यकः, न्यग्रोधकः,| कुमुदिकः, शर्करिकः,। काशिलः, वाशिलः। तृणसा नडसा। प्रेक्षी रिलकी। अश्मरः, यूथरः। साखेयः, साखिदत्तेयः। साङ्काश्यः काम्पिल्यः| बल्या कुल्या। पाक्षायणः तौषयणः। काणयनिः वासिष्ठानिः। सौतङ्गमिः मौनिचित्तिः। प्रागद्यम् मागद्यम्। वाराहकम् शैरीषकम्। कौमुदिकम् गौमठिकम्। उत्करीयम् शफरीयम्। नडकीयम् प्लवकीयम्। कुमुद्वान् वेतस्वान्, महिष्मान्, महिष्मतिः भवा माहिष्मती। नड्वलः, शाद्वलः। शिखावलम् इति मत्वर्थीयान्तं देशनाम| देशनाम्नो यथादर्शनमवस्थानादनर्थं कोऽत्र गणे पाठः। पञ्चाला इति जनपदस्यापि नाम। अणन्तं तु जनपदनाम न भवतीति नातोऽण् भवति। किञ्चिदणन्तमपि दृश्यते - वैदिशो जनपदः, औदुम्बर इति। वरणा इति नगरस्यापि नाम, गोदावति ग्रामस्यापि। तथा हि कटुकबदरी ग्रामः, शिरीषा ग्राम इत्यादि दृश्यते। शर्करेत्यपि देशनाम, शार्करमित्यणा सिद्धम, शार्करिकमिति ठेका, शर्करकमिति केन, शर्करीयमिति छेन। उदुम्बरावती इक्षुमतीति मत्वन्तं नदीनाम| भागीरथी भमरथी सौवास्तवीत्यणन्तमपि दृश्यते। मधुमान् स्थाणुमान् इत्यादीन्यपि मत्वन्तानि देशनामानि। माधव इत्यादीनि तु न देशनामानीति नातोऽण् भविष्यति।

इति चान्द्रे व्याकरणे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः।

शेषे॥ १॥

उक्तादन्यस्मिन्नर्थे यथाविहितमणादयो भवन्ति। चक्षुषा गृह्यते रूपं चाक्षुपम्। श्रावणः शब्दः। रासनो रस। स्पार्शनः स्पर्शः। दृषदि पिष्टाः सक्तवः दार्षदाः। चतुर्दश्यां दृश्यते रक्ष चातुर्दशम्। उदूखलेषु क्षुण्णा यवाः औदूखलाः। अश्वैरुह्यते आश्वो रथः। चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम्।

राष्ट्राद घः॥ २॥

राष्ट्राच्छेषे घो भवति। राष्ट्रियः।

पारावारावारपारात् खः॥ ३॥

पारादवारात् पारावारादवारपाराच्च शेषे खो भवति। पारीणः, अवारीणः, पारावारीणः, अवारपारीणः|

ग्रामाद् यखञौ ॥ ४ ॥

ग्रामाच्छेषे यखनौ भवतः । ग्राम्यः ग्रामीणः |

तादिभ्यो ढक् || ५ ||

कत्त्रादिभ्यो ग्रामाच्च शेषे ढका भवति । कात्त्रेयकः, औम्भेयकः, ग्रामेयकः || कत्त्रि । उम्भि । पुष्कर । पुष्कल । मोदन । कुण्डिना । नगरी । माहिष्मती | वर्मती । कुडप्राया यलोपश्च । कौडेयक । कौलेयक इति कुलादपत्ये ढकञ् । कौक्षेयको ग्रैवेयक इति भवेढा, स्वार्थे कन् । शुनि खड्गे भूषणे च रूढिरेषाम् ।

नद्यादिभ्यो ढक् ||६||

नद्यादिभ्य शेपे ढग् भवति । नादेयम्, माहेयम् ॥ नदी । मही । वाराणसी | श्रावस्ती | कौशाम्बी । वनकौशाम्बी। काशफरी । पूर्वनगरी । केचित् पुर् वन गिरीति पठन्ति तेषां पौरेयम् वानेयम् गैरेयम् । पावा । वामा । शाल्वा । सेतकी । वडवाया वृषे ।

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥७॥

दक्षिणादिभ्यः शेषे त्यग् भवति । दाक्षिणात्यः पाश्चात्त्यः पौरस्त्यः ।

बह्ल्युर्दिपर्दिकापिशीभ्यष्फक् ॥८॥

एतेभ्य शेपे ष्फग भवति । बाह्लायनः, और्दायनः, पार्दायनः, कापि **शायनी** द्राक्षा ।

रङ्कोः प्राणिनि वा ॥२॥

रङ्को प्राणिन्यभिधेये ष्फः वा भवति । राङ्कवायनो गौः,

राङ्कवः । प्राणिनीति किम् ? राङ्कवः कम्बलः | मनुष्ये तु [४८] कच्छादिपाठाद् वुञ्। । राङ्कवो मनुष्यः ।

द्यु-प्रागपागुदक्- प्रतीचो यत् ॥ १०॥

एभ्यः शेषे यद्भवति । दिव्यः प्राच्यः अपाच्यः उदीच्यः प्रतीच्यः । कालवाचिनोऽसंख्यात् परत्वाट् दुर्भवति । प्राक्तनम् ।

कन्यायाष्ठक् ॥ ११ ॥

कन्यायाः शेषे ठग् भवति । कान्थिकः ।

वर्णौ वुक् ॥ १२ ॥

वर्णुर्नाम नदस्तस्यादूरभवो जनपदोऽपि वर्णुः, तत्र या कन्था ततः शेषे बुग्भवति । कान्थकः ।

क्व-अमा- इह- त्र-तसः त्यप्॥ १३ ॥

क्व अमा इह इत्यतेभ्यस्त्रतसन्ताच्च शेषे त्यब् भवति। क्वत्यः अमात्यः इहत्यः तत्रत्यः ततस्त्यः। नित्यमिति निपातनात् [२२३८] सिद्धम्।

निसो गते ॥ १४ ॥

निसो गते त्यब् भवति 1 निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ट्याश्चण्डालादिः।

ऐषमस्-ह्यस्-श्वसो वा ॥ १५ ॥

एभ्यः शेषे त्यब् वा भवति। ऐषमस्त्यः ऐषमस्तनः। ह्यस्त्यः

ह्यस्तनः। स्वस्त्यः श्वस्तनः।

दूरेत्यौत्तराहौ ॥ १६ ॥

शेषे दूरादेत्य उत्तरादाहञ् निपात्यते। दूरेत्यः औत्तराहः।

णोऽरण्यात् ॥ १७ ॥

अरण्याच्छेषे णो भवति। आरण्याः सुमनसः।

रूप्यान्ताञ् ञः ॥ १८ ॥

रूप्यान्ताच्छेषे जो भवति। कार्करूप्यः | शैवरूप्यः। काश्यतीरमित्यणा सिद्धम्।

दिगादेरनान्यमद्रात् ॥ १९ ॥

दिक्पूर्वादमद्रादसंज्ञायां शेषे ञो भवति। पौर्वशालः दाक्षिण- शालः। अनाम्नीति किम्? पूर्वैषुकामशमः | प्राचां ग्रामाणाम [६।१।२५] इत्युत्तरपदस्यादैच्। अमद्रादिति किम्? पोर्वमद्रः पौर्वमद्री।

वाहीकादिभ्योऽण् ॥ २० ॥

वाहीकादिभ्यः शेषेणेव भवति। वाहीकः, वाहीकी। छापवादः। पाटच्चरः, गौमतः। वुञ्ञोऽपवादः। गोष्ठी, नैकती। वाहीकग्रामौ। ताभ्यां ठञ्ञिकयोरपवादः |उदीच्यग्रामाद् बह्वचोऽन्तोदात्तात् प्रस्थोत्तरपदात् ककारापान्तादन्यतश्च पलद्यादिभ्यो वाहीकादिवर्जितेभ्यः पूर्वकं एवाण्।

शकलादिभ्यो गोत्रात् ॥ २१ ॥

शकलादिभ्यो गोत्रे यो विहितस्तदन्ताच्छेषेऽण् भवति। छापवादः। शाकल्यस्यच्छात्रा शार्कलाः। काण्वाः गौकक्षाः। गोत्रादिति किम्? कण्वादागतः काण्वः। तस्यच्छात्रा काण्वीयाः।

इञः ॥ २२ ॥

इञ्जन्ताद् गोत्राच्छेषेऽण् भवति । दाक्षेश्छात्रा दाक्षाः । गोत्रा- दित्येव । सौतङ्गमेन निर्वृत्तः सौतङ्गमिः, तत्र भवः सौतङ्गमीयः ।

न द्वयचः प्राचात् ॥ २३ ॥

द्वयच इञन्तात् प्राच्याद् गोत्राच्छेषेऽण् न भवति । चैङ्कीयाः पौष्पीयाः । द्व्यच इति किम् ? पान्नागाराः । प्राच्यादिति किम् ? दाक्षाः ।

आदैजाद्यच्छ ॥ २४ ॥

आदैच आदयो येषामचां त आदैजाद्यचः, ततः शेषे छो भवति । शैलीयः, ऐतिकायनीयः, औपगवीयः । आदिग्रहणं किम् ? सभासन्नयने भवः साभासन्नयनः । अजूग्रहणं किम् ? हलादेरपि यथा स्यात् ।

एङाद्यचः प्राग्देशात् ॥ २५ ॥

एङ आदयो येषामचां त एङाद्यचः, ततः प्राग्देशाच्छेषे छो भवति । एणीपचनीयः, गोनर्दीयः । प्रागिति किम् ?

देवदत्तो नाम वाहीकग्रामस्तत्र भवो दैवदत्तः । देशादिति किम् ? गोमयाः क्रिमयः ।

नृनाम्नो वा ॥ २६ ॥

मनुष्यनाम्न एङाद्यच शेषे छो भवति वा देवदत्तीया दैवदत्ताः ।

गोत्रान्तात्तद्वदजिल्ह्वाकात्यहरितकात्यात् ॥ २७॥

गोत्रं यत्तदन्ताज्जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जिताद् गोत्रादिव छो भवति न भवति वा । कम्बलचारायणीयाः । पिङ्गलकाण्वस्यच्छात्रा पैङ्गलकाण्वाः पैङ्गलदाक्षाः । अजिह्वाकात्यहरितकात्यादिति किम् ? जैह्वकाताः, हरितकाताः ।

त्यदादिभ्यः ॥ २८ ॥

त्यदादिभ्यः शेषे छो भवति । त्यदीयः तदीयः यदीयः ।

भवतो दश्च ॥ २९ ॥

भवतस्तदादित्वादेव छः सिद्ध । अन्तादेशस्तु दकारो विधीयते । **भवदीय** । शत्रन्तस्य तु भवत इदं भावतम् ।

ठञ् ॥ ३० ॥

भवतः शेषे ठञ् भवति । भावत्कम् ।

ओदेर्शात् ॥ ३१ ॥

उवर्णान्ताद्देशवाचिनः शेषे ठञ् भवति। शाबरजम्बुकः, नैषादकर्षुकः | देशादिति किम्। पटोश्छात्राः पाटवाः।

प्राच्याच्छे ।। ३२ ।।

उवर्णान्तात् प्राच्यदेशाच्छविषय एव ठञ् भवति। नापितवास्तुकः। छ इति किम्? माल्लवास्तवः।

काश्यादिभ्यो ञिकश्च ॥ ३३ ॥

काश्यादिभ्यः शेषे ञिको भवति ठञ् च। काशिका काशिकी। काचिका काचिकी। वैदिका वैदिकी | देशादित्येव। काशीयारछात्रा। प्राच्यादित्येव। दैवदत्तः। छ इत्यनुवर्तमानमपि पठितेष्वकिञ्चित्करम्॥ काशि | काचि। बेदि। सायाति। सवाह | अच्युत। मोदमान। शकुलाद। हस्तिकर्षू। कुलनामन्। हिरण्य। करण। गोवासन। गोपवन। भारङ्गि। सारङ्गि। अरिन्दम। सघमित्र। साधुमित्र। सर्वमित्र। देवदत्त। दासमित्र। दासग्राम। शौवावतान | युवराज। उपराज | सिन्धुमित्र। देवराज। आपदादिपूर्वात् कालान्तात्। आपत्कालिका आपत्कालिकी। और्ध्वकालिका और्ध्वकालिकी। तात्कालिका तात्कालिकी।

वाहीकग्रामात्॥ ३४॥

वाहीकग्रामवाचिनश्छविषयो ञिको भवति, ठञ् च। शाकलिका। शाकलिकी। मान्यविका। मान्यविकी। छ इत्येव। मडनगरे भव माडनगरः। देवदत्तात्तु पूर्वसूत्रे प्राच्यानुवृत्तिसामर्थ्यादनेनापि न भवति।

वोशीनरेषु॥ ३५॥

उशीनरेषु यो ग्रामस्ततशछविषये जिको वा भवति, ठञ् च। आङ्कजालिका आङ्कजालिकी आङ्कजालीया।

प्रस्थवहपुरान्तयोपान्तधन्वार्थाद् वुञ्॥ ३६॥

प्रस्थाद्यन्ताद् यकारोपान्ताद् धन्वार्थवाचिनश्च छविषये वुञ् भवति। मालाप्रस्थकः, पैलुवहकः नान्दीपुरकः। रोपान्ताद् [३|२|३७] इति सिद्धेऽप्राच्यार्थे पुरान्तग्रहणम्। योपान्तात्।

साङ्काश्यकः। काम्पिल्यकः | धन्वार्थात्। पारेधन्वकः। ऐरावतकः। छ इत्येव । शैवपुरः।

रोपान्तेतः प्राच्यात्॥ ३७॥

रेफोपान्तादिकारान्ताच्च प्राच्याद्देशाच्छविषये वुञ् भवति। पाटलिपुत्रकः, ऐकचक्रकः | काकन्दकः, माकन्दकः। प्राच्यादिति किम्? दात्तामित्रीयः। छ इत्येव। दाशपुरः।

जनपदेभ्यः ||३८||

जनपदवाचिभ्यश्छविषये वुञ् भवति। अभिसारकः। आदर्शकः। व्यक्तिभेदेषु बहुवचनादपवादविषयेऽपि भवति। अभिसारगर्तकः।

बहुत्वविषयेभ्यः ||३९||

बहुत्वविषयेभ्यो जनपदेभ्य शेषे वुञ् भवति। अङ्गेषु भव आङ्गकः। वाङ्गकः। व्यक्तिभेदेषु बहुवचनादपवादविषयेऽपि भवति। गर्तकः। विषयग्रहणं किम् वर्तनिषु भवो वार्तनः|

कच्छाग्निवक्त्रवर्तान्तात् ॥ ४० ॥

कच्छाद्यन्ताद्देशवाचिनः शेषे वुञ् भवति। भारुकच्छकः। कालग्नकः | सैन्धुवक्त्रकः। चाक्रवर्तकः |

धूमादिभ्यः ॥४१॥

धूमादिभ्यो देशवाचिभ्यः शेषे वुञ् भवति। धौमक। षाडाण्डक || धूम। षडाण्ड। शशादन। अर्जुनाव'। दाण्डायनस्थली। माहकस्थली। राजगृह | राजस्थली | सत्रासाह। यवासाह। भक्षाली। मित्रकुल। अञ्जीकुल। मद्रकुल | ग्राहाव'। ग्राहाव'। सस्तीय"। सस्फीय। बर्बर। गर्त | विदेह | आनर्त। पाथेय। विदेहानर्तपाथेयानां पूर्वेण सिद्धत्वाददेशार्थं वचनम्। माठर। घोष। शष्प। वल्ली। आराज्ञी | धार्तराज्ञी | अवयात्तीर्थे। कुलात " सौवीरेषु। समुद्रान्नाविमनुष्ये च। कुक्षि | द्वीप। अन्तरीप। अरुण। उज्जयनी। दक्षिणापथ | साकेत |

नगरात् कुत्साप्रावीण्ययो ॥ ४२ ॥ ॥

नगराच्छेषे कुत्सने प्रावीण्ये च गम्यमाने बुञ् भवति। चौरा हि नागरकाः भवन्ति। प्रवीणा हि नागरका भवन्ति। कुत्साप्रावीण्ययोरिति किम् ? नागरा ब्राह्मणाः।

अरण्यात् पथिन्यायाध्यायहस्तिनरविहारेषु ॥४३॥

अरण्यात् पथ्यादिषु वुञ् भवति। आरण्यकः पन्थाः न्यायोऽध्यायो हस्ती मनुष्यो विहारश्च। एतेष्विति किम् ? आरण्याः पशवः |

वा गोमये ॥ ४४ ॥

अरण्याद् गोमये वा बुञ् भवति। आरण्यको गोमयः, आरण्यः।

कुरुयुगन्धरात् ||४५ ||

कुरुयुगन्धराभ्यां वृञ् भवति वा। कुरुषु भवः कौरवकः कौरवः |

वृजिमद्रात् कन् ॥४६॥

एताभ्यां शेषे कन् भवति। वृजिषु भवो वृजिकः। मद्रकः।

कोपान्तादण् ॥४७॥

ककारोपान्ताद् देशाच्छेषेऽण् भवति। ऋषिकेषु भव आर्षिकः। इक्ष्वाकुषु भव ऐक्ष्वाकः।

कच्छादिभ्यः ॥ ४८ ॥

कच्छादिभ्यो देशेभ्यः शेषेऽण् भवति । काच्छः । सैन्धवः || कच्छ । सिन्धु । वर्णु | गन्धार । मधुमत् । कम्बोज । कश्मीर । शाल्व । कुरु । अनुषण्ड | द्वीप । अनूप । अजपाद । विरूपक । कुल्ल । रङ्क। आङ्गार | चन्द्रमतेन । आन्तरीप

नृतत्स्थयोवुञ् || ४९||

कच्छादिभ्यां मनुष्ये मनुष्यस्थे च वुञ् भवति । काच्छको मनुष्यः । काच्छकमस्य हसितम् । सैन्धवको मनुष्यः। सैन्धवकमस्य हसितम् ।

न पदातौ ॥ ५१ ॥

शाल्वात् पदातौ वुञ् न भवति । शाल्वः पदातिर्व्रजति ।

गर्तान्ताच्छ ॥५२॥

गर्तान्ताच्छेषे छो भवति । वृकगर्तीयः श्वाविद्गर्तीयः | देशाधि - काराद् बहुच्पूर्वान्न भवति । बाहुगर्तः । न च सम्भवन्त्या गतौ यथा कथञ्चिद् देशे वतमानस्य ग्रहणं युक्तम् ।

कटादे प्रायात् ॥ ५३ ॥

कटादेः प्राग्देशाच्छेषे छो भवति । कटनगरीयम्, कटघोषीयम् । प्राच्यादिति किम् ? काटनगरम् ।

कखोपान्तकन्थापलदनगरग्रामह्रदान्ताच्छे ॥ ५४ ॥

ककारखकारोपान्तात् कन्थाद्यन्ताच्च छविषये छ एव भवति । बाधकबाधनार्थम् आरम्भः । आरोहणकीयम्, आश्वस्थिकीयम् । एणीकीयम्, सौसुकीयः । कौटिशिखीयम् |कोपान्तादणि प्राप्ते । खोपान्तात् । आयोमुखीयम्। कौटिशिखीयम् । रोपान्तेत प्राच्यात् [३।२।३७] इति वुञि प्राप्ते | दाक्षिकन्थीयम् | दाक्षिपलदीयम् | दाक्षिनगरीयम् । माहिकिग्रामीयम् | महिकिह्लादीयम्। वाहीकग्रामात् [३।२।३४] इति ठञिकया प्राप्तयोरपवादः | छ इति किम् ? आर्षिकं माडनगरम् ।

पर्वतात् ॥ ५५ ॥

पर्वताच्छेषे छो भवति । पर्वतीयः ।

अनरे वा ॥ ५६ ॥

अमनुष्ये पर्वताच्छो वा भवति । पर्वतीयानि फलानि । पार्वतानि । अनर इति किम् ? पर्वतीयो मनुष्यः ।

कृकणपर्णाद्भारद्वाजात् ॥ ५७ ॥

कृकणपर्णाभ्यां भारद्वाजदेशाभ्यां शेषे छो भवति । कृकणीयम् पर्णीयम् । भारद्वाजाद् इति किम् ? कार्कणम्, पार्णम् ।

गहादिभ्यः ॥ ५८ ॥

गहादिभ्यो यथासम्भवं देशवाचिभ्योऽन्यवाचिभ्यश्च शेषे छो भवति। गहीयः, अन्तःस्थीयः || गह। अन्तस्थ। सम। विषम। उत्तम | अङ्ग। मगध। पूर्वपक्ष | अपरपक्ष। अधमशाख। समानग्राम | एकग्राम। एकवृक्ष। एकपलाश। इष्वग्र। इष्वनीक। दन्ताय। अवस्यन्दन। कामप्रस्थ। खाडायनि। काठेरणि। शौङ्गि। आसुरि। आहिसि। आमित्रि। व्याडि। भौजि। आध्यवि। आग्निशर्मि। श्रौति। वाराटकि। वाल्मीकि। क्षैमवृत्वि। उत्तर। अनन्तर। मुखपाकात्तसो लोपश्च। मुखतीय। पार्श्वतीय। एकतीय | स्वपरजनदेवराज्ञा कुक्च। स्वकीय | परकीय | जनकीय | देवकी। राजकीय |

पृथिवीमध्यस्य मध्यमश्च ॥ ५९ ॥

पृथिवीमध्यस्य शेषे छो भवति मध्यमशब्दश्चादेशः। मध्यमीयम्।

निवासस्य चरणेऽण् च ॥६०॥

निवासस्य पृथिवीमध्यस्य चरणेऽभिधेयेऽण् भवति मध्यमश्चादेशः। पृथिवीमध्यो निवास एषां त्रयाणां चरणानां माध्यमा। निवासस्येति किम्? पृथिवीमध्यादागतो मध्यमीयो कठः। चरण इति किम्? मध्यमीयः शूद्रः |

वेणुकादिभ्यश्छण् ॥ ६१ ॥

वेणुकादिभ्य शेषे छण् भवति। वैणुकीयम्। वैत्रकीयम् | औत्तरपदकीयम् | माध्यमकीयम् |

युष्मदस्मदोः खञ् युष्माकास्माकौ च ॥ ६२ ॥

युष्मदस्मदो शेषे खञ् भवति, युष्माकास्माकौ चादेशौ भवतः। यौष्माकीणम्, आस्माकीनम् |

अण् ॥ ६३ ॥

युष्मदस्मदो शेषे अण्, भवति युष्माकास्माकौ चादेशौ भवतः। यौष्माकम्, आस्माकम्।

तवकममकवेकत्वे ॥ ६४ ॥

युष्मदस्मदोरेकत्वे वर्तमानयोस्तयोरेव खञणोस्तवकममकावादेशौ भवतः। तावकीनम्, मामकीनम्, तावकम्, मामकम्। छस्तु तदादिपाठाद् भवत्येव। युष्मदीयम्, अस्मदीयम्, त्वदीयम्, मदीयम् |

द्वीपादनुसमुद्रान् ञ्यः ॥ ६५ ॥

समुद्रसमीपे यो द्वीपस्ततः शेषे ञ्यो भवति। द्वैप्यम् | अनु- समुद्रादिति किम्? द्वैपम्, द्वैपकम्। [४८] कच्छादिपाठाद्वुञ्

अर्धाद् यत् ॥ ६६ ॥

अर्धाच्छेषे यद् भवति | अर्ध्यम्।

परावराधमोत्तमादेः ॥ ६७ ॥

पराद्यादेरधच्छेषे यद्भषति। परार्ध्यम् अवरार्ध्यम् अधमार्घ्यम् त्तमार्ध्यम्।

दिगादेष्ठञ् च ॥ ६८ ॥

दिक्छब्दादेरर्धाच्छेषे ठञ् भवति यच्च । पूर्वार्ध्यम् पौर्वार्धिकम् । दक्षिणार्ध्यम्, दाक्षिणार्धिकम् । परावरादेस्तु यदेव भवति पूर्वविप्रतिषेधादनुवृत्तेर्वा ।

ग्रामजनपदांशादण् च ॥ ६९ ॥

ग्रामैकदेशादर्धाज्जनपदैकदेशाच्च दिक्छब्दादेः शेष ठञ् भवति अण् च । ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वार्धः पौर्वार्धिकः, दाक्षिणार्धः दाक्षिणार्धिकः | दिगादेरित्येव । बालेयार्धिकः।

सपूर्वात् ॥ ७० ॥

विद्यमानपूर्वादर्धशब्दाच्छेषे ठञ् भवति । बालेयार्धिकः गौतमार्धिकः।

कालेभ्यः ॥ ७१ ॥

कालवाचिभ्यः शेषे ठञ् भवति ।मासिकम् सांवत्सरिकम् । बहुवचननिर्देशाद् यथाकथञ्चिदपि काले वर्तमानाद्भवति । • कादम्बपुष्पिकम् व्रैहिपलालिकम् ।

शरदः श्राद्धे ॥ ७२ ॥

शरदः श्राद्ध एव ठञ् भवति । शारदिकं श्राद्धम्, शारदमन्यत् । रूढे पितृकार्यस्य ग्रहणं न श्रद्धावत् ।

रोगातपयोर्वा ॥ ७३ ॥

रोगे आतपे चार्थे शरदो वा ठञ् भवति । शारदिकः शारदो रोग आतपो वा ।

निशाप्रदोषात ॥ ७४ ॥

एताभ्यां शेषे वा ठञ् भवति । नैशिकम् नैशम् । प्रादोषिकम्

प्रादोषम् ।

श्वसस्तुट् च ॥ ७५ ॥

श्वसः शेषे ठञ् भवति वा तुडागमश्च । शौवस्तिकम्, श्वस्त्यम्,

श्वस्तनम् ।

प्राह्णेप्रगेसायंचिरमसंख्यात् ट्युः॥७६॥

प्राह्ण-आदिभ्योऽसंख्याच्च शेषे ट्युर्भवति तुट् च । प्राह्णेतनम् प्रगेतनम् । निपातनादेकारः | सायन्तनम्, चिरन्तनम् । निपातनान्मकार | असंख्येभ्यः । दोषातनम् दिवातनम् । कालेभ्य इत्येव । स्वर्भवमं, सौवम् ।

पूर्वाह्णापराह्णाद् वा ॥७७॥

एताभ्यां शेषे ट्युर्वा भवति तुट् च । पूर्वाह्णेतनम्, पौर्वाह्णिकम् । अपराह्णेतनम् आपराह्णिकम् । सप्तम्या बहुलम् [५।२।१११] इत्यलुक् । यदा तु पूर्वाह्णः सोढोऽस्येति तदा पूर्वाह्णतनः |

सन्ध्याद्यृतुनक्षत्रादण् ॥७९॥

सन्ध्यादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च शेषे अण् भवति । सान्ध्यम्, सान्धिवेलम्, ग्रैष्मम्, शैशिरम् । पौषम्, तैषम्, ॥ सन्ध्या । सन्धिवेला | अमावस्यार्थात् । त्रयोदशी । चतुर्दशी । पञ्चदशी । पौर्णमासी । प्रतिपद् । सवत्सरात् फलपर्वणोः ।

हेमन्ताद् वा तलोपश्च ||८०||

हेमन्ताच्छेषे अण् वा भवति, तत्र तलोपश्च वा । हैमनम् हैमन्तम्, हैमन्तिकम् ।

वर्षाप्रावृड्भ्यां ठगेण्यौ ॥८१॥

वर्षाभ्यः शेषे ठग् भवति प्रावृष एण्यः । वार्षिकम् प्रावृषेण्यम् ।

मध्यादिभ्यां मः ॥ ८२ ॥

मध्यादिभ्यां शेषे मो भवति । मध्यमः, आदिमः । मध्यशब्द

एव साम्प्रतिकेऽर्थे वर्तते । मध्या स्त्रीः नातिदीर्घा नातिह्रस्वा युक्तप्रमाणेत्यर्थः । कथमधमः **?** परावराधमोत्तमादेः [३।२।६७] इति ज्ञापकात् । अवम इत्यौणादिकः ।

अग्रान्तपश्चादिमच् ॥८३॥

अग्रादिभ्य शेष इमज् भवति । अग्रिमः, अन्तिमः, पश्चिमः ।

तृतीयस्य द्वितीयः पादः समाप्तः |

तत्र जाते प्रावृषष्ठम् ॥ १॥

प्रावृट्शब्दात् सप्तम्यन्ताज्जाते ठञ् भवति । प्रावृषि जातः

प्रावृषिकः । कथ स्रुघ्ने जात स्रौघ्नः**,** राष्ट्रियः, पारावारीणः इत्यादि । शेषे [३।२।१] इत्येव सिद्धम् । यद्येवमनियमात् 'तत्रास्ते तत्र शेते' इत्यपि सर्वत्राणादयो घादयश्च प्राप्नुवन्ति । न तेभ्यस्तदर्थाप्रतीते । बाधकबाधनार्थं तु जाताद्यनुक्रमणम् । कथं शारदका दर्भाः, गारदका मुद्गा इति । ऋत्वणन्तात् संज्ञायां कन् ।

पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलमदोषावस्करात् कन्नाम्नि ॥२॥

पूर्वाह्णादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो जाते संज्ञायां कन् भवति । पूर्वाह्णकः, अपराह्णकः आर्द्रकः । केऽण [६ |२|७०] इति ह्रस्वत्वम् । मूलकः, प्रदोषकः, अवस्करकः । नाम्नीति किम् ? पूर्वाह्णेतनः ।

पन्थकः ॥३॥

पथि जाते संज्ञाया कन्निपात्यते पन्थादेशश्च । पन्थकः |

सिन्ध्वपकाराद्वा ॥४॥

सिन्ध्वपकराभ्यां कन् वा भवति । सिन्धुकः, सैन्धवः । कच्छादिपाठादण् । अपकरकः, आपकरः | नाम्नीत्येव सैन्धवको मनुष्यः |

अमावस्यार्थादश्च ॥५॥

अमावस्यार्थवाचिनो जाते कन् भवति वा, अश्च वा ।

अमावस्यायां जातः, अमावस्यकः, अमावस्यः, आमावस्यः । अमावास्यकः, अमावास्यः, आमावास्यः । सन्ध्यादित्वादण् । नाम्नीत्येव । आमावास्यः ।

स्थानान्तगोशालखरशालाल्लुक् ॥६॥

स्थानान्तादिभ्यो जाते विहितस्य लुग् भवति । गोस्थाने जातो गोस्थानः | अश्वस्थानः । गोशाले जातो गोशालः । लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् गोशालायां जातो गोशालः । एवं खरशालः ।

वत्सशालानक्षत्रेभ्यो बहुलम् ॥७॥

वत्सशालान्नक्षत्रेभ्यश्च जाते विहितस्य बहुलं लुग् भवति । वत्सशाले जात वत्सशालायां वा जातः वात्सशालः । वत्सशालः । अनुराध | स्वाति । तिष्य । पुष्य । पुनर्वसु । हस्त । विशाख । बहुल (बहुला इति कृत्तिका उच्यन्ते) । एतेभ्यो लुगेव । क्वचिद्विकल्पः | मृगशिराः मार्गशीर्षः । अभिजित् आभिजितः । अश्वयुक् आश्वयुजः । शतभिषक् शातभिषज । चित्र चैत्र । रेवतः रैवतः । रोहिणः रौहिणः । स्त्रियां तु चित्रादिभ्यां लुगेव | चित्रा | रोहिणी । रेवती । प्रापोरपि लुकि कृते पुनर्डाप् । गौरादित्वान् ङीष् ।

डिदण् ॥८॥

नक्षत्रेभ्यो बहुलं डिदण् भवति । शातभिषजः । शातभिषः ।

श्रविष्ठाषाढाच्छण् ॥९॥

एताभ्यां जाते छण् भवति बहुलम् । श्राविष्ठीयः, श्राविष्ठः, श्रविष्ठः । आषाढीयः, आषाढः, अषाढः ।

फल्गुन्याष्टः ॥ १०॥

फल्गुन्या जाते टो भवति बहुलम् । फल्गुनः, फल्गुनी, फाल्गुनः । केषाञ्चिदत्र यावन्नाम्नीत्यव | फाल्गुनः । कथं स्रुघ्ने क्रीतो वा लब्धो चा कृतो वा कुशलो वा सम्भूतो वा भवो वा स्रौघ्न राष्ट्रिय इति । शेषे [३२1१] इत्येव सिद्धम् । तथा हेमन्ते साधु हैमनमनुलेपनम् हैमन्तः हैमन्तिकः वा । वसन्ते पुष्प्यन्ति वासन्त्यः, सुमनसः । शरदि पच्यन्ते।

शारदाः शालयः। हेमन्त उप्ता हैमना यवाः।

अश्वयुज्यामुप्ते वुञ् ॥ ११॥

अश्वयुजीशब्दात् सप्तम्यन्तादुप्ते वुञ् भवति। आश्वयुजका माषाः।

ग्रीष्मवसन्ताद्वा || १२ ||

एताभ्यामुप्ते वा वुञ् भवति। ग्रैष्मकं सस्यम्, ग्रैष्मम्। वासन्तकं वासन्तम्।

कालादेयमृणम् ॥१३॥

कालेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो देये यथाविहितं ठञादयो भवन्ति यत्तद्देयमृणं चेत्। मासे देयमृणं मासिकम्। ग्रैष्मम्। ऋणमिति किम्? मासे देया भिक्षा।

कलाप्यश्वत्थयवबुसाद् वुन् ॥ १४ ॥

एतेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः कालोपलक्षणेभ्यो देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे वुन् भवति । कलापिषु मयूरेषु देयमृणम्, अश्वत्थेषु फलवत्सु, यवबुसेषु वा भवत्सु। कलापकम् अश्वत्थकम् यवबुसकम्।

ग्रीष्मावरसमाद् वुञ ॥१५॥

ग्रीष्मादवरसमायाश्च देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे वुञ् भवति। ग्रैष्मकम्। आवरसमकम्।

संवत्सराग्रहायण्याष्ठञ् च ॥१६॥

संवत्सरादाग्रहायण्याश्च देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे ठञ् भवति, वुञ् च | सावत्सरिकम् सांवत्सरकम् । आग्रहायणिकम्, आग्रहायणकम्। यदा तु सवत्सरे देयमृणं फल भवति तदापि [३।२०७९] सन्ध्यादिपाठादण् मा भूदिति ठञ्-ग्रहणम्। निशायां व्याहरति मृगो नैशः। नैशिक इति शेषे [३।२।१] इत्येव सिद्धम्। अमृगोऽपि भवार्थे भवत्येव। यो हि निशायां व्याहरति स निशायां भवो भवति । त्रैशब्द्य चेह साध्यम्। तथा निशा सोढास्य निशायामध्ययनं सोढमस्येति वा नैशो नैशिक इति।

दिगादिभ्यो भवे यत् ॥१७॥

दिगादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो भवे यद्भवति। दिश्यम् वर्ग्यम् ॥ दिश्। वर्ग। पूग। गण पक्ष। धाय्या। मित्र। मेधा। अन्तर्। पथिन्। रहस्। अलीक। उखा। साक्षिन् | आदि। अन्त | मुख। जघन। अदेहाशार्थं पाठ। मुख्य जघन्य। मेघ। यूथ। उदकात् सञ्ज्ञायाम्। उदक्या रजस्वला | न्याय। वश। अनुवश। देश। काल। आकाश।

देहांशात् ||१८||

शरीरावयवाद् यद् भवति। दन्त्यम् ओष्ठ्यम्।

दृतिकुक्षिकलशिबस्त्यस्त्यहेर्ढञ् ॥१९॥

दृत्यादिभ्यो भवे ढञ् भवति। दार्तेयम् कौक्षेयम् कालशेयम्

बास्तेयम्, आस्तेयम आहेयम्।

ग्रीवातोऽण् च ॥२०॥

ग्रीवायां भवेऽण् भवति, ढञ् च। ग्रैवम्, ग्रैवेयम्।

गम्भीरपञ्चजनाञ् ञ्यः||२१||

गम्भीरपञ्चजनाभ्यां भवे ञ्यो भवति। गाम्भीर्यं, पाञ्चजन्यः | बहिर्देवाभ्यां तु पूर्वेण सिद्धम्।

चातुर्मास्यं यज्ञे ॥२२॥

चतुर्षु मासेषु भवे यज्ञे चातुर्मास्यमिति निपात्यते। चातुर्मास्यानि। चतुर्मासात् संज्ञायामण् न वाच्यः शेषे [३।२।१] इत्येव सिद्धत्वात्। चातुर्मासी। आषाढी पौर्णमासी। कार्त्तिकी फाल्गुनी चोच्यते। लुगपि न भवति संज्ञाप्रतीतेः।

परिमुखादिभ्यः ||२३||

परिमुखादिभ्यो भवति। परिमुखे भव परिमुख्यः। परिहनव्यः || परिमुखम्। परिहनु। पर्योष्ठम्। पर्युलूखलम्। परिसीरम्। अनुसीरम्। उपसीरम्। उपस्थूणम्। उपकलापम्। अनुतिलम्। अनुशीतम्। अनुसातम्। अनुवशम्| अनुमाषम्। अनुयवम्। अनुपथम्। अनुगङ्गम्। अनुपदम्। अनुयूपम्। विभक्तिपाठोऽसंख्यसमासप्राधान्यज्ञापनार्थम्, तेनेह न भवति-परिगतो मुखम् परिमुखम्, तत्र भवः पारिमुखः |

अन्तःपूर्वात्तदर्थाट् ठञ्॥२४॥

अन्तःपूर्वपदात् तदर्थप्रधानाद् भवे ठञ् भवति। आन्तगहिकम् आन्तर्वशिकम्। विभक्त्यर्थे यदसंख्यम् [२२२] इति समासः। तदर्थादिति किम्? अन्तःकरणे भवम् आन्तःकरणम्।

पर्यनुभ्यां ग्रामात् ॥ २५ ॥

पर्यनुपूर्वाद् ग्रामाद्भवे ठञ् भवति। पारिग्रामिकः, आनग्रामिकः | तदर्थादित्येव। परिगतो ग्रामं, तत्र भवः परिग्रामः।

समानात् ||२६||

समानाद् भवे ठञ् भवति। सामानिकः।

तदादेः ॥ २७ ॥

समानादेर्भवे ठञ् भवति। सामानग्रामिकः। सामानदेशिकः।

लोकान्तात् ॥२८॥

लोकोत्तरपदाद्भवे ठञ् भवति। ऐहलौकिकः, पारलौकिकः। अनुशतिकादीनाम्, [६।१।३०] इत्युभयपदादैच्।

अध्यात्मादिभ्यः ॥ २९ ॥

अध्यात्मादिभ्यो भवे ठञ् भवति। आध्यात्मिकम् आधिदैविकम् आधिभौतिकम् ओर्वदैहिकम्। आकृतिगणोऽयम्।

जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः ॥३०॥

एताभ्या भवे छो भवति। जिह्वामूलीयम्। अङ्गुलीयम्। **वर्गान्तात्** ॥३१॥

वर्गान्ताद् भवे छो भवति। कवर्गीयः। चवर्गीयः।

अशब्दे यत्खौ च ॥३२॥

शब्दादन्यत्र भवे वर्गान्ताच्छो भवति, यत्खौ च। अर्जुनवर्गीयः | अर्जुनवर्ग्यः, अर्जुनवर्गीणः। अशब्द इति किम्? कवर्गीयः |

मध्यान्मण्मीयौ च ॥३३॥

मध्याद्भवे मण्-मीयौ **भवतः**, छश्च। माध्यमः, मध्यमीयः, मध्यीयः, मध्यन्दिना उद्गायन्तीति तदुपचारात्।

ललाटाद्भूषणे कन् ॥२४॥

ललाटाद्भूषणे कन्भवति। ललाटिका।

कर्णात् ॥३५॥

कर्णाद्भषणे कन् भवति। कर्णिका।

उपादेष्ठक् ॥३६॥

उपपूर्वात् कर्णाद्भवे ठग् भवति। ओपकर्णिकम्।

जानुनीविभ्याम् ॥३७॥

उपपूर्वाभ्यामेताभ्यां भवे ठग् भवति। औपजानुकम्, औपनीविकम्, प्रायभवेऽपि भवे [१७] इत्येव सिद्धम्।

तस्य व्याख्याने च व्याख्येयनाम्नः ॥३८॥

षष्ठ्यन्ताद् व्याख्यातव्यनाम्नो व्याख्याने सप्तम्यन्ताच्च भवे यथाविहितमणादयो भवन्ति। सुपां व्याख्यांन सुप्सु वा भवम् सौपम्। तैङम्। व्याख्येयनाम्न इति किम् ? पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला | कथम् अश्वत्थानि भव अश्वत्थामा, कृष्णाजिने भवम् कृष्णाजिनम् सिंहाजिनम्। अग्निष्टोमे भवो मन्त्रः अग्निष्टोमः अग्निष्टोमस्य व्याख्यानं कल्प अग्निष्टोम

इति ? तद्वदुपचारात् । अणादयोऽपि तर्हि स्युः ? इष्यन्त एव तस्येदमिति विवक्षायाम् । त्रैशब्द्यं चेह साध्यम् । भवव्याख्यानयोयु गपदधिकारो बाधकबाधनार्थः ।

बह्वचोऽन्तोदात्तात् ठञ् ॥३९॥

बह्वचो व्याख्येमनाम्नोऽन्तोदात्ताद् भवव्याख्यानयोष्ठञ् भवति । षात्वणत्विकम् । नातानतिकम् । समासस्येत्यन्तोदात्त । बह्वच इति किम् ? सौपम्, तैङम् । अन्तोदात्तादिति किम ? संहितायां साहितम् । प्रादिस्वरेणायुदात्तः । उदात्तादयः स्वरा विसर्जनीयादिवत् प्रसिद्धाः ।

यज्ञेभ्यः ॥ ४० ॥

यज्ञवाचिभ्यो भवव्याख्यानयोष्ठञ् भवति । अग्निष्टोमिकम् वाजपेयिकम् पाञ्चोदनिकम् दाशौदनिकम् । बहुवचनं सर्वयज्ञ-परिग्रहार्थम् ।

अध्यायेष्वेवर्षेः || ४१ ||

ऋषिवाचिभ्यो भवव्याख्यानयोष्ठञ् भवति, अध्यायेष्वेवाभिधेयेषु वसिष्ठस्य ग्रन्थस्य व्याख्यानं तत्र भवो वा वासिष्ठिकोऽध्यायः । वैश्वामित्रिकः | अध्यायेष्ववेति किम् ? वासिष्ठी ऋक् ।

पौरोडाशपुरोडाशात् ष्ठन् ॥ ४२ ॥

आभ्यां भवव्याख्यानयोः ष्ठन् भवति । पौरोडाशिकः, पौरोडाशिकी । पुरोडाशिकः, पुरोडाशिकी ।

छन्दसो यत् ||४३||

छन्दसो भवव्याख्यानयोर्यद् भवति । छन्दस्यम् ।

अण् ॥४४॥

छन्दसो भवव्याख्यानयोरण् भवति । छान्दसम् ।

ऋगयनादिभ्यः || ४५ ॥

ऋगयनादिभ्यो भवव्याख्यानयोरण् भवति । आर्गयणः पादव्याख्यानः || ऋगयन । पदव्याख्यान । छन्दोव्याख्यान | छन्दोनामन् । छन्दोभाषा । छन्दोविचिति । छन्दोविजिति । न्याय । निरुक्त। पुनरुक्त । व्याकरण | निगम । वास्तुविद्या । अविद्या । क्षत्रविद्या । क्षत्रियविद्या । उत्पात । उत्पाद । सवत्सर । यज्ञ । चर्चा | श्लक्ष्ण | मुहूर्त । निमित्त | उपनिषद् | शिक्षा |

द्व्यजृद्‍ग्ब्राह्मणप्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट् ठक् **॥४६॥**

द्व्यच ऋदन्तादृक्छब्दाद् ब्राह्मणादिभ्यश्च भवव्याख्यानयोष्ठग् भवति । ऐष्टिकम् । चातुर्होतुकम् । आर्चिकम् । ब्राह्मणिकमः। प्राथमिकम् । आध्वरिकम् । पौरश्चरणिकम् । नामाख्यातिकम् । नामिकम् | आख्यातिकम् ।

आयस्थानादागते ||४७ ॥

आयस्थानवाचिभ्यः पञ्चम्यन्तेभ्य आगते ठग् भवति । शुल्कशालायां आगत शौल्कशालिकः । आतरिकः । आपणिकः । कथं स्नुघ्नादागतः स्रौघ्नः राष्ट्रिय इत्यादि ? शेषे । ३।२।१] इत्येवं सिद्धम् |

शुण्डिकादिभ्योऽण् ॥४८॥

शुण्डिकादिभ्य आगते अण् भवति । शौण्डिकः । कार्कणः ॥ अण्-ग्रहणमुदपानार्थम् ॥ शुण्डिक । कृकण । उदपान | स्थण्डिल | उपतीर्थ । भूमि । तृण । पर्णं ।

विद्यायोनिसम्बन्धाद् वुञ् ॥४९॥

विद्यासम्बन्धाद् योनिसम्बन्धाच्चागते वुञ् भवति । औपाध्यायकम् ,शैष्यकम्, मातामहकम्, पैतामहकम् ।

ऋतः कञ् ॥५०॥

ऋदन्तादागते कञ् भवति । होतृकम्, मातृकम् । विद्यायानि-

सम्बन्धादित्येव । सावित्रम् |

पित्र्यं वा ॥५१॥

पितुरागत इत्येतस्मिन्नर्थे पित्रामिति वा निपात्यते । पित्रम् पैतृकम् ।

नहेतुभ्यो रूप्यः ॥५२॥

मनुष्यवाचिभ्यो हेतुवाचिभ्यश्चागते रूप्यो वा भवति । देवदत्तरूप्यम् देवदत्तम् । समाद्धेतोरागत समरूप्यम्, समीयम् । गहादित्वाच्छः ।

मयट् ॥५३॥

नहेतुभ्य आगते मयड् भवति । देवदत्तमयम् । सममयम् । **गोत्रादङ्कवत् ||५४ ॥**

गोत्रे यो विहितस्तदन्तादागतेऽङ्क इवाणादयो भवन्ति । औपगवेभ्य आगतम् औपगवकम् । बैदम् । गार्गम् । दाक्षम् । शाकलम्| शाकलकम् ।

वैर्दुर्यम् ॥५५॥

अयं शब्दो निपात्यते रत्नविशेषे विदूरादुत्पन्ने । कथं हिमवतो गङ्गा प्रभवति हैमवती, स्नुघ्नं गच्छति पन्था दूतो वा स्रौघ्नः, राष्ट्रियः, सुघ्नमभिनिष्क्रामति द्वारम् स्रौघ्नम् । सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः सौभद्र इति ? शषे [३।२१९] इत्येव सिद्धम् । इहापि तर्हि प्राप्नोति - स्रुघ्नं गच्छति सार्थः, स्नुघ्नमभिनिष्क्रामति पन्थाः, सुभद्रामधिकृत्य कृतः प्रासाद इति ? तस्य स्वमिति विवक्षायामिष्यत एव ।

शिशुक्रन्दादीनधिकृत्य कृते ग्रन्थे छः ॥ ५६ ॥

शिशुक्रन्दादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्योऽधिकृत्य कृते ग्रन्थे छो भवति। शिशुक्रन्दीयः यमसभीय इन्द्रजननीयः सीतान्वेषणीयः |

चार्थानदेवासुरादीन् ॥५७॥

चार्थसमासेभ्यो देवासुरादिवर्जितेभ्यो द्वितीयान्तेभ्योऽधिकृत्य कृते ग्रन्थे छो भवति। श्येनकपोतीयः | सवर्तमरुत्वतीयः | अदेवासुरादीनिति किम् ? दैवासुरम् रक्षोऽसुरम, गौणमुख्यम् । कथं वासवदत्ता, बन्धुमती ? अभेदोपचारविषयत्वाद्विवक्षायाः। भैमरथीति नाभेदविवक्षा। कथम् - स्नुघ्नो निवासोऽस्य, स्नुघ्नोऽस्याभिजनः, स्रौघ्नो राष्ट्रिय इति ? शेषे [३।२।१] इत्येवं सिद्धम्।

सोऽस्याभिजनो गिरिभ्यः शस्त्रजीविषु ॥ ५८॥

प्रथमान्तेभ्यो गिरिविशेषेभ्योऽभिजनभूतेभ्योऽस्येति षष्ठार्थे आयुधजोविष्वभिधेयेषु छो भवति । हृद्गोलः पर्वतोऽभिजन एषाम् हृद्गोलीया आयुधजीविनः । भोजकटीया रोहितगिरीयाः । गिरिभ्य इति किम् ? साकाश्यकाः शस्त्रजीविनः | शस्त्रजीविष्विति किम् ? ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजन एषाम् ब्राह्मणानाम् आर्क्षदा। यत्र पूर्वैरुषितः सोऽभिजनः | यत्र सम्प्रत्युष्यते स निवासः।

शालातुरीयः ॥५९॥

शलातुरोऽभिजनोऽस्येत्येतस्मिन्नर्थे शालातुरीय इति निपात्यते।

शण्डिकादिभ्यो यः ||६० ||

शण्डिकादिभ्यः सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन्नर्थे ञ्यो भवति। शाण्डिक्यः |

सिन्ध्वादिभ्योऽण् ॥ ६१ ॥

सिन्ध्वादिभ्यः सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन्नर्थेऽण् भवति। सैन्धवः, वार्णवः || सिन्धु। वर्णु। गन्धार। मधुमत्। कम्बोज। कश्मीर | शाल्व। किष्किन्धा। गन्दिकः। उरस। दरद्। तक्षशिला। वत्सोद्धरण | कौमेदुर | काण्डवार। ग्रामणी। शकल *। छगलक। कस। किन्नर। सङ्कुचित। सिंहकोष्ठ | कर्ण। बर्बर। अवसान | ये तु कच्छादिषु [३१२१४१] पठान्ते तेषामणि सिद्धे अपवादार्थं वचनम्। जनपदिना च वाहीकग्रामाणा ठञिकयोरपवादार्थम्।

तूदीवर्मतीभ्यां ढञ् ॥६२॥

तूदीवर्मतीभ्यां सोऽस्याभिजनः, इत्येतस्मिन्नर्थे ढञ् भवति। तौदेयः,वार्मतेयः |

तत्र भक्तिर्महाराजाट् ठक् ॥ ६३ ॥

तत्रति सप्तम्यन्तान्महाराजाट् ठग् भवति भक्तिरस्येत्यस्मिन्नर्थे। महाराजो भक्तिरस्य माहाराजिकः। कथं स्रुघ्ने भक्तिरस्य स्रौघ्नः। राष्ट्रिय इति ? शेषे [३।२।१] इत्येव सिद्धम्।

अचित्താददेशकालात् ||६४||

अचित्तवाचिनो देशकालवर्जितात् तत्र भक्तिरस्येत्यस्मिन्नर्थे ठग् भवति । अपूपेषु भक्तिरस्य आपूपिकः । शाष्कुलिकः । अचित्तादिति किम् ? दैवदत्तः | अदेशकालादिति किम् ? स्रौघ्नो हैमनः ।

वासुदेवार्जुनात् कन् ॥ ६५॥

आभ्यां तत्र भक्तिरस्येत्येतस्मिन्नर्थे कन् भवति । वासुदेवकः

अर्जुनकः |

गोत्राद् बहुलं वुञ् ॥ ६६॥

गोत्रे यो विहितस्तदन्तात् तत्र भक्तिरस्येत्यस्मिन्नर्थे बहुलं वुञ् भवति । औपगवकः, दाक्षकः । पाणिनीयः ।

क्षत्रियात् ॥ ६७॥

क्षत्रियवाचिनस्तत्र भक्तिरस्येत्यस्मिन्नर्थे बहुलं वुञ् भवति । नाकुलक ,साहदेवकः | पौरवीयः ।

जनपदवत् सर्वं तत्सरूपात् बहुत्वे || ६८||

बहुत्वे जनपदसमानरूपात् क्षत्रियवाचिनस्तत्र भक्तिरस्येत्यस्मिन्नर्थे जनपदवत् सर्वं भवति । अङ्गेषु वङ्गेषु वा जनपदेषु भक्तिरस्य आङ्गकः, वाङ्गकः । तद्वदङ्गेषु क्षत्रियेषु भक्तिरस्य आङ्गकः । वाङ्गकः । ***सर्वमिति*** किम् ? प्रकृतिरपि जनपदवद् यथा स्यात् । माद्रे वा वा भक्तिरस्य । मद्रकः, वृजिकः । तत्सरूपादिति किम् ? पौरवीयः । बहुत्व इति किम् ? एकत्वद्वित्वयोरसरूपादपि यथा स्यात् । आ आङ्गयोर्वा भक्तिरस्य आङ्गकः । क्षत्रियादित्येव । पञ्चालेषु ब्राह्मणेषु भक्तिरस्य पाञ्चालः । कथम् उशनसा प्रोक्तमौशनसम्, बार्हस्पत्यम्, पाणिनीयमिति ? शेषे [३।२।१] इत्येव सिद्धम् ।

तेन प्रोक्तं वेदं वेत्यधीते ॥ ६९ ॥

तृतीयान्तात् प्रोक्तं वेदं वेत्त्यधीत इत्येतयोरर्थयोर्यथाविहितमणादयो भवन्ति । पिप्पलादेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वा पैप्पलादाः । मैत्रायणीयाः । वेदमिति किम् ? पिप्पलादेन प्रोक्तं श्लोकं विदन्त्यधीयते वा ।

तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् ॥७०॥

एतेभ्यस्तेन प्रोक्तं वेदं वेत्त्यधीत इत्येतयोरर्थयोरश्छण् भवति । तित्तिरिणा प्रोक्नं वेदं वेत्त्यधीते वा तैत्तिरीयः । वारतन्तवीयः, खाण्डकीयः, औखीयः । वेदमित्येव । तित्तिरिणा प्रोक्तं श्लोकं वेत्त्यधीते वा ।

काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां कल्पं च णिनिः ॥ ७१ ॥

एताभ्यां तेन प्रोक्तं वेद कल्पं च वेत्त्यधीत इत्येतयोरर्थयोर्णिनि- भवति । काश्यपेन प्रोक्तं वेदं कल्पं च विदन्त्यधीयते वा काश्यपिनः । कौशिकः | ऋषिभ्यामिति किम् ? काश्यपीयः कल्पः | कल्पं चेति किम् ? काश्यपीया पुराणसंहिता ।

शौनकादिभ्यः ||७२ ||

शौनकादिभ्यस्तेन प्रोक्त वेदं वेत्यधीत इत्येतयोरर्थयोर्णिनिर्भवति । शौनकिनः वाजसनेयिनः ॥ वेदमित्येव । शौनकीया शिक्षा | शौनक 1 वाजसनेय । शार्ङ्गरव । शापेय। शाष्पेय । खाडायन । स्कन्द | स्कम्भ | देवदर्श । रज्जुभार। रज्जुकण्ठ । कठशाठ । कषाय ।

कलापिवैशम्पायनशिष्येभ्यः ॥ ७३ ॥

कलापिशिष्यभ्यो वैशम्पायनशिष्येभ्यश्च तेन प्रोक्तं वेदं वेत्यधीत इत्येतयोरर्थयोर्णिनिर्भवति । तत्र कलापिशिष्या हरिद्रुः तुम्बरुः उलपः छगली च । वैशम्पायनशिष्या आलम्बिः पिलिङ्गः कमल इति प्राच्याः, श्यामायनः कठः कलापीत्युदीच्याम्, ऋचाभ आरुणिः तण्ड इति माध्यमाः । साक्षाच्छिष्याश्चेह गृह्यन्ते न प्रशिष्याः, कलाविशिष्याणां पृथग्विधानात्, कठशिष्यस्य च खाडायनस्य शौनकादिषु ग्रहणात् । हरिद्रुणा प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वा हारिद्रविणः । तौम्बुरविणः, आलम्बिनः, औलपिनः, पैलिङ्गिनः, कामलिनः । श्यामायनिनः । आर्चाभिनः, आरुणिनः, ताण्डिनः ।

कठचरकाल्लुक् ॥७४॥

एताभ्यां तेन प्रोक्तं वदं वेत्यधीते इत्येतयोरर्थयोविहितस्य - णिनेरणश्च लुग्भवति । कठेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वा कठाः । चरकाः ।

कलापिनोऽण् ॥७५॥

कलापिनस्तेन प्रोक्तं वेदं वेत्त्यधीत इत्यनयोरर्थयोरणे भवति । कालापाः । अनपत्ये च [५।३।१७७] इति प्रतिषधे प्राप्ते कलाप्यादीनाम् [५/३/१४०] इत्यन्त्याजादिलोपः |

छगलिनो ढिनुक् ॥७६॥

छगलिनस्तेन प्रोक्तं वेद विदन्त्यधीयत इत्यनयोरर्थयोर्दिनुग्

भवति । छागलेयिनः ।

कर्मन्दकृशाश्वाभ्यां भिक्षुनटसूत्रमिनि ॥ ७७ ॥

एताभ्यां तेन प्रोक्त भिक्षुसूत्रं नटसूत्रं च वेत्त्यधीत इत्येतयोरिनिर्भवति । कमुन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रं नटसूत्रं च विदन्त्यधीयते वा कर्मन्दिनो भिक्षवः । कृशाश्वेन प्रोक्तं नटसूत्र विदन्त्यधीयते वा कृशाश्विनो नटाः | वेदनाध्ययनयोः प्रत्येकं सम्बन्वप्रसिद्धेर्न याथासख्यम् ।

पाराशर्यशिलालिभ्यां णिनिः ॥७८॥

एताभ्यां तेन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रं नटसूत्रं वेत्त्यधीत इत्येतयोरर्थयोः र्णिनिर्भवति । पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रं विदन्त्यधीयते वा पाराशरिणो भिक्षवः । शिलालिना प्रोक्तं नटसूत्रं विदन्त्यधीयते वा शैलालिनो नटाः ।

पुराणर्षेर्ब्राह्मणम् ॥७९॥

पुराणर्षिवाचिनस्तेन प्रोक्तं ब्राह्मणं वेत्त्यधीत इत्येतयोरर्थयोर्णिनिर्भवति । शाट्यायनेन प्रोक्तं ब्राह्मणं विदन्त्यधीयते वा शाट्यायनिनः । ऐतेरेयिणः । पुराणग्रहणं किम् ? याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि । [३।२।२१] शकलादिपाठादण् । अस्मादेव वचनात् पुराण- शब्दस्यापि साधुत्वम् |

कल्पे ||८०||

पुराणर्षेस्तेन प्रोक्ते कल्पे णिनिर्भवति । पिङ्गेन प्रोक्तं पैङ्गी कल्पः | आरुणपराजी । येऽपि पैङ्गिनं कल्प विदन्त्यधीयते वा तेऽपि पैङ्गिनः । प्रोक्ताद्धि लुगुक्तः । पुराणर्षेरित्येव । आश्मरथः कल्पः ।

अथर्वणोऽण् वेदे ॥ ८१ ॥ ।

अथर्वणस्तेन प्रोक्ते वदेऽण् भवति । आथर्वणो वेदः । कथम् अथर्वा वेदः, वसिष्ठोऽनुवाकः, विश्वामित्र इति ? तेन प्रोक्ते तद्वदुपचारात् । कथं सुदाम्ना तुल्या दिक् सौदामनी हैमवती ? शेषे [३।२1१] इत्येव सिद्धम् । कथं सुदाम्ना तुल्यदिक् सुदामतः, हिमवत्तः । उरसा तुल्या दिक् उरस्त इति ? तत उपलभ्यते ततो भवतीति वा अवधावहाग्रहो [४|३|६] इति तस् भविष्यति । उरसा एका दिक् उरस्य इति तत्समीपेऽपि भवस्तत्रेति शक्यते वक्तुम् यथा गङ्गायां गाव इति । अतो देहाशाद् [१८] इत्येव सिद्धम् । पाणिनिनोपज्ञातम् पाणिनीयम्, शिवेन कृतो ग्रन्थः शैव इति शेष [३।२।१] इत्येव सिद्धम् । अग्रन्थेऽपि तर्हि प्राप्नोति ? इष्यत एव यथा इष्टकाभिः कृतः प्रासाद ऐष्टकः, नारदेन कृतं गीतं नारदीयम्, मनसा कृता मानसी कन्या । अथ तस्य स्वम् [८५] इत्यत्र भवति ? ततस्तक्ष्णा कृतः प्रासाद इत्यत्रापि तस्य स्वमिति विवक्षायां भवत्येव, प्रतिषेधाभावात् । संज्ञायामपि मक्षिकाभिः कृतम् माक्षिकम्, गार्मुतम्, सारघम्, पौत्तिकम्, क्षौद्रम्, भ्रामरम्, वाटरमिति शेषे [३२१] इत्येव सिद्धम् ।

पुरुषात् कृते ढञ् ॥८२॥

पुरुषात् तृतीयान्तात् कृते ढञ् भवति । पौरुषेयम् ।

संज्ञायां वातपादञ् ॥८३॥

वातपात् तेन कृते संज्ञायां विषये अञ् भवति । वातपम् । संज्ञायामिति किम्? वातपीयम् ।

कुलालादिभ्यो वुञ् ॥८४॥

कुलालादिभ्यस्तेन कृते वुञ् भवति । कौलालकम् वारुटकम, । संज्ञायामित्येव । कौलालम् ॥ कुलाल | वरुट । चण्डाल । निषाद । कर्मार। सेना । देवराज । पर्षद् | वधू । रुरु । अनडुह । ब्राह्मण । कुम्भकार । श्वपाक । कथम् उपगो स्वम् औपगवम्, राष्ट्रियमिति ? शेषे [३।२।१] इत्येव सिद्धम् । स्वे ग्रामजनपदमनुष्येभ्य [पा० ४ | ३।१२०|५] इति न वक्तव्यमन्यतोऽपि दर्शनात् । ऐन्द्रम् | बार्हस्पत्यम् । आग्नेयम् । कालेयम् । वारुणम् । पैशाचम् । आसुरम् ।

तस्य स्वं स्थाद् यत् ॥ ८५ ॥

षष्ठ्यान्ताद्रथात् स्वस्मिन्नभिधेये यद् भवति । रथस्य स्वम् रथ्यम् । रथस्य वोढा रथ्यः । द्विरथ्यः त्रिरथ्यः । रथस्य विशेषणत्वात् तदन्तविधिः | अनजादित्वान्न लुक् ।

यानादेरञ् ॥८६॥

वाहनपूर्वाद्रथात्तस्य स्वमित्येतस्मिन्नर्थेऽञ् भवति । आश्वरथम् । रासभरथम् ।

यानात् ॥८७ ॥

वाहनात् तस्य स्वमित्येतस्मिन्नर्थेऽञ् **भवति** । आश्वम्, रासभम् । बाह्य इति न वक्तव्यम, श्रृङ्खलादावपि प्रतीते । आध्वर्यवम्, पार्षदम् इत्यणा सिद्धम् ।

हलसीराट् ठक् ॥८८॥

हलमीराभ्यां तस्य स्वमित्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति । हालिकम् सैरिकम् ।

चार्थाद्वैरे वुनदेवासुरादिभ्यः ॥ ८९ ॥

चार्थवृत्तेर्देवासुरादिवर्जितात् तस्य स्वमित्यत्रार्थे वैरेऽभिधेये वुन् भवति । बाभ्रवशालङ्कायनिका । काकोलूकिका | स्वभावात् स्त्रीलिङ्गम् । अदेवासुरादिभ्य इति किम् ? दैवासुरम् । राक्षोऽसुरम् ।

विवाहे ॥१०॥

चार्थात् तस्य स्वमित्यर्थे उद्वाहेऽभिधेये वुन् भवति । कुत्सकुशिकिका, अभिरद्वाजका |

नटाञ् ञ्यो नृत्ये ॥ ९१॥

नटात् तस्य स्वमित्यन्नार्थे नृत्येऽभिधेये भवति । नटानां स्वम् नाट्यम् । नृत्य इति किम् ? नटाना गृहम्।

छन्दोगौक्थिकयाचिकवह्वृचाद् धर्माम्नायसङ्घेषु ॥९२॥

छन्दोगादिभ्यस्तस्य स्वमित्यत्रार्थे धर्मादिष्वभिधेयेषु ञ्यो भवति । छन्दोगानां धर्म आम्नायः सङ्घो वा छान्दोग्यः । औक्थिक्यः । याज्ञिक्यः । बाह्वृच्यः । धर्मादिष्विति किम् । छन्दोगानां गृहं छान्दोगम् ।

आथर्वणः ॥९३ ॥

आथर्वणिकानां धर्म आम्नाय सङ्घो वा आथर्वण इत्यण् इकलोपश्च निपात्यते ।

चरणाद वुञ् ॥९४॥

चरणवाचिनस्तस्य स्वमित्यत्रार्थे धर्मादिष्वभिधेयेषु वुञ् भवति । कठानां धर्म आम्नाय सङ्घो वा काठकः । पैप्पलादकः ।

गोत्राददण्डमाणवान्तेवासिषु ॥ ९५ ॥

गोत्रे यो विहितस्तदन्तात् तस्य स्वमित्यत्राथ दण्डमाणवान्तेवासिवर्जिते वुञ् भवति । औपगवकः । अदण्डमागवान्तेवासिष्विति किम्? दाक्षा दण्डप्रधाना माणवा अन्तेवासिनो वा ।

रैवतिकादिभ्यछः ||९६ ||

रैवतिकादिभ्यो गोत्रेभ्यस्तस्य स्वमित्यत्रार्थे छो भवति । रैवतिकीयः स्वापिशीयः | रैवतिक । स्वापिशि | क्षैमवृत्वि । गौरग्रीवि । औदमेधि | औदवापि । बैजवापि ।

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ ९७ ॥

आभ्यां गोत्राभ्यां तस्य स्वमित्यत्रार्थेऽण् भवति । कौपिञ्जलः, हास्तिपादः |

सङ्घ-अङ्क-घोष-लक्षणेषु अञ् यञिञः॥९८॥

अञन्ताद यञन्ताद् इञन्ताच्च तस्य स्वमित्यत्रार्थे सङ्घादिष्वभिधेयेष्वण् भवति । बैदः सङ्घः, अङ्कः, घोषः। बैदं लक्षणम् । गार्गः सङ्घः अङ्कः, घोषः। गार्गं लक्षणम् । दाक्षः सङ्घः, अङ्कः, घोषः। दाक्षं लक्षणम् । सङ्घादिष्विति किम् ? बैदानां गृहम् । गोत्रादित्येव । वातापीयः ।

शाकलाद्वा ।। ९९ ।।

शाकलात् तस्य स्वमित्यत्रार्थे सङ्घादिष्वभिधेयेष्वण् वा भवति । शाकलेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वा शाकलाः । तेषां सङ्घः शाकलः शाकलकः अङ्को घोषो वा । शाकलं लक्षणम, शाकलकम् ।

वहेस्तुरिट् च ॥१००॥

वहेर्यस्तृशब्दस्तदन्तात् तस्य स्वमित्यत्रार्थेऽण् भवति तुश्चेडागमः । सवोढुं स्वम सावहित्रम् |

आग्नीध्रं शरणे ॥ १०१ ॥

अग्नीध्रं शरणेऽभिधेये तस्य स्वमित्यत्रार्थे रञ् निपात्यते जशत्वाभावश्च । आग्नीध्रं शरणम् ।

समिध आधाने षण्यण् ॥१०२॥

आधीयतेऽनेनेत्याधाने तत्र समिधः षेण्यण् भवति । सामिधेन्यो मन्त्रः | सामिधेनी ऋक्।

विकारे ॥१०३॥

पष्ठान्ताद् विकारेऽभिधेये यथाविहितमणादयो भवन्ति । अश्मनो विकार आश्म | [आश्मन् |] भास्मन् | शेषे [३२ १] इति सिद्धे पुनर्वचनं शेषिकनिवृत्यर्थम् । हालः सैरः ।

वृक्षौषधिभ्यँऽशे च ॥ १०४ ॥

वृक्षेभ्य ओषधिभ्यश्चांशे विकारे चाणादयो भवन्ति। कारीरं काण्डम्, कारीरं भस्म। मौर्वं काण्डम, मौर्वं भस्म।

प्राणिभ्योऽञ् ॥ १०५ ॥

प्राणिभ्यो विकारे अंशे चाञ् भवति। कापोतं मासमं, कापोतं सक्थि। चाषं मासम, चाषं सक्थि।

तालादिभ्योऽण् ॥१०६॥

तालादिभ्यो विकारावयवयोरर्थयोरण् भवति। तालं धनुः, तालमयमन्यत्। बार्हिणः | तालाद् धनुषि। बर्हिन्। इन्द्रादृशः | हन्द्रालिसः। इन्द्रायुधं चापम्। श्यांमाकः। पीयूक्षा | गवेधुका |

हेमार्थात् परिमाणे ॥ १०७॥

सुवर्णार्थात् परिमाणे विकारे चाण् भवति। हाटको निष्कः। जातरूपं कार्षापणम्, तापनीयम्। परिमाण इति किम्? यष्टिरियं हाटकमयी।

त्रपुजतुनोः षुक् ॥ १०८॥

त्रपुजतुनोर्विकारे षुगागमो भवति, अण् तु सिद्ध एव। अत एव मयट् न बाधते। त्रापुषम् जातुषम्। त्रपुमयं जतुमयम।

मयड् भक्षाच्छादने ॥ १०९॥

प्रकृतिमात्राद्विकारेऽवयवे च भस्याच्छादनवर्जिते मयड् भवति। अश्ममयम् करीरमयम्। दूर्वामयम्। अणादीनां मयटरचोभयविधानविकल्पः | अभक्षाच्छादन इति किम्? मौद्गः सूपः | कार्पासमाच्छादनम्।

एकाचः ॥ ११० ॥

एकाचो विकारे मयड् भवति पुनर्विधानान्नित्यम्। वाङ्मयम्, मृन्मयम्। अविकारे कथं गोमयमिति? वा गोमय [३|२|४४] इति निपातनात्।

छे ॥ १११ ॥

छविषये, विकारावयवयोर्मयड् भवति नित्यम्। आम्रमयम्

शालमयम्।

व्रीहेः पुरोडाशे ॥ ११२ ॥

व्रीहेः पुरोडाशविकारे मयड् भवति। व्रीहिमयः पुरोडाशः। होऽन्यः।

तिलयवपिष्टादसंज्ञायाम् ॥ ११३ ॥

तिलादिभ्यो विकारेऽवयवे चासंज्ञायां मयड् भवति नित्यम् । तिलमयम् । यवमयम् । पिष्टमयम् । असंज्ञायामिति किम् ? तैलम् । यावकम् । पिष्टिका ।

शरादिभ्यः ॥ ११४ ॥

शरादिभ्यो विकारावयवयोर्मयड् भवति । शरमयम् । दर्भमयम् ॥ शर । दर्भ । कुटी । तृण । सोम । बल्बज ।

क्रीतवत् परिमाणात् ॥ ११५ ॥

परिमाणाद् विकारे क्रीत इव विधिर्भवति । निष्कस्य विकारः नैष्किकः । शत्यः शतिकः । साहस्रः । द्विनिष्कः द्विनैष्किकः ।

शम्याष्ट्लञ् ॥ ११६ ॥

शम्या विकारावयवयो ष्लञ् भवति । शामीलः शामीली । **उष्ट्राद् वुञ् ॥११७॥**

उष्ट्राद्विकारावयवयोर्बुञ् भवति । औष्ट्रकः ।

उमोर्णा वा ॥ ११८ ॥

उमोर्णाभ्यां विकारावयवयोर्बुञ् वा भवति । औमकम् औमम् । और्णकम् और्णम् ।

एणीकोषाड् ढञ् ॥ ११९ ॥

एणीकोषाभ्यां विकारावयवयोर्दा भवति । ऐणेयम् कौशेयम् ।

पुरुषाद्वधे च ॥ १२०॥

पुरुषाद्वधे विकारे च न भवति । पौरुषेयो विकारः, पौरुषेयो

वधः ।

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥ १२१ ॥

हैयङ्गवीनमिति निपात्यते ह्योगोदोहस्य विकार इत्येतस्मिन्नर्थे संज्ञा चेत् । हैयङ्गवीनम् । नवनीतं घृतम् यत् सद्य पक्वम् ।

पयसो यत् ॥ १२२ ॥

पयसो विकारे यद् भवति । पयस्यम् । कथं गव्यम् ? गोरचि यत् [२४/१५] इत्येव सिद्धम् ।

आप्यं वा ॥ १२३ ॥

अपशब्दाद् विकारे यद् वा निपात्यते दीर्घत्वं च । आप्यम्

अम्मयम्।

द्रोः ॥ १२४ ॥

दुशब्दाद् विकारावयवयोर्यद् भवति। द्रव्यम्।

माने वयः ॥ १२५ ॥

दो शब्दान्माने विकारे च वयो भवति। द्रुवयं मानम्। कथम् — आमलक्याः फलम् आमलकम्, कुवलम् बदरमिति ? प्रकृत्यन्तरत्वात् सिद्धम्। अण्मयटावपि तर्हि प्राप्नुतः ? न तदन्तात् फलस्याप्रतीतेः। अन्यथा हि फलादपि वृक्षे स्याताम्। फलप्रतीतौ तु भवत्येव।। वेणवम् प्लाक्षम् नैयग्रोधम् ऐङ्गदम् काक्षतवम्। बार्हतम् जाम्बवम्। जम्बु फलमिति प्रकृत्यन्तरम्, जम्बू फलमित्यभेदोपचारात्। तथा हरीतकी कोशातकी द्राक्षा व्रीहय तिला मुद्गा यवा मापा शालय गोधूमा, यथा मुद्गे शालीन् भुक्त इति। तथा पुष्पमूलेष्वपि। मल्लिका नवमालिका बृहती विदारी। क्वचिद् भेदः | पाटलानि कुसुमानि, एरण्डानि मूलानि। क्वचिदुभयम्। शैरीषं कुसुमम्, शिरीषम्।

कांस्यपारशवौ ॥ १२६ ॥

एतौ शब्दौ विकारे निपात्येते। कंसार्थं कंसीयम्। तस्य विकारः कास्यम्। परश्वर्थं परशव्यम् तस्य विकारः पारशवः।

न द्विः ।। १२७ ।।

विकारावयवयोर्द्विरणादयो न भवन्ति। कापोतस्य विकारः

कापातः। कथं तर्हि कापोतो रसः कापित्थो रस इति ? विकारेऽपि प्रकृतिशब्दो दृश्यते। तत्र विकारवृत्तेः प्रकृतेरुत्पत्तिर्भविष्यति। विकारविकारोऽपि वा विकार एव। अवयवावयवोऽपि वावयव एव। कथं द्रौवयम्। तस्य स्वमिति [८५] भविष्यति। कथं गौमयम् ? नैष विकारात्।

इति चान्द्रे व्याकरणे तृतीयस्य तृतीयः पादः समाप्तः |

प्राग यतष्ठक् ॥१॥

प्राग् यत्सशब्दनाद् [७६] येऽर्थास्तत्र ठग् वेदितव्यम्।

तेन जितं जयति दीव्यति खनति ॥२॥

तृतीयान्ताज्जितादिष्वर्येषु ठग् भवति। अक्षैर्जितम् आक्षिकम्। शालाकिकम्। अक्षैर्जयति दीव्यति वा आक्षिकः | शालाकिकः। खनित्रेण खनति खानित्रिकः | कौद्दालिकः |

देवदत्तेन जितम्, अङ्गुल्या खनतीति न भवति तदर्थाप्रतीते।

संस्कृते ॥ ३ ॥

ततीयान्तात् संस्कृतेऽर्थे ठग् भवति। दध्ना संस्कृतं दाधिकम्। । मारीचिकम् |

कुलत्थकोपान्तादण् ॥४॥

कुलत्थात् ककारोपान्ताच्च तेन संस्कृते अण् भवति। कौलत्थम्। तैन्तिलीकम्, दार्दकम्।

तरति ||५||

तृतीयान्तात्तरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति। ओडुपिकः | गौपुच्छिकः।

द्व्यच्-नौभ्यां ठन् ॥६॥

द्व्यचो नौशब्दाच्च तेन तरतीत्यतस्मिन्नर्थे ठन् भवति। घटिकः। प्लविकः। नाविकः, नाविका।

चरति ||७||

तृतीयान्ताच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति। घाण्टिकः। शाकटिकः। शार्ङ्गवेरिकः। भक्षणार्थमपि केचिद्वर्णयन्ति।

पर्पादिभ्यः ष्ठन् ॥ ८॥

पर्पादिभ्यस्तेन चरतीत्यत्रार्थे ष्ठन् भवति। पर्पिकः, पर्पिकी। अविकः, अविकी || पर्प। अश्वत्थ। रथ। जाल। व्यास। व्याल | पाद | आकर्ष।

श्वगणाद्वा ||९||

श्वगणात्तेन चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ष्ठन् वा भवति। श्वगणिकः श्वगणिकी, श्वागणिकः, वागणिकी।

वेतनादिभ्यो जीवति ||१०||

वेतनादिभ्यस्तेन जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति।वैतनिकः,

वाहिकः || वेतन | वाह। अर्धवाह। वेश। उपवेश। प्रेषण। सुख। शय्या | शक्ति। हय। उपहस्त। पद। उपस्थान। धनुस्। दण्ड | धानुष्क, दाण्डिक, धानुर्दण्डिक।

वस्नक्रयविक्रयाट ठन् ||११||

वस्नादिभ्यस्तेन जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठन् भवति। वस्निकः

क्रयिकः, विक्रयिकः, क्रयविक्रयिकः |

छश्चायुधात् ||१२||

आयुधात् तेन जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे छो भवति ठश्च। आयुधीयः, आयुधिकः, आयुधिका।

व्रातात् खञ् ॥१३॥।

नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सेधजीविनः सङ्घा व्राताः,

तेषां कर्मापि व्रातम्। ततस्तेन जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे खञ् भवति। व्रातीनः |

हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ १४॥

उत्सङ्गादिभ्यस्तेन हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति । ओत्सङ्गिकः। औद्वाहिकः ॥ उत्सङ्ग । उद्वाह । उत्तु (**डु ?)पः** । उत्पुटः । पिटकः । पिटाक ।

भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् || १५ ||

भस्त्रादिभ्यस्तेन हरतीत्यतस्मिन्नर्थे ष्ठन् भवति। भस्त्रिकः भस्त्रिकः | भरटिकः भरटिका || भस्त्रा। भरटः। भरणं। शीर्षभारः । असभारः ।

विविधवीवधाद्वा ।।१६॥

विवधवीवधाभ्यां तेन हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ष्ठन् भवति वा । विवधिकः, विवधिकी। वीवधिकः वीवधिकी । वैवधिकः वैवधिकी।

अण् कुटिलिकायाः ||१७||

कुटिलिकायास्तेन हरतीत्येतस्मिन्नर्थेऽण् भवति। कौटिलिकः ।

निवृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः || १८ ||

अक्षद्यूतादिभ्यस्तृतीयान्तेभ्यो निर्वृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठगे भवति। अक्षद्यूतेन निर्वृत्तम् आक्षद्यूतिकम्। जाङ्घाप्रहतिकम्॥ अक्षद्यूतः | जङ्घाप्रहृतः। पादस्वेदनं | कण्टकमर्दनं। गतागतः। यातप्रयातः।गतानुगतः ।

भावादिमप् ।। १९ ।।

भाववचनात्तेन निर्वृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे इमब् भवति। पाकिमम्, सेकिमम्, कुट्टिमम्।

त्रेः ||२०||

वान्तात् तेन निर्वृत्त इमब् भवति नित्य पुनर्विधानात्। कृत्रिमम्। पक्त्रिमम्।

अपमित्ये कक् ||२१||

अपमित्यशब्दान्निर्वृत्ते ठग् भवति | आपमित्यकम्। कथ याचितकम्? कुत्सायां कन् भवति।

संसृष्टे || २ ||

तृतीयान्तात् ससृष्टे ठग् भवति। दध्ना ससृष्टं दाधिकम्। पैप्पलिकम्।

चूर्णादिनि ||२३||

चूर्णात् तेन संसृष्ट इनिर्भवति। चूर्णेन संसृष्टा चूर्णिनोऽपूपाः। **लवणाल्लुक्** ||२४||

लवणात् संसृष्टे विहितस्य लुग् भवति। लवणः सूपः, लवणा **यवागूः**।

मुद्गादण् ||२५||

मुद्गात् संसृष्टेऽण् भवति। मौद्ग ओदनः। कथं दध्ना उपसिक्त ओदन दाधिक सार्पिष्क इति। संसृष्टे **[२२]** इत्येव सिद्धम्।

ओजस्-सहस्-अम्भसा वर्तते ॥ २६॥

एभ्यस्तृतीयान्तेभ्यो वर्तत इत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति। ओजसा वर्तते औजसिकः। साहसिकः। आम्भसिकः|

तं प्रत्यनोरीपलोमकूलात् ॥ २७॥

द्वितीयान्तेभ्यः प्रत्यनुपूर्वेभ्य ईपलोमकूलेभ्यो वर्तत इत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति। प्रतीपं वर्तते प्रातीपिकः| क्रियाविशेषणत्वाद् द्वितीया। आन्वीपिकः। प्रातिलोमिकः। आनुलोमिकः। प्रातिकूलिकः। आनुकूलिकः।

परेर्मुखपार्श्वत् ||२८||

परे पराभ्यां मुखपार्श्वभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां वर्तत इत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति। परिमखं वर्तते पारिमुखिकः। पारिपार्श्विकः।

उञ्छति ||२९||

द्वितीयान्तादुञ्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति। बदराण्युञ्छति

बादरिकः| श्यामाकिकः।

रक्षति ||३०||

द्वितीयान्ताद्रक्षतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति। समाजं रक्षति।

सामाजिकः| सान्निवेशिकः।

शब्ददर्दरं करोति ॥ ३१॥

शब्ददर्दराभ्यां करोतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति। शाब्दिकः। दार्दरिकः।

पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ||३२||

पक्ष्यादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो हन्तीत्यतस्मिन्नर्थे ठग् भवति। पाक्षिकः मात्स्यिकः मार्गिकः। अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्य तत्पर्यायविशेषेभ्योऽपि। शाकुनिकः, श्यैनिकः,मैनिकः शाफरिकः, हारिणिकः, सौकरिकः।

परिपन्थं तिष्ठति च ||३३||

परिपन्थाद् द्वितीयान्तात्तिष्ठति हन्तीत्यनयोरर्थयोष्ठग् भवति। पारिपन्थिकः | अस्मादेव वचनात् परिपन्थशब्दोऽपि साधु |

माथान्तपदव्यनुपदाक्रन्दं धावति ||३४||

माथान्तात् पदव्यादिभ्यश्च धावतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति । दाण्डमायिकः, शौल्कमाथिकः, पादविकः, आनुपादिकः, आक्रन्दिकः ।

पदान्तप्रतिकण्ठार्थललामं गृह्णाति ||३५||

पदोत्तरपदात् प्रतिकण्ठादिभ्यश्च गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति। पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपदिकः। प्रातिकण्ठिकः, आर्थिकः, लालामिकः |

गर्ह्ये ॥३६॥

द्वितीयान्ताद् गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे गर्ह्येऽभिधेये ठग् भवति। द्विगुणं गृह्णाति द्वैगुणिकः। त्रैगुणिकः।

वृद्धेर्वृधुष् ॥ ३७ ॥

वृद्धेष्ठक्सन्नियोगेन वृधुष् आदेशो भवति। वृद्धिं गृह्णाति

वार्धुषिकः।

दशैकादशकुसीदात् ष्ठन् ||३८||

दशैकादश-शब्दात् कुसीदाच्च गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ष्ठन् भवति। दशानामेकादशं गृह्णाति दशैकादशिकः, दशैकादशिकी। कुसीदिकः, कुसीदिकी।

धमाधर्मं चरति ||३९||

आभ्यां चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति। धार्मिकः, आधर्मिकः।

प्रतिपथमेति ठंश्च ॥ ४० ॥

प्रतिपथाद् द्वितीयान्तादेतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति**,** ठंश्च। प्रतिपथिकः, प्रातिपथिकः।

समाजर्थात् समैवति ॥ ४१॥

समाजार्थाद् द्वितीयान्तात् समवैतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति। सामाजिकः, सामवायिकः, सामूहिकः।

परिषदो ण्यः ॥ ४२ ॥

परिषच्छब्दात् समवैतीत्येतस्मिन्नर्थे ण्यो भवति। पारिषद्यः | **सेनायां वा** ॥ ४३ ॥

सेनायां समवैतीत्येतस्मिन्नर्थे ण्यो वा भवति। सैन्यः सैनिकः | कथं सैन्यमिति ? चातुर्वर्ण्यादित्वात्।

लालाटिककौक्कुटिकौ ||४४ ॥

एतौ शब्दौ निपात्येते । ललाटं पश्यति लालाटिकः सेवकः । ललाटदर्शनेन दूरावस्थानं लक्ष्यते। तेनानुपश्लेषः कार्येषु चानुपस्थानम् । यः सेवकः स्वामिन कार्येषु न प्रयुज्यते स लालाटिकः । ललाटमेव वा कोपप्रसादचिह्नसलक्षणाय पश्यतीति लालाटिकः | कुक्कुटीम् पश्यति कौक्कुटिकः । कुक्कुटीशब्देन कुक्कुटीपातो लक्ष्यते, तेन देशस्याल्पता । योऽपि भिक्षुरविक्षिप्तदृष्टिः पादविक्षपदेशे चक्षुः संयम्य गच्छति स कोक्कुटिकः । योऽपि वातथाविधमात्मानं तथाविधं सन्दर्शयति [स] कौक्कुटिकः, कुक्कुटीति दाम्भिकाना चेष्टोच्यते । तामाचरति कोक्कुटिकः । सोऽयमतिमहानर्थभारो निपातनाल्लभ्यते ।

परदारादीन् गच्छति ॥ ४५ ॥

परदारादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो गच्छतीत्येस्मिन्नर्थे ठग् भवति । परदारान् गच्छति पारदारिकः । गौरुतल्पिकः ।

सुस्नातादीन् पृच्छति ॥४६॥

सुस्नातादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः पृच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति । सुस्नातं पृच्छति सोस्नातिकः । सौखरात्रिकः, सौखशायिकः, सौखशय्यिकः |

प्रभूतादीनाह ॥४७॥

प्रभूतादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्य आहेत्यस्मिन्नर्थे ठग् भवति । प्रभूतम् आह प्राभूतिकः । प्राप्तिकः ।

माशब्द इत्यादिभ्यः || ४८ ||

माशब्द इत्येवमादिभ्य आहेत्यस्मिन्नर्थे ठग् भवति । माशब्द इत्याह माशब्दिकः । नित्यः शब्द इत्याह नैत्यशब्दिकः | कार्यः शब्द इत्याह कार्यशब्दिकः | वाक्यादिदं ठको विधानम् ।

तस्य धर्म्यम् ॥४९॥

षष्ठान्ताद्धर्म्यमित्यस्मिन्नर्थे ठग् भवति । शुल्कशालायां धर्म्यम् शौल्कशालिकम् | आपणिकम् ।

ऋमहिष्यादिभ्योऽण् ॥५०॥

ऋवर्णान्तान्महिष्यादिभ्यश्च तस्य होतुर्धर्म्यम् हौत्रम्, औद्गात्रम्, नारम् । प्रजापति । विलेपिका | प्रलेपिका ।

मणिपाली । अनुवाक । यजमान ।

वैशस्त्रवैभाजित्रे ॥ ५१ ॥

विशसितुर्विभाजयितुश्च धर्म्येऽर्थेऽणि इटो णिचश्च लोपो निपात्यते । वैशस्त्रम् वैभाजित्रम् ।

अवक्रयः ॥५२॥

अवक्रीयतेऽनेनेत्यवक्रयः। क्लृप्तकः पिण्डः उच्यत। तत्र षष्ठ्यन्तात् ठग् भवति। शुल्कशालाया अवक्रयः शौल्कशालिकः। गौल्मिकः।

तदस्य पण्यम् ||५३||

प्रथमान्तात् पण्यवाचिनोऽस्येत्यस्मिन्नर्थे ठग् **भवति**। अपूपा पण्यमस्य आपूपिकः |

लवणाट् ठञ् ||५४ ||

लवणात्तदस्य पण्यमित्यस्मिन्नर्थे ठञ् भवति। लवणं पण्यमस्य लावणिकः। स्वरे विशेषः।

किसरादिभ्यः ष्ठन् ॥ ५५ ॥

किसरादिभ्यस्तदस्य पूण्यमित्यत्रार्थे ष्ठन् भवति। किसरा पण्यमस्य किसरिकः किसरिकी। नलदिकः, नलदिकी ॥ किसर। नलद। स्थगल। तगर। गुग्गुलु। उशीर। हरिद्री | हरिनु। पर्णी।

शिल्पम् ॥ ५७ ॥

प्रथमान्तादस्येत्यस्मिन् विषये ठग् भवति यत्तत् प्रथमान्तं शिल्पं चेत्तद्भवति। मृदङ्गः शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः पाणविकः | मृदङ्गवादने मृदङ्गशब्दस्तद्विषयत्वात्।

मड्डुकझर्झराण् वा ॥५८॥

आभ्यां तदस्य शिल्पमित्यस्मिन् विषयेऽण् वा भवति। माड्डकः माड्डुकिकः। कार्भरः झार्झरिकः।

प्रहरणम् ||५९||

प्रथमान्तादस्येत्यस्मिन्नर्थे ठग् भवति यत्तत् प्रथमान्तं प्रहरणं चेद्भवति। तोमरः प्रहरणमस्य तौमरिकः। धानुष्कः। पारश्वधिकः।

शक्तियष्ट्योष्टीकक् ॥६०॥

शक्तियष्टिभ्यां तदस्य प्रहरणमित्यस्मिन् विषये टीकग् भवति। शाक्तीकः,याष्टीकः। शाक्तीकी, याष्टीकी।

अस्तिनास्तिदिष्टमिति मतिः ॥ ६१ ॥

अस्त्यादिभ्य इति मतिरस्येत्यस्मिन् विषये ठग् **भवति**। अस्तीति मतिरस्य आस्तिकः | नास्तिकः | देष्टिकः। दिष्टं दैवम्।

छत्रादिभ्यो णः॥६३॥

छत्रादिभ्यस्तदस्य शीलमित्यस्मिन् विषये णो भवति। छत्रं शीलमस्य छात्रः | छत्रमिव गुरो सुखहेतुरित्यर्थः। छत्र | शिक्षा। बुभुक्षा | भिक्षा | पुरोद। स्था। स्थाशब्दोऽन्तः प्रादिपूर्वो गृह्यते। अन्तःस्था संस्था अवस्था उपस्था। चुरा। उदस्थान | कृषि | कर्मन्। विश्वधा। तपस्। सत्य। अनृत। विशिखा।

कर्माध्ययने वृत्तम् ॥ ६४॥

प्रथमान्तादस्येत्यस्मिन्नर्थे ठग् भवति, यत्तत् प्रथमान्तं कर्म चेदध्ययनविषये वृत्तं भवति। एकमन्यत् कर्म स्खलितरूपम् अध्ययने वृत्तम् अस्य ऐकान्यिकः द्वैयन्यिकः। अध्ययन इति किम् ? एकमन्यत् कर्म स्खलितं गमने वृत्तमस्य।

बह्वच्पूर्वपदाट् ठच् ॥६५॥

बह्वच्पूर्वपदात् तदस्य कर्माध्ययने वृत्तमित्यस्मिन् विषये ठञ् भवति। द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः।

हिता भक्षाः ॥ ६६॥

प्रथमान्तेभ्यो भक्षेभ्योऽस्येत्यस्मिन् विषये ठग् भवति हिताश्चेरो भवन्ति। अपूपा हिता अस्य आपूपिकः शाष्कुलिकः। ओदनात् तदस्य दीयते नियुक्तमित्यस्मिन् विषये ठड् भवति। औदनिक औदनिकी। कथम् श्राणिकः श्राणिकी मासौदनिकः मासोदनिकी मासिकः मासिकीति ? पूर्वेण मिद्धम्। स्वरं तु वक्ष्याम |

भक्तादण् वा ॥ ६९॥

भक्तात् तदस्य दीयते नियुक्तमित्येतस्मिन् विषयेऽण् भवति वा। भाक्तः, भाक्तिकः।

तत्र नियुक्तम् ॥७०॥

सप्तम्यन्तान्नियुक्तमित्यस्मिन् विषये ठग् भवति। शौल्कशालिकः, दौवारिकः।

अगारान्ताट् ठन् ॥ ७१ ॥

तत्र नियुक्तमित्यस्मिन् विषयेऽगारान्ताट् ठन् भवति। देवागारिकः।

अदेशकालादधीते ॥७२॥

प्रतिषिद्धदेशकालवाचिनः सप्तम्यन्तादधीत इत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति। श्मशानेऽधीते इमाशानिकः। चातुर्दशिकः | अदेशकालादिति किम् ? स्रुघ्नेऽधीते पूर्वाधीते।

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानाइ व्यवहरति ||७३ ||

निकटादेस्तत्र वसतीत्यस्मिन्नर्थे ठग् भवति। नैकटिको भिक्षुः। श्माशानिकः [आभ्यवकाशिकः] वार्क्षमूलिकः, आवसथिकः।

सतीर्थ्यः ॥७५॥

समानतीर्थे वसतीति सतीर्थ्य इति निपात्यते ।

प्राग्घिताद्यत् ॥ ७६॥

प्राग्घिताद्येऽर्थास्तेष्वर्थेषु यद् वेदितव्यः ।

तद् वहति युगप्रासङ्गात् ॥७७॥

युगप्रासङ्गाभ्यां तदिति द्वितीयान्ताभ्यां वहतीत्यस्मिन्नर्थे यद् भवति । युगं वहति युग्यः, प्रासङ्ग्यः ।

धुरो ढक् च ॥७८॥

धुरं वहतीत्यस्मिन् विषये ढग् भवति यच्च । धौरेयः धुर्यः ।

सर्वोत्तरदक्षिणादेः खः ॥७९॥

सर्वादिपूर्वाया धुरस्तद्वहतीत्यस्मिन् विषये खो भवति । सर्वधुरां

वहति सर्वधुरीणः, उत्तरधरीणः, दक्षिणधुरीणः |

नाम्नि जन्याः ॥ ८१ ॥

संज्ञायां जनीशब्दाद्वधूवाचिनस्तद्वहतीत्यस्मिन् विषये यन्निपात्यते बहुवचनञ्च । जनीं वहन्ति जन्या नवोढाया ज्ञातिभृत्याः |

विध्यत्यकरणेन ॥८२॥

द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यस्मिन्नर्थे यद् भवति न चेत् करणेन व्यधनं भवति । पादौ विध्यन्ति शर्कराः पद्याः । उरस्याः कण्टकाः । अकरणनेति किम् ? चौरं विध्यति धनुषा । रिपून् विध्यति शक्त्या ।

धनगणं लब्धा ॥८३॥

धनगणाभ्यां लब्धरि यद्भवति । धनं **लब्धा** धन्यः, गण्यः । **अन्नाण्णः ॥ ८४ ॥**

अन्नाद् द्वितीयान्ताल्लब्धरि णो भवति । आन्नः ।

वशं गत ॥ ८५ ॥

वशं गतेऽर्थे यद्भवति । वश्यः ।

पदमस्मिन् दृश्यम् ||८६॥

पदात् प्रथमान्ताद् दृश्यमस्मिन्नित्यस्मिन्नर्थे यद्भवति । पद्यः कर्दमः ।

मूलमस्यादृढम् ||८७||

मूलशब्दात् प्रथमान्तादस्येत्यस्मिन्नर्थे यद् भवति, न तच्चेन् मूलं दृढं भवति। मूल्या भाषा | मूल्या मदगा। श्लथमूला न सुष्ठु निष्पन्ना इत्यर्थः।

धेनुष्यागार्हपत्यौ नाम्नि ॥८

एती शब्दौ सज्ञायां निपात्येते। षुक् च निपात्यते।

मूलेनानाम् ॥ ८९ ॥

मूलात्तृतीयान्तादनमनीयेऽर्थे यद् भवति। मूलेनानाम्यं मूल्यम्

अनाम्य इत्यत एव वचनाण्ण्यत्। नाम्नीत्येव। मूलेनानाम्यं काष्ठम्।

वयसा च तुल्ये ॥ ९०॥

वयसो मूलाच्च तृतीयान्तात् समेऽर्थे यद्भवति। वयसा तुल्यः वयस्यः। मूलेन तुल्यो मूल्यः पटः। नाम्नीत्येव। वयसा तुल्यो रिपुः।

नौतुलाविषैस्तार्यसम्मितवध्येषु ॥९१॥

नावादिभ्यस्तृतीयान्तेभ्यस्तार्यादिष्वर्थेषु यद्भवति। नावा तार्यं नाव्यमुदकम्। तुलया सम्मितं तुल्यम्। असम्मितमपि नाम्नीत्यधिकारात् [८८], दृष्टितुलया वा परिच्छेदात्। विषेण वध्यो विष्यः |

सीतया समिते ॥ ९२ ॥

सीताशब्दात् तृतीयान्तात् समितेऽर्थे यद्भवति। सीतया समितं सीत्यम्। द्विसीत्यम्, त्रिसीत्यम्।

धर्मेण प्राप्ये ॥ ९३ ॥

धर्मात् तृतीयान्तात् प्राप्येऽद्भवति। धर्म्यः | छन्दसस्तृतीयान्तान्निमितेऽर्थे यद्भवति। छन्दस्यः।

उरसाण् च ॥९६॥

उरसस्तृतीयान्तान्निर्मितेऽर्थे अण् भवति यच्च। औरसः पुत्रः

उरस्यः।

हृदयस्य प्रिये ॥ ९७ ॥

हृदयात् षष्ठान्तात् प्रियेऽर्थे यद्भवति। हृद्यः। वशीकरणमन्त्रेऽपि प्रियत्वकरणे वैदिकेऽन्यत्र च प्रियत्वमस्त्येवेत्यनेनैव सिद्धम्
।

मतजनयोः करणजल्पयोः ||१८||

मतजनाभ्यां करणजल्पयोरर्थयोर्यद् भवति। मतस्य करणं भावसाधन वा मत्यम्। जनस्य जल्पो जन्यः |

हलस्य कर्षे ॥ ९९ ॥

हलात् षष्ठ्यन्तात् कर्षे भावे साधने वा यद् भवति। हल्यः। द्विहल्यः। विशेषणत्वात् तदन्तस्य विधिः।

तत्र साधुः ॥१००॥

सप्तम्यन्तात् साधुरित्यस्मिन्नर्थे यद् भवति। कर्मणि साधुः कर्मण्यः,शरण्यः, सभ्यः। साधुः कुशलो योग्यो हितो वा। भक्तात् तत्र साधुरित्यिस्मन् विषये णो भवति। भाक्तः।

परिषदो ण्यश्च ॥ १०३॥

परिषदस्तत्र साधुरित्यस्मिन् विषये ण्यो भवति णश्च। पारिषद्यः पारिषदः |

कथादिभ्यष्ठक् ॥ १०४ ॥

कथादिभ्यस्तत्र साधुरित्यस्मिन् विषये ठग् भवति। काथिकः चकथिकः | कथा | विकथा। विश्वकथा। वितण्डा। जनवाद। वृति। संग्रह | गुण | गण | आयुर्वेद | गुड। कुल्माष। इक्षु। सक्तु। अपूप। मासोदन। वेणु। सग्राम। सधात | प्रवास | निवास |

उपवास।

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् ॥ १०५ ॥

पथ्यादिभ्यस्तत्र साधुरित्यस्मिन् विषये ढञ् भवति। पाथेयः आतिथेयः, वासतेयः, स्वापतेयः।

समानोदरे शयितः ॥ १०६ ॥

समानोदरात् सप्तम्यन्ताच्छयिते यद् भवति। समानोदर्यः। सोदर्यः।

इति चान्द्रे व्याकरणे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः |